

Bhartiya Gyan Parampara – An Introduction

FYBBA SEMESTER – 1 VAC 101	Bhartiya Gyan Parampara – An introduction	2L:0T:0P	2 Credits
---	---	-----------------	------------------

Unit -1	Bharatiya Knowledge Systems and Tradition
	➤ Self – Revelation of Bharat. ➤ Knowledge Tradition of Glorious Bharat. ➤ The Sublime Journey of Bharatiya Culture & Civilization. ➤ Dissemination and contribution of Bharatiya Knowledge systems in the world Glorious tradition of Science and Art in Bharat.
Unit -2	The Way of Life/ Jivan Darshan in Bharatiya Knowledge Systems
	➤ Way of life as Bharatiya Knowledge Systems. ➤ The Implicit Concepts in Bharatiya Knowledge Systems. Birth, Death, Rebirth, Law of Karma, Idea of Sukhha, ➤ Social Viewpoint in Bharatiya Knowledge systems. ➤ Co - existence of Nature and Human Nature, Manifold Paths of Upasana, Value co-Existence- Ritam. ➤ Idea of Vasudhaivkutumbkam.

Objectives

- To uphold perspective and reception of the Indian knowledge system among the students.
- To acquaint students to the real essence of Bharat and what is actually Bharatiya Asmita.
- To cultivate the understanding of the concept of traditional knowledge and its importance among the students.

- To provide a platform for discussion, exchange of ideas, and engagement on the Indian knowledge system.
- To explore the contemporary relevance and application of Indian knowledge systems in society and academia.
- Creating sensitivity towards knowing the need and importance of protecting traditional knowledge.

Veer Narmad South Gujarat University Surat

Year: 2024-25

Course: Bhartiya Knowledge System- An Introduction

Semester: 1

Credits: 2, Hours: 40

Unit	Topic
1	➤ Self-Revelation of Bharat. ➤ Knowledge Tradition of Glorious Bharat. ➤ The Sublime Journey of Bhartiya Culture & Civilisation. ➤ Dissemination and Contribution of Bhartiya Knowledge systems in the World - Glorious Tradition of Science and Art in Bharat.
2	➤ Way of life as Bhartiya Knowledge System. ➤ The Implicit Concepts in Bhartiya Knowledge System • Rebirth, Law of Karma, Idea of Sukha ➤ Social View Point in Bhartiya Knowledge System • Co-existence of Nature and Human Nature, Manifold Paths of Upasana, Idea of Nature, Idea of Vasudhaivkutumbkam and Value of Harmonious Existence

UNIT 1 BHARATIYA KNOWLEDGE SYSTEMS AND TRADITIONS

Bharatiya Knowledge Systems and Traditions, also known as Indian Knowledge Systems and Traditions, refer to the vast and diverse body of knowledge, philosophy, sciences, arts, and spiritual traditions that have developed and evolved in the Indian subcontinent over several millennia. These systems and traditions have been integral to the cultural fabric of India and continue to play a significant role in shaping its society, thought processes, and way of life. In this detailed note, we will explore some of the key aspects of Bharatiya knowledge systems and traditions.

Ancient Roots: Bharatiya knowledge systems have ancient roots dating back to the Indus Valley Civilization (around 3300–1300 BCE) and Vedic period (around 1500–500 BCE). The Vedas, which are among the oldest sacred texts in the world, form the foundation of Indian philosophical and spiritual thought. The four Vedas - Rigveda, Samaveda, Yajurveda, and Atharvaveda - contain hymns, rituals, and philosophical discussions.

Hindu Philosophical Systems: Bharatiya knowledge systems encompass a wide array of philosophical schools of thought, collectively known as Darshanas. Six orthodox schools of Hindu philosophy are prominent:

- a. Nyaya: Focuses on logical reasoning and epistemology.
- b. Vaisheshika: Deals with atomism and metaphysics.
- c. Samkhya: Explores the duality of purusha (consciousness) and prakriti (matter).
- d. Yoga: Emphasizes spiritual practices and self-realization.
- e. Mimamsa: Concentrates on rituals and scriptural exegesis.
- f. Vedanta: Investigates the essence of the Vedas and the nature of reality.

Ayurveda: Ayurveda is an ancient Indian system of medicine that dates back thousands of years. It emphasizes holistic health and well-being through a balance of the three doshas - Vata, Pitta, and Kapha. Ayurveda encompasses various therapies, herbs, and lifestyle recommendations to promote physical, mental, and spiritual health.

Yoga and Meditation: Yoga is another integral part of Bharatiya knowledge systems. It is a practice that aims to unite the mind, body, and spirit, promoting overall well-being. Various forms of yoga, such as Hatha, Raja, Bhakti, Jnana, and Karma yoga, cater to different aspects of human nature. Meditation is an essential component of yoga, helping individuals achieve mental clarity, inner peace, and spiritual growth.

Indian Arts and Literature: Bharatiya knowledge systems find expression in various forms of art and literature. Classical dance forms like Bharatanatyam, Kathak, Odissi, and others are deeply rooted in Indian culture and mythology. Indian classical music, with its intricate ragas and rhythms, is a profound medium for conveying emotions and spirituality. Indian literature, including the epics Ramayana and Mahabharata, as well as ancient texts like the Upanishads and Puranas, hold great wisdom and moral teachings.

Vastu Shastra and Jyotish: Vastu Shastra is the Indian science of architecture and design, aiming to create harmonious living spaces that align with natural forces. Jyotish, or Vedic astrology, is the study of celestial bodies' influence on human lives and destiny.

Dharma and Karma: Central to Bharatiya knowledge systems are the concepts of dharma and karma. Dharma refers to duty, righteousness, and moral responsibility, while karma signifies the law of cause and effect. Together, these principles guide individuals on the path of righteous living and ethical decision-making.

Spiritual Traditions: India is home to various spiritual traditions, including Hinduism, Buddhism, Jainism, and Sikhism, among others. Each of these traditions has contributed unique philosophical perspectives and practices that have shaped the cultural landscape of India.

Guru-Shishya Parampara: The guru-shishya parampara, or the tradition of teacher-student relationships, is a critical aspect of Bharatiya knowledge systems. It involves the passing down of knowledge, wisdom, and skills from a guru (teacher) to a shishya (student) through personal interaction and discipleship.

Modern Relevance: Bharatiya knowledge systems continue to influence modern thought in India and beyond. Scholars, researchers, and practitioners study and adapt these traditional systems to address contemporary challenges in various fields, including philosophy, science, medicine, psychology, and spirituality.

In conclusion, Bharatiya Knowledge Systems and Traditions are a rich and multifaceted heritage that has evolved over thousands of years. These systems encompass a wide array of philosophical, spiritual, scientific, and artistic knowledge that continues to shape the cultural identity and intellectual discourse of India. By preserving and studying these traditions, people gain valuable insights into human existence, the nature of reality, and the pursuit of harmony and well-being.

SELF - REVELATION OF BHARAT

INDIAN civilization has always attached great value to knowledge — witness its amazingly large body of intellectual texts, the world's largest collection of manuscripts, and its attested tradition of texts, thinkers, and schools in so many domains of knowledge. In Srimadbhagavad-Gita, Lord Krishna tells Arjuna that knowledge is the great purifier and liberator of the self.

India's knowledge tradition is ancient and uninterrupted like the flow of the river Ganga, from the Vedas (Upanisads) to Sri Aurobindo, knowledge has been at the center of all rational and speculative inquiry in India.

Three terms are closely connected in all discussions of knowledge — **darsana**, **jnana**, and **vidya**. Darsana, philosophy is the "system," the point of view, which yields/leads to jnana, knowledge. When knowledge gathered about a particular domain is organized and systematized for purposes of, say, reflection and pedagogy, it is called vidya, "discipline." The entire body of organized knowledge is divided into two sets in the Mundakopanisad — **para vidya** and **apara vidya**.

Both higher knowledge (para) and lower knowledge (apara) should be acquired. The higher knowledge refers to understanding the Supreme Spirit (Brahman) while the lower knowledge encompasses various subjects such as Vedas, grammar, philosophy, astronomy, and astrology.

Once Narada approached sage Sanatkumara seeking the path of knowledge. Sanatkumara explained that there are stages of knowledge, starting with **words** "You can by your present knowledge achieve only what words can achieve and nothing more."

Words is followed by the power of **speech**: "the power of speech is greater than words. If there had been no power of speech there would have been no words, no Vedas, no truth or untruth, no religion or irreligion, no good or bad."

Mind: "Mind is greater than speech. It is the mind that is conscious of both the word and the power of speech. When a man decided that he should learn the Mantras, he learns them. Otherwise not. When he thinks he ought to do a thing, he does it, not otherwise.

Will: "The will is greater than the mind. If there is no will, nothing happens. It is the will that holds all things together."

Consciousness: "Consciousness is greater than the will. It is consciousness that begets mental activity. Then there is the will that impels the mind to think. Speech follows and words take shape. If a man's consciousness is not concentrated, he is not alert and he cannot do things."

Meditation: "Meditation is greater than mere consciousness. Even the earth and the sky and the mountains are, as it were, meditating and therefore standing firm and steady. If there were no meditation, nothing would stand firm and steady."

Understanding: "the power of understanding is greater than meditation. Good and bad, truth and untruth, the Vedas and Puranas, this world and the next, all these can be known only if there is the power of understanding."

Power: “Power is greater than mere understanding. A single powerful man inspires fear into a hundred men with brains and understanding. When a man with physical power gets up and goes about, when he becomes learned, when he becomes a seer, a thinker, a doer of things, becomes a man of understanding, he is greater than all. It is power that supports the earth, the sky, the mountains, the beasts and men and gods and everything that exists on earth or in heaven.”

Food: “Food is greater. If a man does not eat ten days he may die, or even if he lives, he may lose his powers of speech, of action, of hearing, and of thinking. When he begins to take food his powers return to him.”

Water: “Water is greater. If there are no rains then no food grows. For want of water all living beings would fade away. When there are rains all animals are quite happy.”

Heat: “Heat or light is greater. If there were no heat, the water from the earth would not evaporate and there would be no rain without evaporation.”

Space: “Akasha or space is greater. It is in akasha or space that all things happen. The sun and the moon and the worlds float about in space. Space is the cause of sound waves that makes hearing possible.”

Finally, the **Atman** or spirit, which is the foundation of everything. The key to joy and immortality lies in realizing the infinite nature of the spirit through a pure and unified mind. This spiritual realization, called *para vidya*, leads to eternal bliss and self-possession.

“This realization of the spirit can dawn upon us when our mind is clean and pure. Our minds would be clean and pure when we feed upon pure food. A clean and pure mind alone can concentrate upon truth. Truth then will shine in the heart of hearts like the rising sun.”

That is *para vidya* or spiritual realization that bestows immortality and eternal bliss.

The entire body of organized knowledge is divided into two sets in the *Mundakopanisad* —

para vidya and *apara vidya*, knowledge of the ultimate principle, *paramatma* or *Brahman*, (that is the metaphysical domain) and knowledge that is secondary to the means by which one grasps *aksara- Brahman*, (knowledge of the worldly domain). Distinction is accordingly made between *janana* and *vijana*, the knowledge of facts of the perceptible world. The first kind of knowledge is observational and is gained by the eyes, etc.; the other is experiential and is gained by the inner self as *drasta*. In one, the whole cognizing self is *bahirmukhl* directed towards and involved in the outer world; in the other, the whole cognizing self is *antarmukhf*, (turned inwards). To acquire the first kind of knowledge, only the sensory apparatus, including the mind, has to be prepared, but to acquire the second kind of knowledge the knower has to go through a process of preparation, *sudhana*, (for knowledge-acquisition). The Jaina thought also makes a distinction between *pratyaksa janna* which is knowledge present to the self (*Atma sapeksha*) and *paroksa jnana* which is present to the senses and the mind (*indriya-mana sUpeksha*).

"Self-Revelation of Bharat" refers to the process of understanding and discovering the essence of India (Bharat) as a nation, a civilization, and a cultural entity. It involves exploring and acknowledging the unique characteristics, historical evolution, values, philosophies, and contributions of India to the world. In this detailed note, we will delve into the various dimensions of the self-revelation of Bharat.

Historical and Cultural Heritage: The self-revelation of Bharat begins with an exploration of its rich historical and cultural heritage. India has a long and diverse history, with evidence of ancient civilizations like the Indus Valley Civilization, which flourished around 3300–1300 BCE. The subcontinent has witnessed the rise and fall of several empires, including the Maurya, Gupta, Chola, and Mughal empires, all of which have left a lasting impact on India's culture, art, and governance.

Unity in Diversity: One of the key aspects of India's self-revelation is its unity in diversity. India is home to a multitude of languages, religions, customs, and traditions. Despite this diversity, there is a strong thread of unity that binds the country together. The idea of "Unity in Diversity" is a profound philosophy that reflects the coexistence and acceptance of different cultures and beliefs.

Spirituality and Philosophy: India has been a cradle of spirituality and philosophy for thousands of years. The ancient texts, such as the Vedas, Upanishads, Bhagavad Gita, and other scriptures, lay the foundation for profound spiritual teachings and philosophical inquiries. Concepts like dharma, karma, moksha (liberation), and ahimsa (non-violence) have had a significant impact on the spiritual fabric of India and continue to influence spiritual seekers globally.

Contributions to Knowledge: The self-revelation of Bharat includes recognizing its historical contributions to various fields of knowledge. India has been a center of learning and scholarship, and ancient universities like Nalanda and Takshashila attracted scholars from across the world. Mathematics, astronomy, medicine (Ayurveda), and architecture are some areas where India made significant advancements.

Art, Music, and Literature: India's artistic expressions have left a profound mark on global culture. Traditional dance forms like Bharatanatyam, Kathak, and Odissi, along with classical music, have mesmerized audiences worldwide. Indian literature, with works like the Ramayana, Mahabharata, and epics, has inspired countless generations.

Non-violence and Peace Movements: India's self-revelation includes recognizing its historical commitment to non-violence and peace movements. Mahatma Gandhi's philosophy of non-violence (ahimsa) played a crucial role in India's struggle for independence and continues to be a source of inspiration for peace movements around the world.

Secular Values: India's secular values are a vital aspect of its self-revelation. The country's constitution enshrines secularism, promoting equality and freedom of religion for all its citizens. India's secular ethos have been instrumental in fostering a diverse and inclusive society.

Challenges and Opportunities: The self-revelation of Bharat also involves acknowledging the challenges the country faces and the opportunities for growth and development. Issues such as poverty, education, healthcare, environmental sustainability, and social inequality require thoughtful and concerted efforts.

Global Impact: India's self-revelation extends beyond its borders. The Indian diaspora has spread its culture, traditions, and knowledge around the world, making a significant impact on various fields, including science, technology, business, and arts.

Contemporary Identity: Finally, the self-revelation of Bharat includes understanding its contemporary identity as a dynamic nation on the global stage. India's growth as an economic powerhouse, its strides in science and technology, and its vibrant democracy all contribute to its evolving identity in the 21st century.

In conclusion, the self-revelation of Bharat encompasses a deep and multifaceted understanding of India's history, culture, spirituality, philosophy, contributions, challenges, and contemporary identity. Embracing this self-revelation fosters a sense of pride and responsibility among its citizens and enhances India's engagement with the world community. It is an ongoing journey of discovery, appreciation, and growth that reflects the essence of India as a vibrant and diverse nation.

KNOWLEDGE TRADITIONS OF GLORIOUS BHARAT

The knowledge traditions of Glorious Bharat (India) have a rich and diverse history that spans several millennia. These traditions encompass various fields of knowledge, including philosophy, science, mathematics, medicine, arts, literature, and spirituality. Here are some of the prominent knowledge traditions of Glorious Bharat:

Hindu Philosophical Systems: Bharat has given rise to several philosophical systems, each offering unique perspectives on the nature of reality, self, and existence. Six orthodox schools of Hindu philosophy, known as the "Darshanas," include Nyaya, Vaisheshika, Samkhya, Yoga, Mimamsa, and Vedanta. These schools delve into various aspects of metaphysics, epistemology, and ethics.

Ayurveda: Ayurveda, an ancient system of medicine, is among the world's oldest healthcare traditions. It emphasizes a holistic approach to health, focusing on balancing the three doshas (Vata, Pitta, and Kapha) to maintain well-being. Ayurveda encompasses herbal medicine, diet, yoga, and various therapeutic practices.

Mathematics and Astronomy: India made significant contributions to mathematics and astronomy. The concept of zero and the decimal system, which are fundamental to modern mathematics, were developed in India. Ancient Indian mathematicians like Aryabhata and Brahmagupta made noteworthy contributions to algebra, trigonometry, and number theory. In astronomy, India's knowledge of celestial movements was advanced, leading to the creation of precise calendars and observatories.

Yoga and Meditation: India is renowned for its tradition of yoga and meditation. Yoga, a system of physical, mental, and spiritual practices, aims to achieve harmony between body and mind. Meditation, as practiced in various forms, is a key component of yoga and serves as a tool for self-realization and inner peace.

Classical Arts and Literature: Bharat has a rich heritage of classical arts and literature. Indian classical dance forms, such as Bharatanatyam, Kathak, Odissi, Manipuri, and others, are known for their intricate footwork, gestures, and expressive storytelling. Classical music, with its various ragas and talas, has a profound impact on the emotions of the audience. Indian literature, encompassing ancient epics like Ramayana and Mahabharata, as well as classical works of poets and writers, reflects the country's deep cultural and moral values.

Spiritual Traditions: Bharat has been the birthplace of several spiritual traditions, including Hinduism, Buddhism, Jainism, and Sikhism. Each of these traditions has its unique philosophical and spiritual teachings, contributing to the diversity of spiritual practices in India.

Guru-Shishya Parampara: The knowledge traditions of Bharat are often passed down through the guru-shishya parampara, an ancient system of education where knowledge is transmitted from a guru (teacher) to a shishya (student) through personal guidance and discipleship.

Literature and Languages: India's literary heritage is extensive, with classical works in Sanskrit, Pali, Prakrit, Tamil, and other languages. The vast literary corpus includes religious scriptures, epics, poetry, plays, and philosophical treatises.

Non-violence and Ethical Values: Bharat's knowledge traditions have long emphasized the importance of non-violence (ahimsa) and ethical values. Mahatma Gandhi's practice of non-violence during India's freedom struggle had a profound impact on the nation and inspired similar movements worldwide.

These knowledge traditions of Glorious Bharat have left an indelible mark on the world's intellectual, spiritual, and cultural heritage. They continue to influence modern thought and inspire people globally to seek knowledge, wisdom, and a deeper understanding of life and existence.

THE SUBLIME JOURNEY OF BHARATIYA CULTURE AND CIVILIZATION

India got its name from the Sindhu river (Indus river). The origin of the name Sindhu is from a Greek word in the 5th century BC. Indian civilization began in the area near Indus River; thus, the nation got its name from the Indus River and the lower Indus Basin in Pakistan. India is also known to be the home of different indigenous tribes which were called **Bharat**, thus the other name Bharat was given to our country. Bharate-Varsha is derived from the Bharate, son of Rishabh or Bharate, son of Dushyanta. Hindustan, like the name Bharat, originated from the river Indus, as the Persian mispronounced the word Sindu as Hindu.

The sublime journey of Bharatiya (Indian) culture and civilization is a captivating narrative that spans thousands of years, marked by resilience, continuity, and a profound impact on the world. This journey reflects the diverse, spiritual, and intellectually rich nature of Indian civilization. Let's explore the key milestones and characteristics of this sublime journey:

Ancient Civilizations: The journey of Bharatiya culture dates back to the ancient Indus Valley Civilization (3300–1300 BCE). The cities of Harappa and Mohenjo-Daro stand as a testament to the advanced urban planning, architecture, and trade practices of that time.

Vedic Era: The Vedas, composed around 1500–500 BCE, form the foundation of Vedic knowledge. marked the emergence of the Vedas, Upanishads, and various other sacred texts. The word “Veda” means knowledge. The vedic literature has evolved in the course of many centuries and was handed down from generation to generation by the word of mouth. Later, they were compiled and written down. They consist of four main texts: Rigveda, Samaveda, Yajurveda, and Atharvaveda. These sacred scriptures contain hymns, rituals, and philosophical discussions that have shaped the religious and spiritual beliefs of the Indian subcontinent. The Vedic knowledge laid the foundation for Hinduism and introduced profound philosophical and spiritual ideas.

(a) **Rig Veda:** It is the oldest veda. Its text consists of 1028 hymns (sukta) which are divided into 10 Mandalas or books. The Upaveda of Rig Veda is the **Ayurveda**.

(b) **Sama Veda:** The Sama Veda or the ‘Veda of Chanta’. It is the collection of verses that are provided with musical notations and are intended as an aid to the performance of sacred songs. It contains the famous **Dhrupada Raga**, later sung by **Tansen** in medieval times. The Upaveda of Sama Veda is the **Gandharva Veda**.

(c) **Yajur Veda:** It is the veda of worship or ritual knowledge. This veda deals with the procedure for the performance of sacrifices. It is divided into:

- **Shukla/ white Yajur Veda:** It contains only mantras.
- **Krishna/ Black Yajur Veda:** It includes mantras as well as prose explanations.

- The Upaveda of Sama Veda is the **Dhanur Veda**.

(d) Atharva Veda: It provides detailed guidance on the daily rituals and procedures of life. It comprises of 730 hymns and 6000 mantras and it is divided into 20 books. It is known as a Veda of magical formulas, it includes three important Upanishads: **Mundaka Upanishads, Mandukya Upanishads, Prashna Upanishads.**

- The Upaveda of Sama Veda is the **Shilpa Veda**.

Upanishads: The literal meaning of Upanishad is to “sit near someone”. There are 108 **Upanishads** of which 13 are the most prominent. It introduces the concept of ‘Atman’ and ‘Brahman’. The Upanishads are mainly philosophical in nature and speak of the highest knowledge. **Satyamev Jayate** in the National Emblem is taken from **Mandukya Upanishads**.

The **Chandogya Upanishads** clearly refers to the first 3 ashrams and discusses mainly two types of marriage:

- **Anuloma marriage:** The marriage of a man in his own varna or below his varna. It is the most accepted and common form of marriage in society.
- **Pratiloma marriage:** The marriage of a woman in a varna lower than her own. It is not sanctioned (approval) by the Vedas.

Puranas: The word purana means ‘Ancient’ or ‘Old’. The puranas are considered to be composed by Ved Vyasa. The Puranas reflect the growth of Hindu Dharma, the condition of society in ancient times, social customs, religious ceremonies as well as yogic method of discipline. The puranas are regarded as Post-vedic texts.

Golden Age of Empires: India witnessed the rise and fall of various empires, such as the Maurya, Gupta, Chola, and Vijayanagara empires. These periods were characterized by flourishing trade, art, literature, and advancements in science and mathematics.

- (a) Maurya Empire:** It is around 321-185 BC. It was the **largest** and one of the most powerful empires. **Chandragupta Maurya** is the founder of Maurya dynasty. The most powerful empires exist in the history of Indian subcontinent during this era. The empire saw significant advancements in the fields of literature, sciences, arts and architecture. Important works like the **Arthashastra** and **Sushruta samhita** was written and expanded in this period. This era also saw the emergence of scholar like **Acharya Pingal** and **Patanjali**.
- (b) Gupta Empire:** The Gupta Empire lasted from 320 to 550 CE. It is the **Golden Age** of India. This era has many achievements in the field of arts, science and literature that Indians made under the Guptas. **Kalidas** the great poet and playwright were in the court of **Chandragupta Vikramaditya**. **Vishnu Sharma** of **Panchatantra** fame lived during

this era. **Aryabhata**, the great Indian mathematician, **Varahamihira** was a astronomer and a astrologer were the scholars of this era. The **Nalanda University**, a centre of Buddhist were The **Iron pillar at Mehrauli, Delhi** is a marvellous creation of this period. The game of **chess** is said to have originated from this time.

(c) **Chola Empire:** South India in 10th and 11th century CE under the imperial cholas is considered as another '**Golden age**'. The period saw extensive achievement in architecture, Tamil literature, Sculpture and bronze working. GDP constituted the world's **largest GDP** at that time.

(d) **Vijayanagara Empire:** The period was between 11th to 16th century. They are controlling the lands of the modern states of Karnataka, A.P., T.N., Kerala, Goa, some parts of Telangana and Maharashtra.

Contributions to Science and Mathematics: Bharatiya civilization made remarkable contributions to the fields of science and mathematics. Aryabhata, Brahmagupta, and other mathematicians and astronomers made significant discoveries in algebra, trigonometry, and astronomy. It is essential to know about the ancient, medieval and modern time Indian mathematicians and their contribution to Science and Mathematics. Ancient Indian mathematicians have contributed immensely to the field of mathematics. The invention of zero is attributed to Indians and this contribution outweighs all other made by any other nation since it is the basis of the decimal number system, without which no advancement in mathematics would have been possible. The number system used today was invented by Indians and it is still called **Indo-Arabic** numerals because Indians invented them and the Arab merchants took them to the western world.

Science and technology have played a critical role in the evolution of human society. Humans have had a desire to observe and understand nature since prehistoric times in order to control and manipulate nature for their own benefit and welfare. Since ancient times, India has had a glorious culture of education, science, and technology, and has made **significant contributions in the fields of astronomy, arithmetic, geometry, metallurgy, the ayurvedic system of medicine, and surgery.**

Here we are giving the list of important Indian mathematicians from ancient to modern times.

- (a) **Aryabhata:** He was born in 476 CE at Kusumapura. He was regarded as the first of the major mathematician-astronomers from the classical age. Aryabhatiya and Arya-Siddhanta were his known works. He worked on the 'place value system' using letters to signify numbers and stating qualities. He discovered the position of the 9 planets and found that these planets revolve around the sun. He also described the number of days in a year to be 365.
- (b) **Bhaskara:** He is also known as Bhaskaracharya. He was born in 1114. He was the one who acknowledged that any number divided by zero is infinity and that the sum of any

number and infinity is also infinity. The famous book “Siddhanta Siromani” was written by him.

- (c) **Brahmagupta:** He was born in 598 CE near present-day Rajasthan. The most important contribution of Brahmagupta to mathematics was introducing the concept and computing methods of zero (0).

Then after Srinivas Ramanujan, P.C. Mahalanobis, C. Radhakrishna Rao, D.R. Kaprekar, Satyendranath Bose, Shakuntala Devi, Narendra Karmakar was known for their modern theories.

Spiritual Traditions: Bharat has been the birthplace of several major spiritual traditions, including Hinduism, Buddhism, Jainism, and Sikhism. These religions have deeply influenced the cultural, social, and philosophical fabric of the country. In Bharat 80% are Hindus and 13% are Muslims. India is the birthplace of Buddhism and at one time many Indians were Buddhists but in modern times less than 1% populations follows Buddha, Christians and Sikhs have 2%. Hinduism like some of its Gods and Goddess has many faces depending on caste and locations. Indian Muslims follow Islam and its God is Allah and they refer to the Quran as their sacred text. Overall, Indian's saints have profoundly imparted the country's spiritual and philosophical traditions and continue to inspire and guide people around the world today. So the guidance of a guru, the spiritual path of India offers many opportunities for personal growth and self discovery.

Influence on Southeast Asia: Indian culture and civilization spread to Southeast Asia through maritime trade and cultural exchanges. Indian art, architecture, and religious practices left a profound impact on the region, as seen in temples like Angkor Wat in Cambodia and Borobudur in Indonesia.

(a) Angkor Wat (Cambodia): Angkor Wat is a magnificent temple complex located in Cambodia. It is one of the largest religious monuments in the world and a UNESCO World Heritage Site. Built in the 12th century by King Suryavarman II, Angkor Wat combines Hindu and Buddhist architectural elements. It was originally dedicated to the Hindu god Vishnu and later transformed into a Buddhist temple. The site's grandeur and intricate carvings reflect the Khmer Empire's cultural and artistic achievements.

(b) Lepakshi Temple (Andhra Pradesh, India): The Lepakshi Temple is renowned for its intricate sculptures and unique hanging pillar. Located in Andhra Pradesh, India, this temple is a splendid example of Vijayanagara architecture. The temple is dedicated to Lord Shiva and features intricate carvings depicting mythological scenes, animals, and celestial beings.

(c) Jagannath Puri Temple (Odisha, India) : The Jagannath Puri Temple, located in Odisha, India, is one of the Char Dham pilgrimage sites for Hindus. It is dedicated to Lord Jagannath and renowned for the annual Rath Yatra, during which the deities are ceremonially pulled on grand chariots. The temple's distinctive architectural style, with its towering spire (sikhara) and unique sculptures, is a significant landmark in Indian temple architecture.

(d) Brihadeeswarar Temple (Thanjavur, India) : Also known as the Thanjavur Temple or Periya Kovil, the Brihadeeswarar Temple is a UNESCO World Heritage Site located in Tamil Nadu, India. It is built during the Chola dynasty in the 11th century, the temple is dedicated to Lord Shiva. Its towering vimana (tower) and intricate sculptures reflect the architectural and artistic achievements of the Chola dynasty.

(e) Modhera Sun Temple (Gujarat, India): The Modhera Sun Temple, dedicated to the sun god Surya, is located in Gujarat, India. It is an example of Solanki architecture and dates back to the 11th century. The temple complex features intricately carved pillars, stunning sculptures, and a central sanctuary designed to capture the first rays of the rising sun during the equinox.

(f) Konark Sun Temple (Odisha, India) : The Konark Sun Temple is another UNESCO World Heritage Site located in Odisha, India. Built in the 13th century, it is dedicated to the sun god Surya. The temple's architecture resembles a chariot with intricately carved wheels, horses, and other mythological figures. The temple's remarkable artistry and engineering make it an exceptional example of Indian temple architecture.

(g) Hampi Temples (Karnataka, India): Hampi, a UNESCO World Heritage Site in Karnataka, India, is a vast complex of ruins that was once the capital of the Vijayanagara Empire. The site is dotted with numerous temples, shrines, and monolithic structures. These structures showcase the grandeur of Vijayanagara architecture and depict scenes from Hindu epics and mythology.

Medieval Period: The medieval period saw the establishment of powerful dynasties like the Delhi Sultanate and the Mughal Empire. It was a time of cultural fusion, where Indian and Islamic influences coexisted, giving rise to unique art forms and architectural styles. Islamic architecture, exemplified by the **Qutub Minar** and the **Taj Mahal**, blended with traditional Indian style.

Raja Raja Chola (947-1014): He was a great Chola king who built the famous Brihadeeswarar Temple in Thanjavur, a masterpiece of South Indian architecture. He expanded the Chola Empire and promoted Tamil culture.

Maharana Pratap (1540-1597): Maharana Pratap of Mewar is remembered for his valiant resistance against the Mughal Emperor Akbar. He never submitted to Mughal rule and remained an icon of Rajput valor.

Shivaji Maharaj (1630-1680): He founded the Maratha Empire and was known for his guerrilla warfare tactics against the Mughals. Shivaji established a strong navy and administration.

Rani Padmini: Though not a king, Rani Padmini of Mewar is renowned for her role in the Siege of Chittorgarh against Alauddin Khilji. Her story is part of Rajput folklore.

Krishnadevaraya (1509-1529): The Vijayanagara Empire reached its zenith under his rule. He was a patron of art and literature, and his reign is considered a golden age for the empire.

Harsha (590-647): Harsha, the ruler of the North Indian Harsha Empire, was known for his efforts to promote Buddhism and his support for the arts and culture.

Colonial Era and Independence Struggle: It is the era of 17th to 20th CE. The arrival of European colonial powers, starting with the Portuguese, Dutch, French, and ultimately the British, significantly impacted Indian society. During the British colonial era, Indian art and traditions experienced both challenges and preservation efforts. Traditional art forms were supported by princely states and the Swadeshi movement promoted indigenous products. The struggle for independence, led by Mahatma Gandhi and other freedom fighters, showcased India's resilience and non-violent approach to change.

Independent India: India gained independence in 1947, leading to the formation of a sovereign, democratic, and secular nation. The Constitution of India, with its commitment to pluralism and equality, reflects the values of Bharatiya culture. After gaining independence in 1947, India embraced its cultural diversity while promoting modernization. Traditional art forms continue to thrive alongside contemporary expressions.

Cultural Diversity and Unity: The sublime journey of Bharatiya culture is characterized by its incredible diversity, with over 2,000 distinct ethnic groups, numerous languages, and diverse religious practices. Despite this diversity, a strong sense of unity and common heritage prevails, emphasizing the concept of "unity in diversity."

India is renowned for its rich and diverse cultural heritage, which encompasses a wide range of art forms, traditions, and practices. This cultural diversity is a result of the country's long history, multiple religions, regional variations, and the interplay of various civilizations. Here are some key aspects of Indian art and traditions:

(1) Visual Arts:

(a) Classical Indian Art: Indian classical art forms include painting, sculpture, and architecture. These art forms are deeply rooted in religious and mythological themes.

(b) Mural Painting: Intricate mural paintings can be found in ancient temples and palaces, often depicting stories from Hindu epics and religious narratives.

(c) Miniature Painting: Miniature paintings, characterized by intricate details and vibrant colors, were popular during various historical periods.

(2) Performing Arts:

(a) Classical Dance: India boasts several classical dance forms, such as Bharatanatyam, Kathak, Odissi, Manipuri, Kuchipudi, and Kathakali. Each dance style has its own distinct movements, gestures, and stories.

(b) Music: Indian classical music is divided into two major traditions: Hindustani (North Indian) and Carnatic (South Indian). Instruments like the sitar, tabla, flute, and veena are integral to these traditions.

(c) Theater: Traditional Indian theater includes forms like Yakshagana, Jatra, and Nautanki, each with its own dramatic style and themes.

(3) Festivals and Celebrations:

(a) Diwali: Known as the Festival of Lights, Diwali is celebrated by lighting lamps, exchanging gifts, and enjoying festive sweets. It symbolizes the victory of light over darkness.

(b) Holi: The Festival of Colors involves joyous celebrations, the throwing of colored powders, and dancing to mark the arrival of spring.

(c) Eid, Christmas, and Other Religious Festivals: India's religious diversity is reflected in the celebrations of various festivals, such as Eid-ul-Fitr, Christmas, and Guru Nanak Jayanti.

(4) Cuisine:

(a) Regional Diversity: Indian cuisine is incredibly diverse, varying from region to region. Each region has its own specialties and flavors, often influenced by local ingredients and traditions.

(b) Spices: Indian cuisine is renowned for its use of aromatic spices that enhance flavors and create a balance of tastes.

(5) Traditional Clothing:

(a) Sari: The sari is a traditional attire worn by women in India. It is a long piece of cloth that is draped elegantly around the body.

(b) Kurta-Pajama and Sherwani: Men often wear kurta-pajama, a comfortable and traditional outfit. The sherwani is a more formal version worn for special occasions.

(6) Religion and Spirituality:

(a) Hinduism: As the majority religion, Hinduism has profoundly influenced Indian culture. Temples, rituals, and festivals play a significant role in the daily lives of Hindus.

(b) Buddhism, Jainism, Islam, Sikhism, and Christianity: India is also home to followers of these major religions, each contributing to the cultural fabric.

(7) Craftsmanship:

(a) Handicrafts: India is known for its intricate handicrafts, including textiles, pottery, jewelry, and metalwork.

(b) Block Printing and Embroidery: Traditional techniques like block printing and embroidery are used to create beautiful fabrics with intricate patterns.

These are just a few glimpses of India's vibrant and diverse art and traditions. The country's cultural tapestry is a reflection of its history, values, and the myriad influences that have shaped its identity over the centuries.

Global Influence: The cultural and spiritual aspects of Bharatiya civilization have a global impact. Yoga, meditation, Ayurveda, and Indian classical arts have gained immense popularity worldwide and continue to be embraced as sources of physical, mental, and spiritual well-being.

Ayurveda is an ancient system of holistic healing that originated in India over 5,000 years ago. Derived from the Sanskrit words "Ayur" (life) and "Veda" (knowledge). Ayurveda is often referred to as the "science of life." It is a comprehensive system of natural medicine that focuses on achieving balance and harmony in the body, mind, and spirit to promote optimal health and well-being.

At its core, Ayurveda views each individual as a unique combination of the five elements-earth, water, fire, air, and ether (space)-and categorizes people into three primary doshas, or energetic constitutions: Vata (air and ether), Pitta (fire and water), and Kapha (earth and water).

Ayurveda encompasses a wide range of practices and principles, including:

(a) Diet and Nutrition: Ayurveda emphasizes the importance of proper nutrition, recommending foods that balance an individual's dosha and support digestion. Dietary choices are seen as a key factor in maintaining health and preventing diseases.

(b) Herbal Medicine: Herbal remedies play a significant role in Ayurvedic healing. Various herbs and botanicals are used to address specific imbalances and promote overall well-being.

(c) Yoga and Meditation: Ayurveda is closely intertwined with yoga and meditation practices. Yoga helps maintain physical flexibility and balance, while meditation supports mental clarity and inner peace.

(d) Massage and Body Therapies: Ayurvedic massages and therapies, such as Abhyanga (oil massage) and Shirodhara (oil poured on the forehead), are used to relax the body, reduce stress, and promote energy flow.

(e) Detoxification: Ayurveda emphasizes periodic detoxification to eliminate toxins and impurities from the body through practices like Panchakarma.

(f) Lifestyle Recommendations: Ayurveda offers guidelines for daily routines, sleep patterns, exercise, and overall lifestyle choices to maintain balance and prevent illness.

(g) Personalized Approach: One of the key strengths of Ayurveda is its individualized approach to health. Practitioners consider a person's constitution, imbalances, and unique needs when creating wellness plans.

(h) Mind-Body Connection: Ayurveda recognizes the interconnectedness of the mind and body. Emotional well-being is considered essential for overall health.

(i) Preventive Medicine: Ayurveda places a strong emphasis on preventive care, focusing on maintaining health before illness occurs.

Ayurveda has gained recognition globally as an alternative and complementary system of medicine. While modern medical science has made remarkable advancements, Ayurveda's holistic approach to health and well-being continues to resonate with individuals seeking natural and balanced ways to enhance their quality of life. It's important to consult qualified Ayurvedic practitioners when considering Ayurvedic practices for your health.

Resilience and Continuity: Throughout its journey, Bharatiya culture has demonstrated remarkable resilience, preserving its core values, traditions, and wisdom while embracing modernity and global interactions.

In conclusion, the sublime journey of Bharatiya culture and civilization is a tale of continuous evolution, cultural exchanges, and profound contributions to human knowledge and spirituality. It reflects the enduring nature of India's rich heritage, which continues to inspire and influence the world's cultural landscape.

DISSEMINATION AND CONTRIBUTION OF BHARATIYA KNOWLEDGE SYSTEMS IN THE WORLD GLORIOUS TRADITION OF SCIENCE AND ARTS IN BHARAT

The dissemination and contribution of Bharatiya knowledge systems in the world have had a profound impact on the glorious tradition of science and arts in India. Over the centuries, India's knowledge and wisdom have spread far beyond its borders, influencing various cultures and civilizations. Let's explore how Bharatiya knowledge systems have been disseminated and their contributions to the world's tradition of science and arts:

Dissemination of Knowledge:

a. Ancient Trade Routes: India's strategic location on ancient trade routes, such as the Silk Road and maritime trade, facilitated the exchange of knowledge and ideas with neighboring regions and distant lands.

b. Travelers and Scholars: Indian scholars, monks, and travelers like Bodhidharma, Faxian, and Xuanzang journeyed to other countries, carrying with them Indian knowledge and culture. Their interactions with foreign civilizations fostered intellectual exchange and mutual learning.

c. Maritime Connections: India's maritime connections with Southeast Asia, the Middle East, and Africa allowed the dissemination of Indian art, culture, and religious practices to these regions.

Contributions to Science:

a. Mathematics: India's contributions to mathematics include the decimal system, concept of zero, and algebraic methods. The works of Indian mathematicians like Aryabhata and Brahmagupta significantly influenced mathematical developments in the world.

b. Astronomy: Indian astronomers made notable observations of celestial bodies and developed advanced astronomical instruments. The concept of the heliocentric solar system was proposed by Indian astronomers before Copernicus.

c. Medicine: Ayurveda, India's ancient system of medicine, emphasized a holistic approach to health and influenced traditional medicine systems in other countries, such as Traditional Chinese Medicine.

d. Metallurgy: India's expertise in metallurgy, particularly in iron and steel production, was highly regarded and sought after by other civilizations.

Contributions to Arts:

a. Indian Classical Arts: Indian classical dance forms like Bharatanatyam, Kathak, Odissi, and others, with their intricate movements and expressive storytelling, have captivated audiences worldwide.

b. Indian Classical Music: Indian classical music, with its unique ragas and rhythmic patterns, has inspired musicians and music enthusiasts across the globe.

c. Visual Arts: Indian art, characterized by intricate paintings, sculptures, and architectural wonders like the Taj Mahal, has influenced artistic traditions in neighboring regions.

Spiritual and Philosophical Contributions:

a. Yoga and Meditation: The practice of yoga and meditation, rooted in ancient Indian spiritual traditions, has gained global popularity as a means of promoting physical, mental, and spiritual well-being.

b. Philosophy: Indian philosophical traditions, such as Vedanta, Samkhya, and Buddhism, have been studied and appreciated by scholars and seekers of wisdom worldwide.

Influence on Southeast Asia and Beyond:

- a. Indian cultural and religious influences spread to Southeast Asia through trade and cultural exchanges. Indian architecture, art, and religious practices left a lasting impact on the region's temples and cultural practices.
- b. Indian philosophies and spiritual traditions, particularly Buddhism, spread to East Asia, including countries like China, Korea, Japan, and Tibet.

In conclusion, the dissemination and contribution of Bharatiya knowledge systems in the world have enriched the global tradition of science and arts. India's ancient knowledge, philosophy, and artistic expressions continue to be celebrated and respected internationally, reflecting the enduring legacy of Bharatiya culture and its profound impact on humanity's quest for knowledge and beauty.

Bharatiya Knowledge System - An Introduction

Semester 1

Unit 2: The Way of Life/ Jivan Darshan in Bharatiya Knowledge System

Way of Life as Bharatiya Knowledge System

The concept of a "Way of Life" as part of the Bharatiya Knowledge System is deeply rooted in the cultural, philosophical, and spiritual traditions of India. It encompasses a holistic and integrated approach to life that incorporates various aspects of human existence, including spirituality, ethics, social interactions, and personal well-being. Here's a detailed note on the Way of Life as the Bharatiya Knowledge System:

1. **Holistic Approach:** The Way of Life in the Bharatiya Knowledge System is based on a holistic worldview. It considers all aspects of life as interconnected and interdependent. This approach acknowledges that one's spiritual, mental, and physical well-being are intertwined, and each aspect should be nurtured for a harmonious existence.
2. **Spirituality:** At the core of the Bharatiya Way of Life is spirituality. It emphasizes the importance of connecting with one's inner self and realizing the divinity within. This is often achieved through practices such as meditation, yoga, and introspection.
3. **Dharma:** Dharma is a central concept in the Bharatiya Knowledge System. It refers to one's duty or ethical responsibility. Individuals are encouraged to act in accordance with their dharma, which varies based on their age, gender, caste, and occupation. Living in alignment with one's dharma is considered essential for a meaningful and fulfilling life.
4. **Karma:** Karma is another key concept that is closely linked to the Way of Life. It suggests that one's actions have consequences, both in this life and in future lives. By performing good deeds and making ethical choices, individuals can accumulate positive karma, leading to a better future.
5. **Social Harmony:** The Bharatiya Way of Life places a strong emphasis on social harmony and community well-being. It promotes values such as compassion, tolerance, and respect for diversity. The concept of "Vasudhaiva Kutumbakam" (the world is one family) encapsulates this idea.
6. **Healthy Living:** A balanced and healthy lifestyle is considered crucial. Ayurveda, an ancient system of medicine, is often used to promote physical and mental well-being. It emphasizes the use of natural remedies, proper nutrition, and physical fitness.

7. **Art and Culture:** Art and culture play a significant role in the Bharatiya Way of Life. Traditional art forms, music, dance, and storytelling are not only forms of entertainment but also a means of preserving and transmitting knowledge and wisdom.
8. **Environment and Sustainability:** The Bharatiya Knowledge System acknowledges the interconnectedness between humans and nature. It promotes environmental sustainability and the responsible use of resources. The reverence for rivers, mountains, and forests reflects this perspective.
9. **Philosophical Diversity:** The Way of Life in India is not monolithic but encompasses diverse philosophical traditions, including Vedanta, Buddhism, Jainism, and more. Each of these traditions offers unique perspectives on life and the universe, contributing to the richness of the knowledge system.
10. **Continuous Learning:** Lifelong learning is encouraged as a means to expand one's consciousness and deepen their understanding of life. The pursuit of knowledge and wisdom is seen as a lifelong journey.

In conclusion, the Way of Life as part of the Bharatiya Knowledge System is a profound and multifaceted concept. It is deeply rooted in India's cultural and spiritual heritage and offers a comprehensive framework for leading a meaningful, ethical, and harmonious life. This knowledge system continues to influence the lives of millions of people in India and beyond, promoting values and practices that contribute to individual and societal well-being.

The Implicit Concepts in Bharatiya Knowledge Systems. Birth, Death, Rebirth, Law of Karma, Ideas of Sukhha, Ideal of Life, Paap - Punya, Moksha

The Bharatiya Knowledge System, deeply rooted in the spiritual and philosophical traditions of India, encompasses several implicit concepts that are central to understanding life, morality, and the human journey. Let's explore these concepts:

Birth (Janma):

The concept of birth holds significant importance in various cultures, religions, and philosophical traditions, including the Bharatiya Knowledge System. In the context of the Bharatiya Knowledge System, which encompasses Hinduism, Buddhism, Jainism, and other spiritual traditions originating in India, birth is not just a biological event but has profound spiritual and philosophical implications. Here's an explanation of the concept of birth within this framework:

- **Physical Birth (Janma):**
At its most basic level, birth refers to the physical emergence of a new life into the world. It is the moment when a soul (Atman) takes on a physical body and begins its journey in the material realm. In this sense, birth is a biological process that marks the beginning of an individual's life on Earth.

- **Karmic Perspective:**
In the Bharatiya Knowledge System, birth is closely tied to the concept of karma. Karma refers to the law of cause and effect, where one's actions in past lives (or the current life) influence their circumstances in this life, including the circumstances of birth. The quality of one's birth (e.g., into a privileged or disadvantaged family, with certain talents or disabilities) is believed to be a reflection of their past karma.
- **Cycle of Samsara:**
Birth is a key component of the cycle of samsara, which represents the continuous cycle of birth, death, and rebirth. This cycle is central to Hinduism, Buddhism, and Jainism. According to this belief, souls are trapped in samsara, subject to countless births and deaths until they attain spiritual realization and break free from the cycle (achieve moksha).
- **Purpose of Birth:**
The purpose of birth, from a spiritual perspective, is to provide individuals with opportunities for spiritual growth, self-realization, and the resolution of karma. Each birth is seen as an opportunity for the soul to learn, evolve, and progress towards liberation (moksha) from the cycle of samsara.
- **Duty and Dharma:**
In the Bharatiya Knowledge System, each birth comes with specific duties and responsibilities, known as one's dharma. Dharma varies based on factors such as age, gender, caste, occupation, and life stage. Fulfilling one's dharma is considered essential for leading a righteous and virtuous life.
- **Transcendence of Birth:**
The ultimate goal of many spiritual traditions within the Bharatiya Knowledge System is to transcend the cycle of birth and attain liberation (moksha). Moksha signifies the soul's release from the repetitive cycle of birth and death, leading to eternal union with the divine or realization of its true nature.
- **Reverence for Life:**
Birth is seen as a sacred and divine process. It is accompanied by rituals and ceremonies that signify the spiritual significance of welcoming a new soul into the world. In Hinduism, for example, there are ceremonies like the naming ceremony (Namkaran) and the first feeding (Annaprashan) that mark important stages of a child's life.

The concept of birth in the Bharatiya Knowledge System goes beyond the physical event of coming into the world. It is deeply intertwined with spirituality, karma, dharma, and the cycle of samsara. Birth is considered an opportunity for spiritual evolution and self-realization, ultimately leading to the liberation of the soul from the cycle of birth and death.

Death (Mrityu):

In the context of the Bharatiya Knowledge System, which encompasses various spiritual and philosophical traditions from India, including Hinduism, Buddhism, Jainism, and others, the concept of death holds profound significance. It is not viewed as the finality of life but as a transitional phase in the eternal cycle of birth, death, and rebirth (samsara). Here's an explanation of the concept of death within this framework:

- **Transitory Nature:**
Death is understood as a natural and inevitable part of life. It is the point at which the physical body ceases to function, and the soul (Atman) departs from the material realm. In this sense, death is recognized as a universal phenomenon that all living beings must face.
- **Karmic Implications:**
The Bharatiya Knowledge System is deeply rooted in the concept of karma, the law of cause and effect. It is believed that one's actions in past lives (or the current life) influence the circumstances and conditions of their death. Positive actions generate good karma, leading to a more auspicious death, while negative actions lead to less favorable outcomes.
- **Transition to the Afterlife:**
Death is seen as a transition, not an end. It is the moment when the soul leaves the physical body and moves to another state of existence. The nature of this existence varies among different traditions. In Hinduism, for example, the soul may enter a cycle of rebirth, whereas in Buddhism, it might enter the bardo (intermediate state) before rebirth.
- **Moksha (Liberation) and Nirvana:**
Attaining liberation (moksha) or reaching Nirvana is the ultimate goal in many of these traditions. Both moksha and Nirvana signify liberation from the cycle of samsara, which includes the cycle of birth and death. Achieving this state is considered the ultimate spiritual realization and leads to the end of suffering and eternal union with the divine or ultimate reality.
- **Death Rituals:**
Death rituals are a significant aspect of the Bharatiya Knowledge System. These rituals, such as cremation ceremonies (Antyesti), are performed with great reverence. They are not only meant to honor the deceased but also to assist the soul in its journey to the afterlife and to help the living cope with the loss.
- **Cycle of Samsara:**
Death is an integral part of the cycle of samsara, which represents the continuous cycle of birth, death, and rebirth. Souls are believed to be trapped in this cycle until they

achieve spiritual realization and liberation (moksha or Nirvana), breaking free from the cycle of birth and death.

- **Preparation for the Afterlife:**
Leading a virtuous and dharmic life is considered essential for a smooth transition in the afterlife. Good actions and adherence to one's dharma contribute to positive karma, which can influence the nature of one's next birth and the circumstances of death in future lives.
- **Mystical and Philosophical Exploration:**
Many spiritual traditions within the Bharatiya Knowledge System explore the nature of death and what lies beyond it through meditation, contemplation, and philosophical inquiry. These practices aim to help individuals confront the impermanence of life and gain insight into the true nature of reality.

Death in the Bharatiya Knowledge System is viewed as a transitional phase in the eternal cycle of life, death, and rebirth. It is intimately connected to the concepts of karma, moksha, and the cycle of samsara, and it serves as a profound opportunity for spiritual growth and realization. Death is not seen as the end but as a continuation of the soul's journey toward ultimate liberation and union with the divine.

Rebirth (Samsara):

Rebirth, also known as reincarnation or the cycle of samsara, is a fundamental concept in many spiritual and philosophical traditions within the Bharatiya Knowledge System, which includes Hinduism, Buddhism, Jainism, and other Indian traditions. Rebirth is the belief that after death, the soul (Atman) does not cease to exist but is reborn into a new body, continuing its journey through the cycle of birth, death, and rebirth. Here's an explanation of the concept of rebirth within this framework:

- **Cycle of Samsara:**
Rebirth is a key component of the cycle of samsara, which represents the continuous cycle of birth, death, and rebirth. This cycle is central to the belief systems of Hinduism, Buddhism, and Jainism. It is seen as a fundamental aspect of existence in the material world.
- **Karma and Rebirth:**
Karma, the law of cause and effect, plays a crucial role in the concept of rebirth. It is believed that one's actions in past lives (or the current life) influence the circumstances and conditions of their next birth. Good deeds generate positive karma, leading to a more favorable rebirth, while negative actions result in less auspicious outcomes.
- **Progression of the Soul:**

The purpose of rebirth is often seen as the soul's journey toward spiritual growth and realization. With each successive birth, the soul has the opportunity to learn, evolve, and resolve its karma. The ultimate goal is to break free from the cycle of samsara and achieve liberation (moksha or Nirvana).

- **Different Paths to Liberation:**
Different spiritual traditions within the Bharatiya Knowledge System offer various paths to attain liberation. For example, in Hinduism, there is the path of devotion (Bhakti Yoga), the path of knowledge (Jnana Yoga), and the path of selfless action (Karma Yoga). In Buddhism, the Eightfold Path is followed to attain Nirvana.
- **Variation in Rebirth Beliefs:**
While the concept of rebirth is common to these traditions, there are variations in how it is understood. For instance, in Hinduism, the ultimate goal of rebirth is often to reach higher states of existence or to ultimately achieve union with the divine. In contrast, Buddhism seeks to end the cycle of rebirth altogether by attaining Nirvana.
- **Cycle of Births and Deaths:**
The cycle of rebirth can involve countless births and deaths over eons. Each life presents new opportunities for spiritual progress or the resolution of past karma. The quality of one's birth and the experiences in each life are determined by the accumulated karma.
- **Rebirth Rituals and Ceremonies:**
Various rituals and ceremonies are performed in these traditions to assist the soul in its journey through rebirth. These rituals may include prayers, offerings, and practices aimed at helping the departed soul have a smooth transition and favorable rebirth.
- **Continuous Self-Improvement:**
The concept of rebirth encourages individuals to engage in continuous self-improvement, ethical living, and spiritual practice. By doing so, one can accumulate positive karma and progress on the path toward liberation.

The concept of rebirth in the Bharatiya Knowledge System underscores the idea that life is a continuous journey of the soul through multiple lifetimes. It is intimately connected to the principles of karma, dharma, and the cycle of samsara and serves as a means for spiritual growth, self-realization, and the pursuit of ultimate liberation from the cycle of birth and death. Different traditions within this system offer various approaches to understanding and attaining the goal of ending the cycle of rebirth.

Law of Karma:

The Law of Karma is a fundamental concept in the Bharatiya Knowledge System, encompassing various spiritual and philosophical traditions from India, including Hinduism, Buddhism, Jainism, and others. It is the belief that every action has consequences, and

individuals are responsible for the outcomes of their actions, both in this life and in future lives. Here's a detailed explanation of the Law of Karma:

- **Cause and Effect:**
Karma is often described as the law of cause and effect. It posits that every action, whether physical, mental, or verbal, generates energy or a force that has consequences. These consequences may be immediate or delayed, but they are inevitable.
- **Moral and Ethical Framework:**
The Law of Karma provides a moral and ethical framework for individuals to guide their actions. It encourages people to act in accordance with virtues such as honesty, kindness, compassion, and non-violence. Positive actions generate good karma, while negative actions create bad karma.
- **Individual Responsibility:**
Karma places the responsibility for one's actions squarely on the individual. It emphasizes that each person is the architect of their own destiny and that they have the power to shape their future through their choices and deeds.
- **Karma and Rebirth:**
In the context of reincarnation (rebirth), the Law of Karma suggests that the actions in one's current life influence their circumstances in future lives. Good karma can lead to a more favorable rebirth, while bad karma may result in a less auspicious one. Thus, the cycle of samsara, or the cycle of birth, death, and rebirth, is influenced by one's accumulated karma.
- **Types of Karma:**
Karma is often categorized into different types:
 1. Sanchita Karma: This is the sum total of all one's past karmas, accumulated over multiple lifetimes.
 2. Prarabdha Karma: This is the portion of Sanchita Karma that is destined to be experienced in the current life. It determines the circumstances of one's birth and the major life events.
 3. Kriyamana Karma: This is the karma created through current actions and choices, which can influence future circumstances.
 4. Agami Karma: This represents the karma that will be created in the present and future, affecting subsequent lifetimes.
- **Balance and Harmony:**
Karma is believed to maintain balance and harmony in the universe. It ensures that justice prevails, as individuals reap the fruits of their actions, either in this life or in future lives. This sense of cosmic justice provides a moral compass for individuals and societies.

- **Freedom and Liberation:**
While karma implies that one's actions have consequences, it also suggests the possibility of liberation (moksha or Nirvana) from the cycle of samsara. Through self-realization and spiritual enlightenment, one can transcend the karmic cycle and achieve ultimate liberation.
- **Continuous Learning and Growth:**
The concept of karma encourages individuals to engage in continuous self-improvement, ethical living, and spiritual practice. By doing so, they can accumulate positive karma and progress on the path toward spiritual realization and liberation.

The Law of Karma is a foundational concept in the Bharatiya Knowledge System that underscores the principles of cause and effect, individual responsibility, and the moral and ethical consequences of actions. It plays a central role in shaping moral behavior, the pursuit of spiritual growth, and the understanding of the cycle of birth, death, and rebirth in various Indian spiritual and philosophical traditions.

Sukhha (Happiness) and Dukkha (Suffering):

Sukhha (Happiness) and Dukkha (Suffering) are fundamental concepts in the Bharatiya Knowledge System, particularly within the context of Buddhism and some aspects of Hinduism. These concepts are central to understanding the nature of human existence, the causes of suffering, and the pursuit of inner peace and well-being. Here's an explanation of Sukhha and Dukkha:

Sukhha (Happiness):

Definition: Sukhha refers to a state of happiness, contentment, or well-being. It represents positive experiences, pleasure, and a sense of fulfillment in life.

Nature of Sukhha: Sukhha is considered a temporary and impermanent aspect of life. It arises from pleasant experiences, such as sensory pleasures, achievements, or positive emotions. However, it is fleeting and subject to change.

Attachment to Sukhha: One of the key teachings in both Buddhism and some branches of Hinduism is that attachment to Sukhha can lead to suffering (Dukkha). When individuals become excessively attached to the pursuit of pleasure and cling to it, they may experience disappointment and dissatisfaction when those pleasurable experiences inevitably change or fade.

Balance and Moderation: The Bharatiya Knowledge System suggests that while Sukhha is a part of life, it is important to cultivate it in a balanced and moderate manner. Excessive attachment to sensual pleasures can lead to imbalances and spiritual stagnation.

Inner Happiness: True happiness, according to these traditions, is not solely dependent on external circumstances but is an inner state of contentment and peace. Practices like

meditation, mindfulness, and self-awareness are often recommended to cultivate lasting inner happiness.

Dukkha (Suffering):

Definition: Dukkha is often translated as "suffering," but its meaning in Buddhist and Hindu philosophical contexts is more nuanced. It encompasses various forms of dissatisfaction, unease, and discontentment that individuals experience in life.

Three Aspects of Dukkha (Buddhism): In Buddhism, Dukkha is classified into three categories:

1. Dukkha-dukkha: This refers to the suffering caused by physical and mental pain, such as illness, loss, and emotional distress.
2. Viparinama-dukkha: This is the suffering caused by the impermanence of pleasurable experiences. It is the realization that even moments of happiness are temporary and subject to change.
3. Sankhara-dukkha: This is the suffering caused by the inherent unsatisfactoriness of conditioned existence. It suggests that life, by its very nature, is marked by impermanence and the inability to provide lasting satisfaction.

Root Causes of Dukkha (Buddhism): Buddhism teaches that the root causes of Dukkha are ignorance (not understanding the nature of reality), craving or desire (attachment to sensory pleasures and aversion to suffering), and the cycle of birth and death (samsara).

Cessation of Dukkha (Buddhism): The goal in Buddhism is to attain Nirvana, which is the cessation of suffering (Dukkha). This is achieved by eliminating the root causes of suffering through the Eightfold Path and gaining insight into the true nature of reality.

Dukkha in Hinduism: While Hinduism also acknowledges suffering (Dukkha), its approach to addressing suffering may vary among different philosophical schools and practices. For example, the concept of Dukkha is discussed in the context of the pursuit of dharma (duty) and the ultimate goal of moksha (liberation from the cycle of samsara).

Sukha represents happiness and well-being, while Dukkha encompasses various forms of suffering and dissatisfaction. Both concepts are integral to understanding the human condition and the pursuit of spiritual growth and liberation in the Bharatiya Knowledge System, particularly in Buddhism and certain Hindu traditions. The aim is to cultivate inner happiness while transcending the causes of suffering to attain a state of lasting peace and liberation.

Ideal of Life (Purusharthas):

The Ideal of Life, often referred to as the Purusharthas, is a foundational concept in the Bharatiya Knowledge System, which encompasses various spiritual and philosophical traditions from India, including Hinduism. The Purusharthas provide a comprehensive framework for understanding the goals and aspirations of human life. There are four primary Purusharthas, each representing a distinct aspect of life's purpose and meaning:

- **Dharma (Duty and Righteousness):**
Dharma refers to the ethical and moral duties and responsibilities that individuals must fulfill in their lives. It encompasses living in accordance with principles of righteousness, truth, justice, and moral integrity. Dharma varies based on one's age, gender, caste, occupation, and stage of life (Ashramas). Fulfilling one's dharma is considered essential for leading a virtuous and purposeful life.
- **Artha (Prosperity and Wealth):**
Artha represents the pursuit of material well-being, wealth, and prosperity. It involves acquiring the necessary resources, security, and means to support oneself and one's family. While the pursuit of wealth is acknowledged, it is seen as a means to fulfill one's dharma and not an end in itself. Wealth is to be acquired and managed with integrity and ethical considerations.
- **Kama (Pleasure and Desire):**
Kama signifies the pursuit of sensual pleasures, desires, and enjoyment of life's pleasures. This includes experiences related to love, relationships, art, music, and other forms of sensory enjoyment. While the pursuit of Kama is recognized, it is guided by ethical and moral principles, ensuring that pleasure is sought in a balanced and virtuous manner.
- **Moksha (Liberation and Spiritual Freedom):**
Moksha is the ultimate goal and the highest ideal in the Purusharthas. It represents liberation from the cycle of samsara (the cycle of birth, death, and rebirth) and the realization of one's true nature. Achieving Moksha means transcending the limitations of the material world and attaining union with the divine or ultimate reality (Brahman). It signifies the end of suffering and the attainment of eternal peace and spiritual freedom.

Key points about the Ideal of Life (Purusharthas) include:

- I. **Balancing the Purusharthas:** The Purusharthas emphasize the importance of balance in life. While pursuing Dharma, Artha, and Kama, individuals must do so in harmony, ensuring that one's actions align with ethical and moral principles.
- II. **Progression through Life Stages:** The Purusharthas are often seen as stages of life progression. In one's youth, the focus may be on Kama (pleasure), while in the later stages, Dharma (duty) and Moksha (liberation) become more significant.
- III. **Individual and Societal Well-Being:** Fulfilling the Purusharthas is not only for individual well-being but also for the greater good of society. When individuals lead virtuous and balanced lives, it contributes to the overall welfare and harmony of the community.

- IV. Philosophical Foundations: While the Purusharthas are most commonly associated with Hinduism, elements of these ideals can also be found in other Indian traditions, including Jainism and Buddhism, although they may interpret and prioritize them differently.

The Ideal of Life, as represented by the Purusharthas, provides a holistic framework for understanding the diverse aspects of human existence, from ethical and moral duties to the pursuit of wealth, pleasure, and spiritual liberation. It guides individuals in leading a purposeful, balanced, and virtuous life while seeking the ultimate goal of spiritual realization and freedom from the cycle of birth and death.

Paap (Sin) and Punya (Virtue):

Paap (Sin) and Punya (Virtue) are fundamental concepts in the Bharatiya Knowledge System, encompassing various spiritual and philosophical traditions in India, including Hinduism, Buddhism, Jainism, and others. These concepts revolve around the moral and ethical principles that govern human behavior and their consequences. Here's an explanation of Paap and Punya:

Paap (Sin):

Definition: Paap refers to actions, thoughts, or behaviors that are morally or ethically wrong, harmful, or against the principles of righteousness and dharma. It represents actions that create negative consequences for the individual and society.

Nature of Paap: Paap encompasses a wide range of behaviors, including lying, stealing, violence, harming others, greed, lust, and hatred. These actions are seen as violations of ethical and moral norms.

Consequences of Paap: The concept of Paap emphasizes that negative actions generate adverse consequences for individuals in the form of suffering, guilt, and negative karma. These consequences can affect not only the individual's present life but also their future lives in the cycle of samsara (rebirth).

Redemption and Atonement: In some cases, individuals may seek redemption or atonement for their Paap through various means, such as repentance, prayer, or acts of charity. These actions are intended to mitigate the negative karmic effects of past wrongdoing.

Punya (Virtue):

Definition: Punya refers to actions, thoughts, or behaviors that are morally and ethically virtuous, righteous, and in alignment with dharma (duty). It represents actions that create positive consequences for the individual and society.

Nature of Punya: Punya includes acts of kindness, compassion, truthfulness, generosity, selflessness, and ethical conduct. These actions are considered virtuous and are aligned with the principles of righteousness.

Consequences of Punya: Punya is believed to generate positive consequences for individuals, such as happiness, inner peace, and good karma. These positive consequences can lead to a more favorable and harmonious life, as well as positive outcomes in future lives.

Accumulation of Punya: Accumulating Punya through virtuous actions is seen as a means to improve one's karma and spiritual well-being. The accumulation of Punya is encouraged as it helps individuals progress on the path of spiritual growth and liberation.

Key Points:

- I. **Balance Between Paap and Punya:** The Bharatiya Knowledge System emphasizes the importance of striking a balance between Paap and Punya. While individuals are encouraged to avoid sinful actions (Paap), they are also encouraged to actively engage in virtuous deeds (Punya).
- II. **Karma and Paap-Punya:** Both Paap and Punya are intimately connected to the concept of karma, the law of cause and effect. One's actions generate karma, and this karma can be positive (Punya) or negative (Paap). This karma, in turn, influences one's life circumstances and experiences.
- III. **Moral Guidance:** Paap and Punya provide moral guidance and serve as a moral compass for individuals, helping them make ethical choices and lead virtuous lives.
- IV. **Diverse Interpretations:** While these concepts are common to various Indian traditions, different philosophical schools and traditions may have nuanced interpretations of what constitutes Paap and Punya and how they relate to the pursuit of spiritual growth and liberation.

Paap and Punya are essential concepts in the Bharatiya Knowledge System that address the moral and ethical dimensions of human behavior and their karmic consequences. They guide individuals in making virtuous choices and avoiding actions that lead to negative consequences, ultimately contributing to their spiritual growth and well-being.

Moksha (Liberation):

Moksha, also known as Mukti or Nirvana in various Indian philosophical traditions, is a profound and ultimate concept in the Bharatiya Knowledge System. It represents liberation from the cycle of birth, death, and rebirth (samsara) and the attainment of the highest spiritual state. Moksha is a central concept in Hinduism, Buddhism, Jainism, and some other Indian spiritual traditions. Here is an elaborate explanation of Moksha:

1. Liberation from Samsara:

The primary and most fundamental aspect of Moksha is liberation from the cycle of samsara. Samsara is the continuous cycle of birth, death, and rebirth that all living beings are believed to be bound to. Achieving Moksha means breaking free from this cycle and attaining a state of spiritual freedom.

2. Unity with the Divine or Ultimate Reality:

Moksha often involves the realization of one's true nature, which is said to be the same as the divine or ultimate reality (Brahman in Hinduism, Nirvana in Buddhism). It is the understanding that the individual soul (Atman) is essentially identical to the universal consciousness or reality.

3. End of Suffering:

Moksha signifies the end of suffering (Dukkha in Buddhism), which is inherent in the cycle of samsara. The pursuit of Moksha is driven by the desire to transcend suffering and attain lasting peace, happiness, and contentment.

4. Paths to Moksha:

Different spiritual traditions within the Bharatiya Knowledge System offer various paths or approaches to attain Moksha. These paths often include practices, disciplines, and philosophical inquiries. For example:

- In Hinduism, there are paths like Bhakti Yoga (the path of devotion), Jnana Yoga (the path of knowledge), Karma Yoga (the path of selfless action), and Raja Yoga (the path of meditation).
- In Buddhism, the Eightfold Path, mindfulness, and insight meditation are essential for achieving Nirvana.
- In Jainism, Moksha is attained through a path of non-violence (Ahimsa), truthfulness, self-discipline, and asceticism.

5. Detachment and Self-Realization:

The journey toward Moksha often involves practices that cultivate detachment from worldly attachments and desires. Self-realization and the understanding of the transient nature of material existence are crucial for breaking the bonds of samsara.

6. Attainment of Eternal Bliss and Knowledge:

Moksha is characterized by eternal bliss (Ananda) and supreme knowledge (Jnana). It is a state of profound joy, wisdom, and enlightenment where the individual experiences a profound sense of oneness with the universe.

7. Individual Spiritual Journey:

Moksha is a deeply personal and individual spiritual journey. It is not something that can be granted by external forces or rituals but must be realized and attained through one's own efforts and spiritual growth.

8. Significance and Purpose of Life:

Moksha represents the ultimate purpose and significance of human life in many Indian spiritual traditions. It is the culmination of the soul's journey through countless lifetimes and the realization of its true nature.

Moksha is the highest and most profound goal in the Bharatiya Knowledge System, symbolizing liberation from the cycle of samsara, unity with the divine or ultimate reality, the end of suffering, and the attainment of eternal bliss and knowledge. It is a central concept that provides a spiritual framework for individuals seeking ultimate meaning and fulfillment in life.

These implicit concepts in the Bharatiya Knowledge System form the foundation of the philosophical and spiritual traditions of India. They provide a comprehensive framework for understanding the nature of existence, the purpose of life, and the path to spiritual realization and liberation. These concepts have had a profound and enduring influence on Indian culture, philosophy, and spirituality, shaping the way people perceive and navigate the complexities of human existence.

Social Viewpoint in Bharatiya Knowledge Systems

The social viewpoint in the Bharatiya Knowledge Systems encompasses a rich and diverse set of ideas and principles that have evolved over thousands of years within various Indian philosophical, religious, and cultural traditions. It provides insights into how society should be organized, the roles and responsibilities of individuals within it, and the principles of justice, ethics, and harmony that should guide social interactions. Here are key aspects of the social viewpoint in Bharatiya Knowledge Systems:

1. Dharma (Duty and Righteousness):

Dharma is a central concept in the social viewpoint of Bharatiya Knowledge Systems. It refers to the ethical and moral duties and responsibilities that individuals have in their social roles. Dharma varies based on factors such as age, gender, caste, occupation, and stage of life (Ashramas). Fulfilling one's dharma is considered essential for leading a virtuous and harmonious life within society.

2. Caste System:

The caste system, which has been a significant feature of Indian society, is a complex social hierarchy that classifies individuals into specific castes or social groups. While the caste system has been criticized for perpetuating inequality and discrimination, it has also been interpreted in various ways within Bharatiya Knowledge Systems. Some view it as a means of organizing society based on the division of labor and responsibilities, while others advocate for its reform or abolition.

3. Social Harmony and Unity:

The social viewpoint emphasizes the importance of social harmony and unity. It encourages individuals to work together in cooperation and mutual respect, recognizing that diversity in society is natural and should not lead to divisions or conflicts.

4. Ahimsa (Non-Violence):

Ahimsa, or non-violence, is a fundamental principle in the social viewpoint. It advocates for the avoidance of harm or violence towards all living beings. Ahimsa is considered essential for maintaining peace and harmony in society and is a core principle of Mahatma Gandhi's philosophy of non-violent resistance.

5. Respect for Elders and Traditions:

Bharatiya Knowledge Systems emphasize the importance of respecting elders and traditions. Elders are often seen as repositories of wisdom and experience, and traditional values are valued for their role in maintaining cultural continuity.

6. Gender Roles and Women's Rights:

The social viewpoint has evolved over time with regard to gender roles and women's rights. While traditional roles often placed women in domestic spheres, there has been a growing recognition of the importance of gender equality and women's empowerment within Bharatiya Knowledge Systems.

7. Community and Family Values:

Community and family values are highly regarded in the social viewpoint. Strong familial bonds and a sense of community are seen as crucial for social support, mutual care, and the transmission of cultural and moral values.

8. Compassion and Altruism:

Compassion and altruism are encouraged as virtues within the social viewpoint. Acts of kindness, generosity, and selflessness are considered integral to a harmonious and ethical society.

9. Justice and Fairness:

Principles of justice and fairness are emphasized, with a focus on upholding moral and ethical standards in social interactions. These principles aim to ensure that individuals are treated equitably and that injustices are addressed.

10. Environmental Stewardship:

Some aspects of the social viewpoint include a deep respect for nature and an understanding of the interconnectedness between humans and the environment. This perspective encourages responsible and sustainable interaction with the natural world.

The social viewpoint in Bharatiya Knowledge Systems is a multifaceted framework that guides individuals in leading ethical, harmonious, and virtuous lives within society. It places a strong emphasis on dharma, non-violence, social harmony, and ethical responsibilities, while also

recognizing the need for adaptability and reform in response to changing societal dynamics. It reflects the diverse cultural, philosophical, and religious traditions that have shaped Indian society over millennia.

Co - existence of Nature and Human Nature, Manifold Paths of Upasana, Value of Harmonious Existence- Ritam

The co-existence of Nature and Human Nature, the manifold paths of Upasana, and the value of harmonious existence (Ritam) are interconnected aspects of the Bharatiya Knowledge Systems that highlight the profound relationship between humans and the natural world and provide guidance for spiritual and ethical living. Let's explore each of these concepts:

1. Co-Existence of Nature and Human Nature:

- **Interconnectedness:** In the Bharatiya Knowledge Systems, there is a deep understanding of the interconnectedness of all life forms and the natural world. It is recognized that humans are an integral part of nature, and the well-being of one is intertwined with the well-being of the other.
- **Respect for Nature:** These traditions emphasize the importance of respecting and revering nature. Nature is often personified as a divine force or as a manifestation of the divine (as seen in Hinduism's worship of deities like Mother Earth, Ganga, or animals like the cow). This reverence for nature promotes ecological stewardship and sustainability.
- **Harmony with Nature:** The co-existence of Nature and Human Nature encourages humans to live in harmony with the natural world, recognizing the rhythms of nature and adapting their lifestyles and practices accordingly.

2. Manifold Paths of Upasana:

- **Diverse Approaches:** Upasana refers to the worship or devotion to a deity, symbol, or an aspect of the divine. The Bharatiya Knowledge Systems recognize the diversity of human nature and provide various paths for individuals to connect with the divine. These paths include:
 - A. **Bhakti Yoga:** The path of devotion, where individuals express their love and devotion to a chosen deity or form of the divine.
 - B. **Jnana Yoga:** The path of knowledge, involving self-inquiry, contemplation, and the pursuit of wisdom to understand the nature of reality.
 - C. **Karma Yoga:** The path of selfless action, emphasizing the performance of one's duties and actions without attachment to the results.
 - D. **Dhyana Yoga:** The path of meditation, focusing on achieving a deep state of concentration and inner realization.

- E. Mantra Yoga: The use of sacred sounds or mantras to connect with the divine.
- Personalization: The manifold paths of Upasana allow individuals to personalize their spiritual practice and choose the path that resonates most with their temperament and inclinations.

3. Value of Harmonious Existence (Ritam):

- Ritam: Ritam is a Sanskrit term that represents the natural order, cosmic order, or universal truth. It signifies living in accordance with the rhythms and laws of the universe. It is the pursuit of a balanced and harmonious existence.
- Ethical Living: Ritam guides individuals to live ethically, following moral and cosmic principles. It emphasizes living in truth, honesty, and righteousness.
- Balanced Living: Harmonious existence (Ritam) encourages individuals to maintain balance in all aspects of life, including their relationship with nature, society, and the self. It fosters a sense of equilibrium and equilibrium.
- Alignment with Dharma: Ritam aligns with the concept of Dharma, the moral and ethical duties that guide an individual's life. Living in harmony with Ritam is living in alignment with one's Dharma.

The co-existence of Nature and Human Nature highlights the interconnectedness of all life forms and the need for reverence and respect for the natural world. The manifold paths of Upasana offer diverse approaches to spiritual realization and connection with the divine. The value of harmonious existence (Ritam) underscores the importance of living in accordance with universal truths and ethical principles, maintaining balance and harmony in all aspects of life. These concepts are integral to the Bharatiya Knowledge Systems and provide profound guidance for individuals seeking a holistic and spiritually meaningful life.

Idea of Vasudhaiva Kutumbakam

The idea of "Vasudhaiva Kutumbakam" is a profound and ancient concept from Indian philosophy that emphasizes the unity, interconnectedness, and oneness of all living beings. It is often expressed as a Sanskrit phrase, "वसुधैव कुटुम्बकम्," which translates to "The world is one family" in English. This idea has its roots in several Indian scriptures, including the Upanishads and the Mahabharata, and has been embraced as a guiding principle in various aspects of Indian thought, including philosophy, spirituality, ethics, and diplomacy. Here are key aspects of the idea of "Vasudhaiva Kutumbakam":

- Unity of Humanity:

The central premise of this idea is that all human beings, regardless of their nationality, race, religion, or social status, are interconnected and belong to a single human family. It transcends divisions and boundaries, highlighting the essential unity of humanity.

- **Universal Love and Compassion:**
"Vasudhaiva Kutumbakam" promotes universal love (Maitri) and compassion (Karuna) toward all living beings. It encourages individuals to extend kindness, empathy, and understanding to others, fostering a sense of brotherhood and sisterhood among all humans.
- **Rejection of Exclusivity:**
This concept rejects exclusivity and the notion of "us versus them." It challenges the idea of separation and encourages people to see beyond differences, recognizing the shared humanity in everyone.
- **Ethical and Moral Framework:**
"Vasudhaiva Kutumbakam" provides an ethical and moral framework for human behavior. It guides individuals to act in ways that promote harmony, peace, and the well-being of all, while discouraging actions that lead to division, conflict, and harm.
- **Diplomacy and International Relations:**
In the context of diplomacy and international relations, this idea has been invoked to promote cooperation, peace, and understanding among nations. It underscores the importance of diplomacy that is rooted in a shared sense of global community.
- **Environmental Stewardship:**
The concept extends to the natural world, emphasizing the interconnectedness of humans and nature. It encourages responsible and sustainable stewardship of the environment, recognizing that the well-being of the planet affects all living beings.
- **Spiritual and Philosophical Significance:**
"Vasudhaiva Kutumbakam" has deep spiritual and philosophical significance. It aligns with the idea of oneness with the divine or ultimate reality found in various Indian spiritual traditions. It encourages individuals to recognize the divinity within themselves and in all of creation.
- **Contemporary Relevance:**
In today's globalized world, the idea of "Vasudhaiva Kutumbakam" holds contemporary relevance as it calls for unity, cooperation, and shared responsibility in addressing global challenges such as climate change, poverty, conflict, and pandemics.

"Vasudhaiva Kutumbakam" encapsulates the profound idea that the world is a single family, emphasizing unity, love, and compassion among all living beings. It serves as a guiding principle

for fostering a sense of global community, ethical living, and harmonious coexistence, both at the individual and societal levels.

Bharatiya Vangmaya and Implication of Wisdom in Social Life

"Bharatiya Vangmaya" refers to the vast and diverse literary and cultural heritage of India. It encompasses a wide range of texts, scriptures, philosophical treatises, literature, poetry, and oral traditions that have evolved over thousands of years. This rich repository of knowledge contains profound wisdom that has deep implications for social life in India and beyond. Here are some key aspects of Bharatiya Vangmaya and its implications for wisdom in social life:

- **Diverse Wisdom Traditions:**
Bharatiya Vangmaya includes a multitude of wisdom traditions from different philosophical and spiritual schools of thought. These traditions are found in texts such as the Vedas, Upanishads, Bhagavad Gita, Ramayana, Mahabharata, Puranas, Jain scriptures, Buddhist teachings, and more. Each tradition offers unique insights into ethics, morality, spirituality, and human behavior.
- **Ethical and Moral Guidance:**
The wisdom contained in Bharatiya Vangmaya provides ethical and moral guidance for individuals and societies. It emphasizes principles such as Dharma (duty/righteousness), Ahimsa (non-violence), Satya (truth), Karuna (compassion), and Seva (selfless service). These principles shape ethical conduct and interpersonal relationships.
- **Social Harmony and Inclusivity:**
Many texts within Bharatiya Vangmaya promote the idea of social harmony and inclusivity. The concept of "Vasudhaiva Kutumbakam" (the world is one family) encourages people to transcend differences and treat all beings with love and compassion, fostering a sense of unity and respect for diversity.
- **Spiritual Growth and Self-Realization:**
Bharatiya Vangmaya places a strong emphasis on spiritual growth and self-realization. It offers paths such as Bhakti Yoga (devotion), Jnana Yoga (knowledge), Karma Yoga (selfless action), and Dhyana Yoga (meditation) that guide individuals toward self-discovery and the realization of their true nature.
- **Environmental Stewardship:**
Wisdom from Bharatiya Vangmaya includes a deep respect for nature and the environment. It recognizes the interconnectedness between humans and the natural world and encourages responsible and sustainable interaction with the environment. This perspective aligns with modern concerns about environmental conservation.
- **Social Justice and Equity:**

The wisdom traditions of India advocate for social justice and equity. They address issues of inequality, discrimination, and exploitation, promoting fairness, and compassion in social life. Concepts like "Dana" (charity) and "Seva" (selfless service) underscore the importance of helping those in need.

- **Conflict Resolution:**
Texts like the Mahabharata contain valuable lessons in conflict resolution and ethical decision-making. The wisdom found in these texts offers guidance on resolving disputes, making righteous choices, and finding peaceful solutions to conflicts.
- **Community and Family Values:**
Bharatiya Vangmaya emphasizes the importance of community and family values. Strong familial bonds, mutual support, and the transmission of cultural and moral values play vital roles in social life.
- **Contemporary Relevance:**
The wisdom from Bharatiya Vangmaya continues to be relevant in contemporary society. Its principles can be applied to address modern challenges, promote ethical leadership, and foster a sense of unity and cooperation in a diverse and interconnected world.

Bharatiya Vangmaya represents a treasure trove of wisdom that has profound implications for social life. It offers ethical, moral, and spiritual guidance, emphasizing values such as compassion, inclusivity, social justice, and environmental responsibility. This wisdom is not only a source of inspiration for individuals but also a foundation for building harmonious and ethical societies.

Glorious India and its Tradition

India has been under attack for nearly a thousand years. The invaders who destroyed nations like Tunisia in 15 years, Egypt in 20 years, Sindh in 15 years, and Iran in 30 years, couldn't destroy India even after such long invasions. India kept fighting, kept resisting. Why didn't India get destroyed even after years of invasions? The reason is India's knowledge tradition.

India's religion is not based on any predetermined set of rules or pre-written books like others. When someone like Bakhtiyar Khilji thought that India's knowledge was in Nalanda, he burned Nalanda to ashes. India's invaluable knowledge collection was indeed destroyed with Nalanda's library, but India's knowledge wasn't just in libraries. Mahmud of Ghazni thought that India's knowledge was in temples, that India's religion and Hindu culture would be destroyed by demolishing the Somnath temple. But that didn't happen.

The invaders couldn't find the roots of Indian religion and culture because they are so complex. They brutally tried to destroy Hindu culture and the Hindu way of life for years through inhumane acts. In countries like Spain, Tunisia, and Persia, killing the religious leaders and burning their books was enough. But here, it didn't work that way. The barbaric invaders destroyed temples, sold Indian women in Middle Eastern slave markets, killed scholars and saints. But India resisted and even achieved victory. Look, India is still alive today.

The same mantras with which Lord Ram's marriage was performed are still used in Indian marriages today. Nalanda was destroyed, but the Vedas, Upanishads, and religious texts weren't completely destroyed.

India succeeded in fighting against these invasions because the invaders couldn't find the roots of its culture. This is the excellence of the Indian knowledge tradition. Where did this Indian knowledge come from? On what texts is this way of life based? And what are the roots of this Hindu culture or Hindu way of life that has taken shape here?

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखएषोऽश्वत्थःसनातनः।
तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते॥

"Its roots are above, its branches below; this is the eternal Ashvattha tree.

That indeed is the Pure, that is Brahman, and that alone is called the Immortal."

This first verse from the third section of the second chapter of the Kathopanishad describes the form, origin, and power of the Indian knowledge tradition. Why couldn't the invaders find the roots of Indian religious culture and knowledge tradition? Because while the invaders kept searching for it in books and temples, its roots are above, in the infinite. They kept striking at the branches and leaves.

The Indian religious culture and knowledge tradition originated from the infinite, from consciousness. And what has its roots in the infinite can never be cut down. That's why the Indian knowledge tradition is like this. Its roots are in the infinite and its branches below, this eternal Ashvattha tree is primordial. It is pure light, it is Brahman, and it is called immortal.

What is the power of the Indian knowledge tradition? The entire world is dependent on it. No one can transgress it. It is Brahman itself.

Why wasn't India destroyed? Because India's life force resides in the infinite. To destroy a nation, one must strike at its roots, but the roots of the Indian knowledge tradition are embedded in the infinite, making it technically impossible to destroy. Indian culture, the Indian knowledge tradition, is born from pure consciousness. The source of power for the Indian knowledge tradition is above, in the infinite. And everything is contained within it. The world depends on it. It cannot be transgressed. It cannot be destroyed.

It has taken shape slowly. It has evolved. Behind it is the labor of a very long time. And this knowledge, which took shape over thousands of years, proven through experiments, illuminated by scientific wisdom, was woven into every aspect of life, and then the way of life that emerged is called the Hindu way of life. The simplification of this knowledge for the masses also took thousands of years of penance.

Mark Twain, the famous author who traveled the world following the equator, came to India during his world tour. After studying India's spirituality, religion, life, culture, architecture, and literature for months, when returning to his country, his observation about India is worth understanding deeply. He said:

'Everything that could possibly be done by humans and God on Earth has already been done in India.'

This is a statement that gives great pride and self-confidence to every Indian.

धर्मेचअर्थेचकामेचमोक्षेचभरतर्षभ।
यदिहास्ति तदन्यत्रयत्रेहास्ति नतत्कचित्।।

"O best among the Bharatas, whatever of dharma, artha, kama, and moksha exists here, exists elsewhere. What does not exist here, exists nowhere else."

This verse from the Mahabharata means: O King, regarding the four pursuits of life - dharma (righteousness), artha (wealth), kama (desire), and moksha (liberation) - what exists here exists everywhere, and what doesn't exist here doesn't exist anywhere else.

Mark Twain writes in the India chapter of his book 'Following the Equator':

"India is the cradle of the human race, the birthplace of human speech, the mother of history, the grandmother of legend, and the great-grandmother of tradition. Our most valuable and most instructive materials in the history of man are treasured up in India only."

Annexure-1

At this supremely dangerous moment in Human History, the only way of liberation is the ancient Hindu way.

Another American writer, Will Durant, says about India's knowledge tradition:

"India is the motherland of our race, and Sanskrit the mother of Europe's languages. India is the mother of our philosophy, of the ideals embodied in Christianity... of self-government and democracy. In many ways, Mother India is the mother of us all."

India is the mother of humankind, and Sanskrit is the mother of all European languages. India is the mother of our philosophy, mathematics, the ideals incorporated in Christianity... the mother of self-governance and democracy.

In many ways, India is the mother of us all.

Angus Maddison, who wrote the economic history of the entire world, published this graph in 'The Contours of the World Economy'. Professor Angus Maddison shows the global contribution based on the GDP of countries for the last two thousand years (0 AD to 2003) for the entire world. The countries shown as Western Europe in the chart include the UK, France, Germany, Italy, Belgium, Switzerland, Denmark, Finland, Sweden, Norway, Netherlands, Portugal, Spain, and other small Western European countries. The GDP shown as Middle East includes countries from West Asia and Northeast Africa, which include modern countries like Egypt, Israel, Palestine, Lebanon, Syria, Turkey, Jordan, Saudi Arabia, Qatar, Bahrain, Kuwait, UAE, Oman, Yemen, Iraq, and Iran.

What does this graph show? In the beginning, that is two thousand years ago, India's contribution to global GDP was 33%. That means one-third! Later, between 700 AD and 1000 AD, it started decreasing... From 1000 AD to 1750 AD, GDP remained roughly between 22 to 24. And after 1800 AD, it suddenly comes down. The decrease in India's GDP is related to India's productivity. That means it's related to industries in India. When did India's productivity decrease? After the invasions began... and it went to the bottom after the British came.

There's a misleading notion created by foolish Indian historians that industrialization came to India after the British arrived. But the truth is exactly the opposite. The arrival of the British didn't bring industrialization to India. Instead, Indian industries were destroyed through extremely inhumane atrocities. The hands of Indian weavers were cut off... Restrictions were imposed on communities with traditional architectural skills... Due to the order that government buildings must compulsorily be made of bricks, families in India who had been building structures with stone for years ended up on the streets.

Agenda

According to recent high-level economic research, published by Columbia University Press, the British looted \$45 trillion from India between 1765 and 1938. This is 17 times more than the current annual GDP of the UK. The seemingly prosperous England of today was built from this loot from India.

What was the "white man's burden" - to civilize us? To help us, to educate us?

What was the white man's burden? Why did they come? To educate India? The reality is that before the Turks came to India, India was prosperous, educated, and scientific...

India had universities like Nalanda, Taxila, Vallabhi, Vikramshila. Students from all over the world came to study there. The Indian knowledge tradition was so rich that the notion that the British started education in India is a myth. This is proven by British records themselves. Dharampal's book 'The Beautiful Tree', which researched education in India in the 18th century, is based on English records. Through 40 years of study, he examined the surveys of Indian education conducted by the British in England. At that time, there was no Xerox, no other method of photocopying, so he hand-copied thousands of pages on Indian education with pen and paper, then went home and typed them to preserve these documents.

Between 1822 and 1835, surveys of traditional Indian education were conducted in various parts of India as per instructions from England to the then British government.

The survey of selected districts of the Bombay Presidency was first conducted in 1824-25 and 1828-29. In 1835, as per the orders of Governor-General William Bentinck, William Adam surveyed five districts of Bengal Presidency: Birbhum, Burdwan, South Bihar, Tirhut, and Murshidabad. The most detailed survey was of Madras Presidency, which was undertaken in 1822-25...

Madras Survey - 1822-25

On July 25, 1822, the Board of Revenue, Madras Presidency ordered all district collectors under Madras Presidency to obtain the following details:

- Total population of the district
- Total number of primary and higher education institutions operating in the district
- Proportion of boys and girls among students in schools
- Number of Brahmin, Shudra, Kshatriya, Vaishya students in schools
- Number of students from other castes
- Total number of Hindus and total number of Muslims

Research conducted by Shri Dharmapaljee based on English records reveals that before the British arrived in India, there was a school in every village. There were institutions from primary education to higher education... Students from all communities had access to schools... Education was for everyone, including children and girls. It was free..and of high quality. Moreover, the education system in India at that time was more scientifically oriented than the education provided in England. At that time, there were more educational institutions in India than in England... The notion that education came to India through the British and reached all communities due to Christian missionaries is completely baseless.... The truth is the opposite.... The arrival of the British led to the deterioration of education in India. In 1835, the Macaulay education system was implemented in India by the British, and from then on, India's traditional education system gradually disappeared... The mechanical equation that education means English language was instilled in the minds of Indians, which had a very negative impact. Due to the foolish insistence on English, India's knowledge has not reached the global stage... There is a very large system of traditional knowledge in Indian villages, but it does not get a platform just because of the 'English' condition... The work done by Macaulay has reached such depths that even today, Macaulay's sons hesitate to accept 'knowledge' that is not in English.

When we look at the countries of the world that have progressed, they have done so based on their own languages. The idea that English is the language of technology has also been proven to be a myth. Japan, France, China have developed in their own languages. English is not even a global language... Forget global, English is not even the language of entire Europe. Countries like France, Germany, Portugal, Spain do not speak English. English is only spoken in countries like America, Australia, which are essentially just another England, being former English colonies...

In India, there are about 3800 dialects... more than 100 languages. They have their own folk songs... stories and Sanskrit...! Sanskrit is the mother of all languages in the world. It has an infinite vocabulary.. It's the only language in the world whose structure is based on phonetics.... By encouraging Sanskrit and other Indian languages in India, by providing an opportunity for expression in the language in which Indians think and dream, new dimensions of knowledge can certainly be achieved.

Glorious facts about Sanskrit:

- Sanskrit is the first language of the world. And all languages existing in the world today are influenced by Sanskrit in some way or another, in that sense Sanskrit is the mother of world languages.

- The world's first text, the Rigveda, is in Sanskrit, meaning the first written document of mankind is in Sanskrit.

- Sanskrit has the ability to express long ideas in few words.

For example: धर्मसंस्थापनार्थाय - For the purpose of establishing dharma

अश्वरेदात्मनात्मानम् - One should uplift oneself through a vigorous soul.

- Astronomical facts are hidden in common Sanskrit words.

For example: Jagat - That which is moving... meaning we knew for millions of years that the Earth is moving.

Brahmand - Meaning that which is egg-shaped... Today scientists believe that the shape of the galaxy is like an egg.

Bhugol - Earth which is round... Our ancestors knew that the Earth was round before modern satellites were built.

- Sanskrit pronunciation improves blood circulation. Just speaking Sanskrit has good effects on health... Sanskrit is also used as a therapy.

- The number of vowels and consonants in Sanskrit, which shows the richness and scientific nature of the language. So far, 102 billion 78 crore 50 lakh words have been used in Sanskrit. And since Sanskrit is a scientific language, new words are added based on pronunciation and meaning... so it's not possible to count the total words of Sanskrit language.

- Sanskrit is spoken exactly as it is written, there are no inconsistencies between its writing and pronunciation.

- The vocabulary of Sanskrit language is so rich that there are many synonyms for the same thing, for example, there are hundred other names for elephant in Sanskrit.

- Sanskrit is the most suitable language for programming in terms of Artificial Intelligence.

· The grammar of Sanskrit was born from the sound produced by Lord Shiva's damru itself. Which has been codified by Maharishi Panini. It contains four thousand grammatical rules.

Sanskrit-origin English words:

Ambarell - अम्ब्रेली

Soup - सुप्तम्

Punch - पंच

Jungle - जंगल

Juggernaut - जगन्नाथ

Three - त्रि

Sugar - शर्करा

Dental - दत्

MAN - मनु

Path - पथ

Same - समान

Mix - मिश्र

That - तत्

Ignited - Agni

Glorious facts of Indian knowledge tradition:

- World's first civilization - Hindu civilization
- World's first city -Kashi
- World's first book - Sanskrit

- World's first grammar book - Valmiki Ramayana
- World's first book on algebra - Kalpapt

All this happened in India.

India's three achievements:

Kashi-Kailash and Cambodia

As a result of the Indian knowledge tradition, India has accomplished many things. But let's look at three glorious achievements in the field of architecture that we can be proud of as humans, which show how brilliant the Indian knowledge tradition is, how far human consciousness can think, and how developed technology could be. Indian temples were built in such a way that they could invite the infinite.

The feeling towards Kashi that all Indians have experienced - educated, uneducated, rich, poor, an Indian living in any corner desires to visit Kashi once in their lifetime. Why? They may not remember now... but the Indian knowledge tradition has told them sometime that by going here, they will attain liberation... they will attain nirvana.

This is in the cultural memory of every Indian... If we go to Kashi city today, we see countless foreigners as well. Most of them are young. If we ask them why they came to Kashi... some will say to learn yoga, some to learn dance, some to learn Sanskrit, some in search of peace, while others to see the world's first city. Kashi, the world's first city, was established by Lord Shiva...

It's also called Varanasi because it's situated between the Varuna and Asi rivers... It's also called Banaras. The word Kashi means 'Pillar of Light'. Kashi existed before Athens, Rome, or Egypt... Kashi city is a machine built in the form of a city. Yes, Kashi is a living machine that aligns with the cosmic structure... The geometry of the universe and the geometry of Kashi complement each other. It connects the subtle and the vast, it creates yoga. This structure of Kashi is about the beauty of becoming one with cosmic energy. Today we have many tools for building construction and urban planning, but there should be a tune of high consciousness. Here, 72,000 energy temples were built corresponding to the 72,000 nadis in the human body... This is a mechanism that aligns a human

structure with the cosmic structure... That's why we have the importance of 'death in Kashi'... Dying there means dissolving into the infinite, which is the seed planting of traditional Indian knowledge in the memory of civilization.

The entire structure of Kashi city - the ghats, temples, everything - is part of a machine.

Everything necessary for human upliftment was gathered in one place... At one time, the greatest scholars lived in Kashi... Due to invasions, Kashi's system deteriorated... But even today, Kashi's energy form remains intact, one can go there and experience that energy. Reading is just a Western method of acquiring knowledge, the Indian knowledge system is a method of acquiring knowledge through experience.

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्यवशीकारः।

Meaning, when the mind becomes calm, understanding from the atom to the entire universe is achieved.

तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानम्

By concentrating, an uninterrupted flow of knowledge is generated.

'Kashi' was built for this very purpose. To understand the Indian knowledge tradition, one should experience 'Kashi' firsthand.

Kailash Temple

How developed can the science of architectural construction be... In today's time, good examples are considered to be the Eiffel Tower, BurjKhalifa. But can anyone guarantee that these structures will remain in their current state after a thousand years? There's a guarantee that the Kailash Temple will be the same as it is today even after a thousand years... And despite engineering, architectural art, modern technology, state-of-the-art machines, can anyone imagine that a building can be built from top to bottom?

The Kailash Temple near Ajanta is built that way.... This temple wasn't built, it was carved out of a large mountain from top to bottom. In this process of carving the mountain to make the temple, 4 million 3 lakh cubic feet of stone was removed. The temple has three floors and hundreds of sculptures are carved on each wall. And all this is carved from above... It took 135 to 150 years to build this temple. Three to four generations worked on this one project... It's easy to carve stone and

make a temple, but carving from top to bottom is not possible with today's and probably future technology...

When can someone do something like this? Look at the level of development of imagination... This achievement is a source of pride not just as an Indian, but as a human being. This temple is twice the height of the Parthenon in Athens. It is the finest achievement in the world of engineering so far... The Kailash Temple explains to what extent the Indian knowledge tradition had reached its peak and to what extent it will go after its revival...

Many such temples have been the gift of the Indian knowledge tradition. Indian yogis, architects, scientists, and skilled craftsmen proficient in 64 arts have created wonders of engineering in outstanding architecture up to Lebanon, Greece, and Turkey... The lotus on the Balwan temple and the kalash (pot) engraved on Turkish architecture bear witness to this... Similarly, there is a temple that is not only the world's largest temple but also the world's largest religious structure. It is larger than Vatican City in size and grandeur.

Kashi, Kailash, Cambodia, Vijayastambh are these achievements... There might have been some other temples or buildings that could have been built but were destroyed, which from a scientific point of view might have been superior to the Kailash Temple... even better than Angkor Wat in Cambodia... In the world of complete economics, the principles and concepts described in Kautilya's Arthashastra are discussed... This book was unavailable 200 years ago... Then it was found in a southern library... Perhaps there are countless other such texts that are no longer available... Many such scientific achievements are part of the Indian knowledge tradition which are not available today... The library of Nalanda was nine stories high and it took six months to burn. It's worth thinking about what was in that library, what research papers were there, what branches of knowledge were represented?

Veer Narmad South Gujarat University Surat

Year:2024-25

Course: Bharatiya Knowledge Systems –an Introduction Semester: 1

Credits: 2, Hours: 40

યુનિટ	વિષય
૧	➤ ભારતનાં સ્વ નો સાક્ષાત્કાર . ➤ ગૌરવશાળી ભારત અને તેની જ્ઞાનપરંપરા. ➤ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાન પરંપરાનો વિશ્વસંચાર. ➤ ભારતનું વિશ્વને યોગદાન અને ભારતનાં વિજ્ઞાનની ઉજવણ પરંપરા.
૨	➤ ભારતીય વિચારનું વૈશિષ્ટ અને જીવનદૃષ્ટિ . ➤ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની પ્રમુખ વિભાવનાઓ. ▪ પુનર્જન્મ ,કર્મનો સિદ્ધાંત ,સુખની અવધારનાં. ➤ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં સામાજિક દૃષ્ટિ. ▪ સહઅસ્તિત્વ ,ઉપાસનાનું વૈવિધ્ય ,પ્રકૃતિ અંગેના વિચાર. વસુધૈવ કુટુંબકમની વિભાવનાં અને ‘ સર્વેભવંતું સુખીન’

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને પરંપરાઓ

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને પરંપરાઓ, જેને ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને પરંપરાઓ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, તે જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કળા અને આધ્યાત્મિક પરંપરાઓના વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર શરીરનો સંદર્ભ આપે છે જે ભારતીય ઉપખંડમાં અનેક સહસ્ત્રાબ્દીઓથી વિકસિત અને વિકસિત થઈ છે. આ પ્રણાલીઓ અને પરંપરાઓ ભારતના સાંસ્કૃતિક માળખામાં અભિન્ન છે અને તેના સમાજ, વિચાર પ્રક્રિયાઓ અને જીવનશૈલીને આકાર આપવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ વિગતવાર નોંધમાં, અમે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને પરંપરાઓના કેટલાક મુખ્ય પાસાઓનું અન્વેષણ કરીશું.

પ્રાચીન મૂળ :ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ) લગભગ 1300-3300 બીસીઈ (અને વૈદિક સમયગાળા 500-1500) બીસીઈ આસપાસ (પ્રાચીન મૂળ છે .વેદ, જે વિશ્વના સૌથી જૂના પવિત્ર ગ્રંથોમાંના એક છે, ભારતીય દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક વિચારનો પાયો બનાવે છે .ચાર વેદ - ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ -સ્તોત્રો, ધાર્મિક વિધિઓ અને દાર્શનિક ચર્ચાઓ ધરાવે છે.

હિંદુ ફિલોસોફિકલ પ્રણાલીઓ :ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ વિચારની દાર્શનિક શાળાઓની વિશાળ શ્રેણીને સમાવે છે, જેને સામૂહિક રીતે દર્શન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે .હિંદુ ફિલસૂફીની છ રૂઢિવાદી શાળાઓ અગ્રણી છે:

1. ન્યાય :તાર્કિક તર્ક અને જ્ઞાનશાસ્ત્ર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.
2. વૈશેષિક :અણુવાદ અને તત્ત્વમીમાંસા સાથે વ્યવહાર કરે છે.
3. સાંખ્ય :પુરુષ) ચેતના (અને પ્રકૃતિ) દ્રવ્ય (ના દ્વૈતની શોધ કરે છે.
- 4 .યોગ :આધ્યાત્મિક વ્યવહાર અને આત્મ-અનુભૂતિ પર ભાર મૂકે છે.
- 5 .મીમાંસા :ધાર્મિક વિધિઓ અને શાસ્ત્રોક્ત વ્યાખ્યાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.
- 6.વેદાંત :વેદના સાર અને વાસ્તવિકતાની પ્રકૃતિની તપાસ કરે છે.

આયુર્વેદ :આયુર્વેદ એ એક પ્રાચીન ભારતીય ચિકિત્સા પદ્ધતિ છે જે હજારો વર્ષ જૂની છે .તે ત્રણ દોષો - વાત, પિત્ત અને કફના સંતુલન દ્વારા સર્વગ્રાહી સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી પર ભાર મૂકે છે .આયુર્વેદ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્યને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વિવિધ ઉપચારો, જડીબુટ્ટીઓ અને જીવનશૈલીની ભલામણોનો સમાવેશ કરે છે.

યોગ અને ધ્યાન :યોગ એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીનો બીજો અભિન્ન ભાગ છે .તે એક પ્રથા છે જેનો હેતુ મન, શરીર અને ભાવનાને એક કરવાનો છે, એકંદર સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપે છે .યોગના વિવિધ સ્વરૂપો, જેમ કે હઠ, રાજા, ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ યોગ, માનવ સ્વભાવના વિવિધ પાસાઓને પૂર્ણ કરે છે .ધ્યાન એ યોગનું આવશ્યક ઘટક છે, જે વ્યક્તિઓને માનસિક સ્પષ્ટતા, આંતરિક શાંતિ અને આધ્યાત્મિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે.

ભારતીય કલા અને સાહિત્ય :ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી કલા અને સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં અભિવ્યક્તિ શોધે છે . ભરતનાટ્યમ, કથક, ઓડિસી અને અન્ય જેવા શાસ્ત્રીય નૃત્ય સ્વરૂપો ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પૌરાણિક કથાઓમાં ઊંડે ઊંડે જડેલા છે .ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત, તેના જટિલ રાગો અને તાલ સાથે, લાગણીઓ અને આધ્યાત્મિકતાને અભિવ્યક્ત કરવા માટેનું એક ગહન માધ્યમ છે .રામાયણ અને મહાભારતના મહાકાવ્યો તેમજ ઉપનિષદ અને પુરાણ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથો સહિત ભારતીય સાહિત્ય મહાન શાણપણ અને નૈતિક ઉપદેશો ધરાવે છે.

વાસ્તુશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષ :વાસ્તુશાસ્ત્ર એ આર્કિટેક્ચર અને ડિઝાઇનનું ભારતીય વિજ્ઞાન છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાકૃતિક દળો સાથે સુમેળભર્યા રહેવાની જગ્યાઓ બનાવવાનો છે .જ્યોતિષ, અથવા વૈદિક જ્યોતિષ, માનવ જીવન અને ભાગ્ય પર અવકાશી પદાર્થોના પ્રભાવનો અભ્યાસ છે.

ધર્મ અને કર્મ :ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં કેન્દ્રિય ધર્મ અને કર્મની વિભાવનાઓ છે .ધર્મ ફરજ, સચ્ચાઈ અને નૈતિક જવાબદારીનો ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યારે કર્મ કારણ અને અસરના કાયદાને દર્શાવે છે .એકસાથે, આ સિદ્ધાંતો વ્યક્તિઓને ન્યાયી જીવન અને નૈતિક નિર્ણય લેવાના માર્ગ પર માર્ગદર્શન આપે છે.

આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ :ભારત વિવિધ આધ્યાત્મિક પરંપરાઓનું ઘર છે, જેમાં હિન્દુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને શીખ ધર્મનો સમાવેશ થાય છે .આમાંની દરેક પરંપરાએ અનન્ય દાર્શનિક પરિપ્રેક્ષ્ય અને પ્રથાઓનું યોગદાન આપ્યું છે જેણે ભારતના સાંસ્કૃતિક લેન્ડસ્કેપને આકાર આપ્યો છે.

ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા :ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા, અથવા શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધોની પરંપરા, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીનું એક મહત્વપૂર્ણ પાસું છે .તેમાં અંગત ક્રિયાપ્રતિક્રિયા અને શિષ્યત્વ દ્વારા ગુરુ) શિક્ષક (પાસેથી શિષ્ય) વિદ્યાર્થી (સુધી જ્ઞાન, શાણપણ અને કૌશલ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

આધુનિક સુસંગતતા :ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ ભારતમાં અને તેનાથી આગળના આધુનિક વિચારોને પ્રભાવિત કરવાનું ચાલુ રાખે છે .વિદ્વાનો, સંશોધકો અને પ્રેક્ટિશનરો ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન, દવા, મનોવિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતા સહિતના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સમકાલીન પડકારોને સંબોધવા માટે આ પરંપરાગત પ્રણાલીઓનો અભ્યાસ અને અનુકૂળન કરે છે.

નિષ્કર્ષમાં, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને પરંપરાઓ એ સમૃદ્ધ અને બહુપક્ષીય વારસો છે જે હજારો વર્ષોથી વિકસિત થયો છે .આ પ્રણાલીઓમાં દાર્શનિક, આધ્યાત્મિક, વૈજ્ઞાનિક અને કલાત્મક જ્ઞાનની વિશાળ શ્રેણીનો સમાવેશ થાય છે જે ભારતની સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને બૌદ્ધિક પ્રવચનને આકાર આપવાનું ચાલુ રાખે છે .આ પરંપરાઓને સાચવીને અને અભ્યાસ કરીને, લોકો માનવ અસ્તિત્વ, વાસ્તવિકતાની પ્રકૃતિ અને સંવાદિતા અને સુખાકારીની શોધમાં મૂલ્યવાન આંતરદૃષ્ટિ મેળવે છે.

1.1 સ્વયં - ભારતનો સાક્ષાત્કાર

“ભારતનું સ્વ-પ્રકટીકરણ” એ એક રાષ્ટ્ર, એક સભ્યતા અને સાંસ્કૃતિક અસ્તિત્વ તરીકે ભારત (ના સારને સમજવા અને શોધવાની પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરે છે .તેમાં અનન્ય લાક્ષણિકતાઓ, ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિ, મૂલ્યો, ફિલસૂફી અને વિશ્વમાં ભારતનું યોગદાન આ વિગતવાર નોંધમાં, આપણે ભારતના આત્મ-સાક્ષાત્કારના વિવિધ પરિમાણોનો અભ્યાસ કરીશું.

ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વારસો :ભારતનો આત્મ-સાક્ષાત્કાર તેની સમૃદ્ધ ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાની શોધ સાથે શરૂ થાય છે .ભારતનો લાંબો અને વૈવિધ્યસભર ઇતિહાસ છે, જેમાં સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ જેવી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પુરાવા છે, જે 1300-3300 બીસીઈની આસપાસ વિકાસ પામી હતી .ઉપમહાદ્વીપમાં મૌર્ય, ગુપ્ત, ચોલ અને મુઘલ સામ્રાજ્યો સહિત અનેક સામ્રાજ્યોના ઉદય અને પતનનો સાક્ષી છે, જે તમામે ભારતની સંસ્કૃતિ, કલા અને શાસન પર કાયમી અસર છોડી છે.

વિવિધતામાં એકતા :ભારતના આત્મ-સાક્ષાત્કારના મુખ્ય પાસાઓમાંની એક તેની વિવિધતામાં એકતા છે .ભારત અનેક ભાષાઓ, ધર્મો, રિવાજો અને પરંપરાઓનું ઘર છે .આ વિવિધતા હોવા છતાં, એકતાનો એક મજબૂત દોરો છે જે દેશને એક સાથે બાંધે છે" .વિવિધતામાં એકતા "નો વિચાર એક ગહન ફિલસૂફી છે જે વિવિધ સંસ્કૃતિઓના સહઅસ્તિત્વ અને સ્વીકૃતિને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

આધ્યાત્મિકતા અને ફિલોસોફી :ભારત હજારો વર્ષોથી આધ્યાત્મિકતા અને ફિલસૂફીનું પારણું રહ્યું છે .પ્રાચીન ગ્રંથો, જેમ કે વેદ, ઉપનિષદ, ભગવદ ગીતા અને અન્ય ગ્રંથો, ગહન આધ્યાત્મિક ઉપદેશો અને દાર્શનિક પૂછપરછનો પાયો નાખે છે .ધર્મ, કર્મ, મોક્ષ) મુક્તિ(, અને અહિંસા) અહિંસા (જેવી વિભાવનાઓએ ભારતના આધ્યાત્મિક માળખા પર નોંધપાત્ર અસર કરી છે અને વૈશ્વિક સ્તરે આધ્યાત્મિક સાધકોને પ્રભાવિત કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે.

જ્ઞાનમાં યોગદાન :ભારતના આત્મ-સાક્ષાત્કારમાં જ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેના ઐતિહાસિક યોગદાનને ઓળખવાનો સમાવેશ થાય છે .ભારત શિક્ષણ અને શિષ્યવૃત્તિનું કેન્દ્ર રહ્યું છે અને નાલંદા અને તક્ષશિલા જેવી પ્રાચીન યુનિવર્સિટીઓએ વિશ્વભરના વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા છે .ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, દવા) આયુર્વેદ(, અને સ્થાપત્ય એવા કેટલાક ક્ષેત્રો છે જ્યાં ભારતે નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે.

કલા, સંગીત અને સાહિત્ય :ભારતની કલાત્મક અભિવ્યક્તિએ વૈશ્વિક સ્તરે ઊંડી છાપ છોડી છે સંસ્કૃતિ શાસ્ત્રીય સંગીતની સાથે ભરતનાટ્યમ, કથક અને ઓડિસી જેવા પરંપરાગત નૃત્ય સ્વરૂપોએ વિશ્વભરના પ્રેક્ષકોને મંત્રમુગ્ધ કર્યા છે . રામાયણ, મહાભારત અને મહાકાવ્યો જેવી કૃતિઓ સાથે ભારતીય સાહિત્યે અસંખ્ય પેઢીઓને પ્રેરણા આપી છે.

અહિંસા અને શાંતિ ચળવળો :ભારતના આત્મ-સાક્ષાત્કારમાં અહિંસા અને શાંતિ ચળવળો પ્રત્યેની તેની ઐતિહાસિક પ્રતિબદ્ધતાને માન્યતા આપવાનો સમાવેશ થાય છે .મહાત્મા ગાંધીની અહિંસાની ફિલસૂફી) અહિંસા (એ ભારતના સ્વતંત્રતા સંઘર્ષમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી હતી અને વિશ્વભરમાં શાંતિ ચળવળો માટે પ્રેરણાનો સ્ત્રોત બની રહી છે.

બિનસાંપ્રદાયિક મૂલ્યો :ભારતના બિનસાંપ્રદાયિક મૂલ્યો તેના આત્મ-સાક્ષાત્કારનું એક મહત્વપૂર્ણ પાસું છે .દેશનું બંધારણ બિનસાંપ્રદાયિકતા, તેના તમામ નાગરિકો માટે સમાનતા અને ધર્મની સ્વતંત્રતાને પ્રોત્સાહન આપે છે . ભારતની બિનસાંપ્રદાયિક નીતિઓ વૈવિધ્યસભર અને સર્વસમાવેશક સમાજને ઉત્તેજન આપવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી રહી છે.

પડકારો અને તકો :ભારતના આત્મ-સાક્ષાત્કારમાં દેશ સામેના પડકારો અને વિકાસ અને વિકાસની તકોને સ્વીકારવાનો પણ સમાવેશ થાય છે .ગરીબી, શિક્ષણ, આરોગ્યસંભાળ, પર્યાવરણીય ટકાઉપણું અને સામાજિક અસમાનતા જેવા મુદ્દાઓ માટે વિચારશીલ અને સંકલિત પ્રયત્નોની જરૂર છે.

વૈશ્વિક અસર :ભારતનું આત્મ-સાક્ષાત્કાર તેની સરહદોની બહાર વિસ્તરે છે .ભારતીય ડાયસ્પોરાએ વિશ્વભરમાં તેની સંસ્કૃતિ, પરંપરાઓ અને જ્ઞાનનો ફેલાવો કર્યો છે, જેણે વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, વ્યવસાય અને કળા સહિતના વિવિધ ક્ષેત્રો પર નોંધપાત્ર અસર કરી છે.

સમકાલીન ઓળખ :અંતે, ભારતની આત્મ-સાક્ષાત્કારમાં વૈશ્વિક મંચ પર ગતિશીલ રાષ્ટ્ર તરીકેની તેની સમકાલીન ઓળખને સમજવાનો સમાવેશ થાય છે .આર્થિક પાવરહાઉસ તરીકે ભારતનો વિકાસ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં તેની પ્રગતિ અને તેની ગતિશીલ લોકશાહી આ બધું21 મી સદીમાં તેની વિકસતી ઓળખમાં ફાળો આપે છે.

નિષ્કર્ષમાં, ભારતનો આત્મ-સાક્ષાત્કાર ભારતના ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, આધ્યાત્મિકતા, ફિલસૂફી, યોગદાન, પડકારો અને સમકાલીન ઓળખની ઊંડી અને બહુપક્ષીય સમજને સમાવે છે .આ આત્મ-સાક્ષાત્કારને સ્વીકારવાથી તેના નાગરિકોમાં ગૌરવ અને જવાબદારીની ભાવના વધે છે અને વિશ્વ સમુદાય સાથે ભારતનું જોડાણ વધે છે .તે શોધ, પ્રશંસા અને વૃદ્ધિની સતત યાત્રા છે જે એક જીવંત અને વૈવિધ્યસભર રાષ્ટ્ર તરીકે ભારતના સારને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

1.2 ભવ્ય ભારતની જ્ઞાન પરંપરાઓ

ગૌરવશાળી ભારત (ભારત) ની જ્ઞાન પરંપરાઓ એક સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર ઇતિહાસ ધરાવે છે જે અનેક હજાર વર્ષ સુધી ફેલાયેલો છે. આ પરંપરાઓમાં ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન, ગણિત, દવા, કળા, સાહિત્ય અને આધ્યાત્મિકતા સહિત જ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે. અહીં ભવ્ય ભારતની કેટલીક અગ્રણી જ્ઞાન પરંપરાઓ છે:

વૈદિક જ્ઞાન: વેદ, 1500-500 બીસીઇ આસપાસ રચાયેલા, વૈદિક જ્ઞાનનો પાયો બનાવે છે. તેમાં ચાર મુખ્ય ગ્રંથો છે: ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ. આ પવિત્ર ગ્રંથોમાં સ્તોત્રો, ધાર્મિક વિધિઓ અને દાર્શનિક ચર્ચાઓ છે જેણે ભારતીય ઉપખંડની ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક માન્યતાઓને આકાર આપ્યો છે.

હિંદુ ફિલોસોફિકલ પ્રણાલીઓ: ભારતે અનેક દાર્શનિક પ્રણાલીઓને જન્મ આપ્યો છે, જેમાંથી દરેક વાસ્તવિકતા, સ્વ અને અસ્તિત્વની પ્રકૃતિ પર અનન્ય પરિપ્રેક્ષ્ય પ્રદાન કરે છે. હિંદુ ફિલસૂફીની છ રૂઢિવાદી શાખાઓ, જેને "દર્શના" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેમાં ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને વેદાંતનો સમાવેશ થાય છે. આ શાખાઓ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, જ્ઞાનશાસ્ત્ર અને નૈતિકતાના વિવિધ પાસાઓનો અભ્યાસ કરે છે.

આયુર્વેદ: આયુર્વેદ, એક પ્રાચીન દવા પદ્ધતિ, વિશ્વની સૌથી જૂની આરોગ્યસંભાળ પરંપરાઓમાંની એક છે. તે સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે સર્વગ્રાહી અભિગમ પર ભાર મૂકે છે, સુખાકારી જાળવવા માટે ત્રણ દોષો (વાત, પિત્ત અને કફ) ને સંતુલિત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આયુર્વેદમાં હર્બલ દવા, આહાર, યોગ અને વિવિધ ઉપચાર પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે.

ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્ર: ભારતે ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્રમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. શૂન્ય અને દશાંશ પદ્ધતિની વિભાવના, જે આધુનિક ગણિત માટે મૂળભૂત છે, ભારતમાં વિકસાવવામાં આવી હતી. આર્યભટ્ટ અને બ્રહ્મગુપ્ત જેવા પ્રાચીન ભારતીય ગણિતશાસ્ત્રીઓએ બીજગણિત, ત્રિકોણમિતિ અને સંખ્યા સિદ્ધાંતમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું હતું. ખગોળશાસ્ત્રમાં, ભારતનું અવકાશી હલનચલનનું જ્ઞાન અદ્યતન હતું, જેના કારણે ચોક્કસ કેલેન્ડર અને વેધશાળાઓનું નિર્માણ થયું.

યોગ અને ધ્યાન: ભારત તેની યોગ અને ધ્યાનની પરંપરા માટે જાણીતું છે. યોગ, શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક પ્રથાઓની એક પદ્ધતિ છે, જેનો હેતુ શરીર અને મન વચ્ચે સુમેળ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ધ્યાન, જેમ કે વિવિધ સ્વરૂપોમાં પ્રેક્ટિસ કરવામાં આવે છે, તે યોગનું મુખ્ય ઘટક છે અને આત્મ-અનુભૂતિ અને આંતરિક શાંતિ માટેના સાધન તરીકે સેવા આપે છે.

શાસ્ત્રીય કળા અને સાહિત્ય: ભારત પાસે શાસ્ત્રીય કલા અને સાહિત્યનો સમૃદ્ધ વારસો છે. ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્ય સ્વરૂપો, જેમ કે ભરતનાટ્યમ, કથક, ઓડિસી, મણિપુરી અને અન્ય, તેમના જટિલ ફૂટવર્ક, હાવભાવ અને અભિવ્યક્ત વાર્તા કહેવા માટે જાણીતા છે. શાસ્ત્રીય સંગીત, તેના વિવિધ રાગો અને તાલ સાથે, શ્રોતાઓની લાગણીઓ પર ઊંડી અસર કરે છે. ભારતીય સાહિત્ય, જેમાં રામાયણ અને મહાભારત જેવા પ્રાચીન મહાકાવ્યો તેમજ કવિઓ અને લેખકોની શાસ્ત્રીય કૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે, તે દેશના ઊંડા સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક મૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ: ભારત હિન્દુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને શીખ ધર્મ સહિત અનેક આધ્યાત્મિક પરંપરાઓનું જન્મસ્થળ છે. આમાંની દરેક પરંપરામાં તેની અનન્ય દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક ઉપદેશો છે, જે ભારતમાં આધ્યાત્મિક પ્રથાઓની વિવિધતામાં ફાળો આપે છે.

ગુરુ-શિષ્ય પરમ્પરા: ભારતની જ્ઞાન પરંપરાઓ ઘણીવાર ગુરુ-શિષ્ય પરમ્પરા દ્વારા પસાર થાય છે, જે શિક્ષણની એક પ્રાચીન પ્રણાલી છે જ્યાં જ્ઞાન વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન અને શિષ્યત્વ દ્વારા ગુરુ (શિક્ષક) પાસેથી શિષ્ય (વિદ્યાર્થી) સુધી પ્રસારિત થાય છે.

સાહિત્ય અને ભાષાઓ: ભારતનો સાહિત્યિક વારસો વ્યાપક છે, જેમાં સંસ્કૃત, પાલી, પ્રાકૃત, તમિલ અને અન્ય ભાષાઓમાં શાસ્ત્રીય કૃતિઓ છે. વિશાળ સાહિત્યિક કોર્પસમાં ધાર્મિક ગ્રંથો, મહાકાવ્યો, કવિતા, નાટકો અને દાર્શનિક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

અહિંસા અને નૈતિક મૂલ્યો: ભારતની જ્ઞાન પરંપરાઓ લાંબા સમયથી અહિંસા (અહિંસા) અને નૈતિક મૂલ્યોના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દરમિયાન મહાત્મા ગાંધીની અહિંસાની પ્રથાએ રાષ્ટ્ર પર ઊંડી અસર કરી હતી અને વિશ્વભરમાં સમાન ચળવળોને પ્રેરણા આપી હતી.

સાહિત્યિક અને ભાષાઓ ભારતનો સાહિત્યિક વારસો: ભાષા છે, જેમાં સંસ્કૃત, પાલી, પ્રાચીન તમિલ અને અન્ય ભાષામાં શાસ્ત્રીય કૃતિઓ છે. સાહિત્યિક કોર્પસમાં તમામ ગ્રંથો, મહાવ્યો, કવિતા, નાકો અને દાર્શનિક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

અહિંસાના નૈતિક મૂલ્ય: ભારતની જ્ઞાતિ ગ્રંથો લાંબાઓ અને અહિંસા (અહિંસા) અને નૈક મૂલ્યના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દરમિયાન મહાત્મા ગાંધીની અહિંસાની પ્રથાએ રાષ્ટ્ર સંપાદક પર લાઉંડી અસર કરી હતી અને વિશ્વભરમાં સમાન યળવળોને અસર કરી હતી.

ભવ્ય ભારતની આ જ્ઞાન પરંપરાઓએ વિશ્વના બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક વારસા પર અમીટ છાપ છોડી છે. તેઓ આધુનિક વિચારોને પ્રભાવિત કરવાનું ચાલુ રાખે છે અને વૈશ્વિક સ્તરે લોકોને જ્ઞાન, શાણપણ અને જીવન અને અસ્તિત્વની ઊંડી સમજ મેળવવા માટે પ્રેરણા આપે છે.

1.3 ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની ઉત્કૃષ્ટ યાત્રા

ભારતીય (ભારતીય) સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની ઉત્કૃષ્ટ યાત્રા એ એક આકર્ષક કથા છે જે હજારો વર્ષો સુધી ફેલાયેલી છે, જે સ્થિતિસ્થાપકતા, સાતત્ય અને વિશ્વ પર ઊંડી અસર દ્વારા ચિહ્નિત થયેલ છે. આ પ્રવાસ ભારતીય સંસ્કૃતિની વૈવિધ્યસભર, આધ્યાત્મિક અને બૌદ્ધિક રીતે સમૃદ્ધ પ્રકૃતિને પ્રતિબિંબિત કરે છે. ચાલો આ ઉત્કૃષ્ટ પ્રવાસના મુખ્ય લક્ષ્યો અને લાક્ષણિકતાઓનું અન્વેષણ કરીએ:

પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ: ભારતીય સંસ્કૃતિની યાત્રા પ્રાચીન સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ (3300-1300 બીસીઈ) સુધીની છે. હડપ્પા અને મોહેજો-દરો શહેરો તે સમયના અદ્યતન શહેરી આયોજન, સ્થાપત્ય અને વેપાર પ્રથાના પુરાવા તરીકે ઊભા છે.

વૈદિક યુગ: વૈદિક સમયગાળો (લગભગ 1500-500 બીસીઈ) વેદ, ઉપનિષદો અને અન્ય વિવિધ પવિત્ર ગ્રંથોના ઉદભવને ચિહ્નિત કરે છે. વૈદિક જ્ઞાને હિંદુ ધર્મનો પાયો નાખ્યો અને ગહન દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક વિચારો રજૂ કર્યા.

સામ્રાજ્યોનો સુવર્ણ યુગ: ભારતે મૌર્ય, ગુપ્ત, ચોલ અને વિજયનગર સામ્રાજ્યો જેવા વિવિધ સામ્રાજ્યોના ઉદય અને પતનનું સાક્ષી જોયું. આ સમયગાળો સમૃદ્ધ વેપાર, કલા, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન અને ગણિતમાં પ્રગતિ દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યો હતો.

વિજ્ઞાન અને ગણિતમાં યોગદાન: ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિજ્ઞાન અને ગણિતના ક્ષેત્રોમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. આર્યભટ્ટ, બ્રહ્મગુપ્ત અને અન્ય ગણિતશાસ્ત્રીઓ અને ખગોળશાસ્ત્રીઓએ બીજગણિત, ત્રિકોણમિતિ અને ખગોળશાસ્ત્રમાં નોંધપાત્ર શોધ કરી.

આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ: ભારત હિન્દુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને શીખ ધર્મ સહિત અનેક મુખ્ય આધ્યાત્મિક પરંપરાઓનું જન્મસ્થળ રહ્યું છે. આ ધર્મોએ દેશના સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને ફિલોસોફિકલ ફેબ્રિક પર ઊંડો પ્રભાવ પાડ્યો છે.

દક્ષિણપૂર્વ એશિયા પર પ્રભાવ: ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા દરિયાઈ વેપાર અને સાંસ્કૃતિક વિનિમય દ્વારા દક્ષિણપૂર્વ એશિયામાં ફેલાય છે. કંબોડિયામાં અંગકોર વાટ અને ઇન્ડોનેશિયામાં બોરોબુદુર જેવા મંદિરોમાં જોવા મળે છે તેમ ભારતીય કલા, સ્થાપત્ય અને ધાર્મિક પ્રથાઓએ પ્રદેશ પર ઊંડી અસર છોડી છે.

મધ્યકાલીન સમયગાળો: મધ્યયુગીન સમયગાળામાં દિલ્હી સલ્તનત અને મુઘલ સામ્રાજ્ય જેવા શક્તિશાળી રાજવંશોની સ્થાપના જોવા મળી હતી. તે સાંસ્કૃતિક સંમિશ્રણનો સમય હતો, જ્યાં ભારતીય અને ઇસ્લામિક પ્રભાવો સહઅસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, જેણે અનન્ય કલા સ્વરૂપો અને સ્થાપત્ય શૈલીઓને જન્મ આપ્યો હતો.

વસાહતી યુગ અને સ્વતંત્રતા સંઘર્ષ: પોર્ટુગીઝ, ડચ, ફ્રેન્ચ અને છેવટે બ્રિટીશથી શરૂ કરીને યુરોપિયન સંસ્થાનવાદી સત્તાઓના આગમનની ભારતીય સમાજ પર નોંધપાત્ર અસર પડી. મહાત્મા ગાંધી અને અન્ય સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓની આગેવાની હેઠળની સ્વતંત્રતાની લડાઈએ ભારતની સ્થિતિસ્થાપકતા અને પરિવર્તન માટે અહિંસક અભિગમ દર્શાવ્યો હતો.

સ્વતંત્ર ભારત: ભારતે 1947 માં સ્વતંત્રતા મેળવી, જે એક સાર્વભૌમ, લોકશાહી અને બિનસાંપ્રદાયિક રાષ્ટ્રની રચના તરફ દોરી ગયું. ભારતનું બંધારણ, બહુલતા અને સમાનતા માટે તેની પ્રતિબદ્ધતા સાથે, ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

સાંસ્કૃતિક વિવિધતા અને એકતા: ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉત્કૃષ્ટ યાત્રા તેની અદ્ભુત વિવિધતા દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ છે, જેમાં 2,000 થી વધુ વિશિષ્ટ વંશીય જૂથો, અસંખ્ય ભાષાઓ અને વિવિધ ધાર્મિક પ્રથાઓ છે. આ વિવિધતા હોવા છતાં, "વિવિધતામાં એકતા" ની વિભાવના પર ભાર મૂકતા, એકતા અને સામાન્ય વારસાની મજબૂત ભાવના પ્રવર્તે છે.

વૈશ્વિક પ્રભાવ: ભારતીય સંસ્કૃતિના સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પાસાઓની વૈશ્વિક અસર છે. યોગ, ધ્યાન, આયુર્વેદ અને ભારતીય શાસ્ત્રીય કલાઓએ વિશ્વભરમાં ખૂબ જ લોકપ્રિયતા મેળવી છે અને શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુખાકારીના સ્રોત તરીકે સ્વીકારવાનું ચાલુ રાખ્યું છે.

સ્થિતિસ્થાપકતા અને સાતત્ય: તેની સમગ્ર યાત્રા દરમિયાન, ભારતીય સંસ્કૃતિએ આધુનિકતા અને વૈશ્વિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓને અપનાવીને તેના મૂળ મૂલ્યો, પરંપરાઓ અને શાણપણને જાળવી રાખીને નોંધપાત્ર સ્થિતિસ્થાપકતા દર્શાવી છે.

નિષ્કર્ષમાં, ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતિની ઉત્કૃષ્ટ યાત્રા એ સતત ઉત્ક્રાંતિ, સાંસ્કૃતિક વિનિમય અને માનવ જ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતામાં ગહન યોગદાનની વાર્તા છે. તે ભારતના સમૃદ્ધ વારસાના કાયમી સ્વભાવને પ્રતિબિંબિત કરે છે, જે વિશ્વના સાંસ્કૃતિક લેન્ડસ્કેપને પ્રેરણા અને પ્રભાવ આપવાનું ચાલુ રાખે છે.

1.4 કળાની વિશ્વની ભવ્ય પરંપરામાં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીનો પ્રસાર અને યોગદાન

વિશ્વમાં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીના પ્રસાર અને યોગદાનની ભારતમાં વિજ્ઞાન અને કળાની ભવ્ય પરંપરા પર ઊંડી અસર પડી છે. સદીઓથી, ભારતનું જ્ઞાન અને શાણપણ તેની સરહદોની બહાર સુધી ફેલાયું છે, જે વિવિધ સંસ્કૃતિઓ

અને સંસ્કૃતિઓને પ્રભાવિત કરે છે. ચાલો જાણીએ કે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ કેવી રીતે પ્રસારિત કરવામાં આવી છે અને તેમના વિશ્વની વિજ્ઞાન અને કલાની પરંપરામાં યોગદાન:

જ્ઞાનનો પ્રસાર:

a પ્રાચીન વેપાર માર્ગો: સિલ્ક રોડ અને દરિયાઈ વેપાર જેવા પ્રાચીન વેપાર માર્ગો પર ભારતનું વ્યૂહાત્મક સ્થાન, પડોશી પ્રદેશો અને દૂરના દેશો સાથે જ્ઞાન અને વિચારોના આદાનપ્રદાનને સરળ બનાવે છે.

b પ્રવાસીઓ અને વિદ્વાનો: ભારતીય વિદ્વાનો, સાધુઓ અને બોધિધર્મ, ફેક્સિયન અને ઝુઆનઝાંગ જેવા પ્રવાસીઓ ભારતીય જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિને લઈને અન્ય દેશોમાં ગયા. વિદેશી સંસ્કૃતિઓ સાથેની તેમની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાએ બૌદ્ધિક વિનિમય અને પરસ્પર શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

c દરિયાઈ જોડાણો: દક્ષિણપૂર્વ એશિયા, મધ્ય પૂર્વ અને આફ્રિકા સાથે ભારતના દરિયાઈ જોડાણોએ આ પ્રદેશોમાં ભારતીય કલા, સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક પ્રથાઓના પ્રસારને મંજૂરી આપી.

વિજ્ઞાનમાં યોગદાન:

a ગણિત: ગણિતમાં ભારતના યોગદાનમાં દશાંશ પદ્ધતિ, શૂન્યનો ખ્યાલ અને બીજગણિત પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આર્યભટ્ટ અને બ્રહ્મગુપ્ત જેવા ભારતીય ગણિતશાસ્ત્રીઓના કાર્યોએ વિશ્વમાં ગાણિતિક વિકાસને નોંધપાત્ર રીતે પ્રભાવિત કર્યો.

b ખગોળશાસ્ત્ર: ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રીઓએ અવકાશી પદાર્થોનું નોંધપાત્ર અવલોકન કર્યું અને અદ્યતન ખગોળશાસ્ત્રીય સાધનો વિકસાવ્યા. કોપરનિકસ પહેલાં ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રીઓ દ્વારા સૂર્યકેન્દ્રીય સૌરમંડળનો ખ્યાલ પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યો હતો.

c દવા: આયુર્વેદ, ભારતની પ્રાચીન ચિકિત્સા પદ્ધતિ, આરોગ્ય પ્રત્યે સર્વગ્રાહી અભિગમ પર ભાર મૂકે છે અને અન્ય દેશોમાં પરંપરાગત ચિકિત્સા પ્રણાલીઓને પ્રભાવિત કરે છે, જેમ કે પરંપરાગત ચાઇનીઝ દવા.

ડી. ધાતુશાસ્ત્ર: ધાતુશાસ્ત્રમાં ભારતની નિપુણતા, ખાસ કરીને લોખંડ અને સ્ટીલના ઉત્પાદનમાં, અન્ય સંસ્કૃતિઓ દ્વારા ખૂબ આદરણીય અને માંગવામાં આવી હતી

કલામાં યોગદાન:

a ભારતીય શાસ્ત્રીય કલા: ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્ય સ્વરૂપો જેમ કે ભરતનાટ્યમ, કથક, ઓડિસી અને અન્ય, તેમની જટિલ હિલચાલ અને અભિવ્યક્ત વાર્તા કહેવાથી, વિશ્વભરના પ્રેક્ષકોને મોહિત કર્યા છે.

b ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત: ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત, તેના અનન્ય રાગો અને લયબદ્ધ પેટર્ન સાથે, વિશ્વભરના સંગીતકારો અને સંગીત ઉત્સાહીઓને પ્રેરણા આપે છે.

c વિઝ્યુઅલ આર્ટસ: ભારતીય કલા, તાજ મહેલ જેવા જટિલ ચિત્રો, શિલ્પો અને સ્થાપત્ય અજાયબીઓ દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ છે, તેણે પડોશી પ્રદેશોમાં કલાત્મક પરંપરાઓને પ્રભાવિત કરી છે.

આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક યોગદાન:

a યોગ અને ધ્યાન: યોગ અને ધ્યાનની પ્રેક્ટિસ, પ્રાચીન ભારતીય આધ્યાત્મિક પરંપરાઓમાં મૂળ ધરાવે છે, શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવાના સાધન તરીકે વૈશ્વિક લોકપ્રિયતા મેળવી છે.

b. ફિલોસોફી: વેદાંત, સાંખ્ય અને બૌદ્ધ ધર્મ જેવી ભારતીય દાર્શનિક પરંપરાઓનો વિશ્વભરના વિદ્વાનો અને શાણપણના શોધકો દ્વારા અભ્યાસ અને પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.

દક્ષિણપૂર્વ એશિયા અને તેનાથી આગળ પ્રભાવ:

a વેપાર અને સાંસ્કૃતિક વિનિમય દ્વારા ભારતીય સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પ્રભાવ દક્ષિણપૂર્વ એશિયામાં ફેલાયો છે. ભારતીય સ્થાપત્ય, કલા અને ધાર્મિક પ્રથાઓએ પ્રદેશના મંદિરો અને સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ પર કાયમી અસર છોડી છે.

b ભારતીય ફિલસૂફી અને આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ, ખાસ કરીને બૌદ્ધ ધર્મ, ચીન, કોરિયા, જાપાન અને તિબેટ જેવા દેશો સહિત પૂર્વ એશિયામાં ફેલાય છે.

નિષ્કર્ષમાં, વિશ્વમાં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીના પ્રસાર અને યોગદાનથી વિજ્ઞાન અને કળાની વૈશ્વિક પરંપરા સમૃદ્ધ થઈ છે. ભારતના પ્રાચીન જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિઓને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ઉજવવામાં આવે છે અને આદર આપવામાં આવે છે, જે ભારતીય સંસ્કૃતિના કાયમી વારસાને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને માનવતાની જ્ઞાન અને સુંદરતાની શોધ પર તેની ઊંડી અસર દર્શાવે છે

પ્રકરણ ૨ જીવનનો માર્ગ/ જીવન દર્શન અને ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી

પરિચય:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી, અથવા જીવન દર્શન, પ્રાચીન ભારતીય શાણપણમાં જડિત જીવનની વ્યાપક રીત પ્રદાન કરે છે. તે શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક અને આધ્યાત્મિક પાસાઓ સહિત માનવ અસ્તિત્વના વિવિધ પરિમાણોને સમાવે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં "જીવનનો માર્ગ" અથવા "જીવન દર્શન" નો સંદર્ભ આપે છે. સર્વગ્રાહી ફિલસૂફી અને જીવન જીવવાનો અભિગમ જે ભારતીય પરંપરાઓમાં ઊંડે ઊંડે છે. તે વિવિધ સિદ્ધાંતો અને પ્રથાઓનો સમાવેશ કરે છે જે વ્યક્તિઓને હેતુપૂર્ણ રીતે આગળ વધારવામાં માર્ગદર્શન આપે છે અને સંતુલિત જીવન.

આ ખ્યાલ શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક અને આધ્યાત્મિક પરિમાણો સહિત જીવનના તમામ પાસાઓની પરસ્પર જોડાણ પર ભાર મૂકે છે. તે વ્યક્તિઓને તેમની ક્રિયાઓ અને વિચારોને ઉચ્ચ આદર્શો સાથે સંરેખિત કરવા, સ્વ-જાગૃતિ, સ્વ-શિસ્ત અને નૈતિક આચરણને પ્રોત્સાહન આપવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. ધ્યેય માત્ર વ્યક્તિગત સુખાકારી નથી, પરંતુ સમાજ અને પર્યાવરણની સુધારણા પણ છે.

જીવન દર્શનના મુખ્ય ઘટકોમાં ધર્મ (ન્યાયી ફરજ), કર્મ (ક્રિયા અને તેના પરિણામો), મોક્ષ (મુક્તિ) અને જ્ઞાન અને શાણપણની શોધ જેવી વિભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ ઓળખે છે કે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ અને વ્યક્તિગત વિકાસ માટેના બહુવિધ માર્ગો છે, જે વિવિધ સ્વભાવ અને માન્યતાઓને સમાયોજિત કરે છે.

સારમાં, જીવન દર્શન શીખવે છે કે જીવન એ આત્મ-શોધની અને સતત સફર છે. શિક્ષણ, જ્યાં વ્યક્તિઓ પોતાની અંદર અને વિશ્વ સાથે સુમેળ સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમની આસપાસ. તે કડુણા, માઇન્ડફુલનેસ અને ઊંડી ભાવના પર ભાર મૂકે છે. પરસ્પર જોડાણ, વ્યક્તિના જીવનમાં હેતુ અને પરિપૂર્ણતાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપવું.

2.1 ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી તરીકે જીવનનો માર્ગ:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી ભારતના પ્રાચીન શાણપણ અને ફિલસૂફીમાં ઊંડે ઊંડે જડેલી છે. તે શિસ્ત અને પ્રથાઓની વિશાળ શ્રેણીને સમાવે છે જે પેઢીઓથી પસાર થઈ છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં જીવનનો માર્ગ, જેને સનાતન ધર્મ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે ભૌતિક, માનસિક, ભાવનાત્મક અને આધ્યાત્મિક પરિમાણો સહિત માનવ અસ્તિત્વના વિવિધ પાસાઓને સમાવે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ પણ તમામ જીવોના પરસ્પર જોડાણ અને પ્રકૃતિ સાથે સુમેળમાં રહેવાના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. તેઓ પર્યાવરણીય ચેતનાને પ્રોત્સાહન આપે છે અને ટકાઉ જીવન માટે હિમાયત કરે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ ધર્મ (નૈતિક અને નૈતિક મૂલ્યો), કર્મ (કારણ અને અસરનો કાયદો) જેવા સિદ્ધાંતો પર ભાર મૂકે છે. યોગ (શારીરિક અને આધ્યાત્મિક પ્રથાઓ) યોગ, આ પ્રણાલીના એક ભાગ તરીકે, માત્ર શારીરિક કસરતો વિશે નથી. તે જીવનનો એક માર્ગ છે જે શરીર, મન અને ભાવના, અહિંસા (અહિંસાનું મહત્વ) સત્યતા, અને અધિકૃતતા, સેવા (નિઃસ્વાર્થ સેવા) અને પ્રકૃતિ પ્રત્યે આદરને એકીકૃત કરે છે.

આયુર્વેદ એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીનું બીજું મહત્વનું પાસું છે. તે પરંપરાગત ભારતીય દવા પદ્ધતિ છે જે એકંદર સુખાકારી જાળવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આયુર્વેદ મન, શરીર અને ભાવના વચ્ચે સંતુલન પર ભાર મૂકે છે. તે સ્વાસ્થ્યને પુનઃસ્થાપિત કરવા અને જાળવવા માટે કુદરતી ઉપચાર, આહાર માર્ગદર્શિકા, હર્બલ સારવાર અને જીવનશૈલી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે.

વેદાંત, એક દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક પરંપરા, વાસ્તવિકતાની પ્રકૃતિ અને માનવ અસ્તિત્વના હેતુની શોધ કરે છે. તે સ્વ-તપાસ, આત્મ-અનુભૂતિ અને શાણપણની શોધને પ્રોત્સાહિત કરે છે. વેદાંત શીખવે છે કે અંતિમ સત્ય પોતાની અંદર રહેલું છે અને વ્યક્તિઓને આધ્યાત્મિક વિકાસ અને જ્ઞાનના માર્ગ પર માર્ગદર્શન આપે છે.

આ સિદ્ધાંતોને અનુસરીને, વ્યક્તિઓ સંતુલિત જીવન જીવી શકે છે, તેમની શારીરિક સુખાકારી, બૌદ્ધિક વૃદ્ધિ, ભાવનાત્મક સંવાદિતા અને આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિનું પોષણ કરી શકે છે. ગુરુ-શિષ્ય પરમ્પરા (શિષ્ય-શિષ્ય સંબંધ) ખૂબ મૂલ્યવાન છે, કારણ કે તે એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં જ્ઞાનના પ્રસારણ માટે પરવાનગી આપે છે.

જીવન દર્શન દ્વારા, વ્યક્તિઓ આત્મ-સાક્ષાત્કાર, આંતરિક શાંતિ માટે પ્રયત્ન કરી શકે છે અને એ પોતાની જાત સાથે, અન્ય લોકો સાથે અને તેમની આસપાસની દુનિયા સાથે સુમેળભર્યું જોડાણ. તે પૂરી પાડે છે. હેતુપૂર્ણ અને પરિપૂર્ણ જીવન જીવવા માટે માર્ગદર્શન, વ્યક્તિની ક્રિયાઓને ઉચ્ચ આદર્શો સાથે સંરેખિત કરવી અને સમાજમાં સકારાત્મક યોગદાન આપે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં "જીવનનો માર્ગ" ની વિભાવના ભારતની ફિલસૂફી, આધ્યાત્મિકતા અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓમાં ઊંડે ઊંડે જડેલી છે. તે જીવન જીવવા માટેના સર્વગ્રાહી અભિગમને સમાવે છે જે જીવનના તમામ પાસાઓની પરસ્પર જોડાણ પર ભાર મૂકે છે અને વ્યક્તિઓને હેતુપૂર્ણ અને સંતુલિત અસ્તિત્વ તરફ માર્ગદર્શન આપવાનું લક્ષ્ય રાખે છે.

અહીં આ સિદ્ધાંતનું વધુ વિગતવાર સંશોધન છે:

1. ધર્મ (ન્યાયી ફરજ): જીવનના માર્ગનું કેન્દ્રસ્થાન એ ધર્મનો ખ્યાલ છે, જે વ્યક્તિની નૈતિક અને નૈતિક ફરજો અને જવાબદારીઓનો સંદર્ભ આપે છે. વ્યક્તિની ઉંમર, ભૂમિકા, જાતિ અને જીવનના તબક્કાના આધારે ધર્મ બદલાય છે. કોઈના ધર્મનું પાલન એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે ક્રિયાઓ વૈશ્વિક ક્રમ સાથે સુસંગત છે અને સમાજની સુખાકારીમાં ફાળો આપે છે. તે આપણને પ્રામાણિક, દયાળુ અને આદરપૂર્ણ બનવા અને અન્ય લોકો અને કુદરતી વિશ્વ સાથે સુમેળમાં રહેવાનું શીખવે છે.

2. કર્મ (ક્રિયા અને પરિણામો): કર્મનો સિદ્ધાંત શીખવે છે કે દરેક ક્રિયાના પરિણામો હોય છે, અને આ પરિણામો વ્યક્તિના ભાવિ અનુભવો સાથે જોડાયેલા હોય છે. સારા કાર્યો સકારાત્મક પરિણામો તરફ દોરી જાય છે, જ્યારે નકારાત્મક ક્રિયાઓ દુઃખમાં પરિણમે છે. આ માન્યતા વ્યક્તિઓને નિઃસ્વાર્થ અને જવાબદારીપૂર્વક કાર્ય કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

અહીં 12 સિદ્ધાંતો છે જે ઘણીવાર કર્મના નિયમો સાથે સંકળાયેલા છે:

1. ધ ગ્રેટ લો: આપણે જે કંઈપણ દુનિયામાં મૂકીએ છીએ તે આપણી પાસે પાછું આવે છે.

2. સર્જનનો કાયદો: આપણે આપણી પોતાની વાસ્તવિકતા માટે જવાબદાર છીએ અને સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવાની શક્તિ ધરાવીએ છીએ.

3. નમ્રતાનો કાયદો: સકારાત્મક ફેરફારો કરવા માટે આપણે જે છે તે સ્વીકારવું જોઈએ.

4. વૃદ્ધિનો નિયમ: આપણે ફક્ત આપણી જાતને બદલી શકીએ છીએ, બીજાઓને નહીં.

5. જવાબદારીનો કાયદો: આપણે આપણી પોતાની ક્રિયાઓ માટે જવાબદારી લેવી જોઈએ અને તેમના પરિણામો.

6. જોડાણનો કાયદો: બ્રહ્માંડની દરેક વસ્તુ જોડાયેલ છે, અને આપણું ક્રિયાઓ અન્યને અસર કરે છે.

7. ફોકસનો કાયદો: આપણે વર્તમાન ક્ષણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ અને ભૂતકાળ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ નહીં અથવા ભવિષ્ય વિશે ચિંતા ન કરવી જોઈએ.

8. દાન અને આતિથ્યનો કાયદો: અન્યને આપવાથી, આપણે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ બદલામાં વિપુલતા.

9. અહીં અને હવેનો કાયદો: આપણે વર્તમાન ક્ષણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ અને નહીં ભૂતકાળ પર ધ્યાન આપો અથવા ભવિષ્ય વિશે ચિંતા કરો.

10. પરિવર્તનનો કાયદો: પરિવર્તન અનિવાર્ય છે, અને આપણે તેને ક્રમમાં સ્વીકારવું જોઈએ વધવા માટે.

11. ધીરજ અને પુરસ્કારનો કાયદો: જેઓ ધીરજ રાખે છે અને સતત રહે છે તેમને પુરસ્કારો મળે છે.

12. મહત્વ અને પ્રેરણાનો કાયદો: ક્રિયાનું સાચું મૂલ્ય છે. તેની પાછળના ઇરાદા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે.

આ સિદ્ધાંતો આપણને યાદ અપાવે છે કે આપણે આપણી ક્રિયાઓ અને તે આપણી જાત પર અને અન્ય લોકો પર શું અસર કરે છે તેનું ધ્યાન રાખવાનું.

3. મોક્ષ (મુક્તિ): અનેક ભારતીય ફિલસૂફીમાં મોક્ષ એ માનવ જીવનનું અંતિમ ધ્યેય છે. તે જન્મ અને મૃત્યુ (સંસાર) ના ચક્રમાંથી મુક્તિ અને વ્યક્તિના સાચા સ્વભાવની અનુભૂતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેમાં ધ્યાન, આત્મ-પ્રતિબિંબ જેવી પ્રથાઓનો સમાવેશ થાય છે. જીવનનો માર્ગ વ્યક્તિઓને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે આત્મ-અનુભૂતિ અને આધ્યાત્મિક જાગૃતિ મેળવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. મોક્ષ એ પરમાત્મા સાથે જોડાણ શોધવા અને આપણા સાચા સ્વભાવને સાકાર કરવા વિશે છે.

4. જ્ઞાન અને શાણપણની શોધ: ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં શીખવાની અને શાણપણની ખૂબ જ કિંમત છે. જ્ઞાનની શોધને સ્વ, બ્રહ્માંડ અને તમામ વસ્તુઓના પરસ્પર જોડાણને સમજવાના સાધન તરીકે જોવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન સ્વ-જાગૃતિ અને વ્યક્તિગત વિકાસ તરફ દોરી જાય છે.

5. યોગ અને ધ્યાન: યોગ અને ધ્યાન જેવી પ્રેક્ટિસ જીવનના માર્ગમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ પ્રથાઓ વ્યક્તિઓને તેમની આંતરિકતા સાથે જોડવામાં, માનસિક સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવામાં અને સ્વ-શિસ્ત વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. યોગમાં શારીરિક મુદ્રાઓ (આસનો), શ્વાસ લેવાની તકનીકો (પ્રાણાયામ), અને ધ્યાનની પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે જે શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપે છે. આંતરિક સ્થિરતા કેળવતું ધ્યાન.

6. અહિંસા (અહિંસા): અહિંસા એ અહિંસા અને કરુણાનો સિદ્ધાંત છે. તમામ જીવો તરફ. તે જીવન માર્ગ અને માર્ગદર્શિકાનો મુખ્ય ઘટક છે. વ્યક્તિઓ અન્ય લોકો સાથે દયા, સહાનુભૂતિ અને આદર સાથે વર્તે છે. તે પ્રોત્સાહિત કરે છે. વ્યક્તિઓએ સ્વ-શિસ્તનું પાલન કરવું, સખાવતી કાર્યોમાં જોડાવું અને તમામ જીવો પ્રત્યે ઊંડી કરુણા, સેવા (નિઃસ્વાર્થ સેવા) અને પ્રકૃતિ પ્રત્યે આદર કેળવવો.

7. પ્રકૃતિ સાથે સંવાદિતા: "પ્રકૃતિ સાથે સંવાદિતા" શબ્દ માનવતા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સૌહાર્દપૂર્ણ અને સર્વગ્રાહી સહ-અસ્તિત્વના સિદ્ધાંતનો સંદર્ભ આપે છે. જીવનનો માર્ગ માનવીઓના કુદરતી વિશ્વ સાથેના આંતરસંબંધને ઓળખે છે. માં રહું છું પ્રકૃતિ સાથે સુમેળ અને પર્યાવરણનો આદર એ આનું અભિન્ન પાસું છે ફિલોસોફી. તેનો ઉપયોગ ઘણા સંદર્ભોમાં થાય છે, સૌથી વધુ ટકાઉના સંબંધમાં વિકાસ અને કુદરતના અધિકારો, બંનેનો ઉદ્દેશ એન્ટ્રોપોજેનિક પર્યાવરણીય કટોકટીને સંબોધવાનો છે.

8. સત્સંગ (સત્યની કંપની): સત્સંગની એક વ્યાખ્યા-(સંસ્કૃત શબ્દ સત્=સત્ય, સંગ=કંપની) એ છે કે જેઓ સત્યને સાંભળે છે, વાત કરે છે અને આત્મસાત કરે છે તેની સાથે સંગતમાં રહેવું. વિવિધ

આધ્યાત્મિક પરંપરાઓના અનુયાયીઓ દ્વારા વિવિધ સેટિંગ્સમાં સામૂહિક અવલોકનો અને પ્રાર્થના સાથેના અનુભવોએ મને આ પ્રક્રિયાઓ પર પ્રતિબિંબિત કર્યા. સત્ય, જ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક વિકાસની શોધ કરતી વ્યક્તિઓ સાથે જોડાણને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. આ વ્યક્તિઓને સ્વ-શોધ અને ઉત્થાનના માર્ગ પર રહેવામાં મદદ કરે છે.

9. ડિટેચમેન્ટ અને ઇક્વિનિમિટી: ડિટેચમેન્ટ- સંસ્કૃતનો અર્થ થાય છે "ટુકડી." હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં અલગતા (વૈરાગ્ય) ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. ડિટેચમેન્ટ એ વિશ્વની વસ્તુઓ, તેમજ તમારા પોતાના મન અને શરીર, તેમજ તમારી સિદ્ધિઓ, લક્ષણો, ખ્યાતિ, નામ અને સ્થિતિ પ્રત્યે શારીરિક અથવા માનસિક આસક્તિનો અભાવ દર્શાવે છે. તે મૂર્ત વિશ્વ સાથે અસંબંધિત હોવાની સ્થિતિ છે. તેને મનની માનસિક સ્થિતિ તરીકે પણ દર્શાવી શકાય છે જેમાં ભૌતિક વિશ્વ સાથેના તમામ જોડાણો મુક્ત થાય છે. વૈરાગ્ય અભિમાન, અહંકાર, દ્વેષ, હીનતા અને શ્રેષ્ઠતા સંકુલ, ખોટી ઓળખ અને ભય જેવી લાગણીઓને છોડી દેવા સાથે પણ સંબંધિત છે.

વૈરાગ્ય શબ્દ સમભાવ. તે મનોવૈજ્ઞાનિક સ્થિરતા અને સંતુલનની સ્થિતિ છે જે લાગણીઓ, પીડા અથવા અન્ય અસાધારણ ઘટનાઓના અનુભવ અથવા સંપર્કથી અવ્યવસ્થિત છે જેના કારણે અન્ય લોકો તેમના મનનું સંતુલન ગુમાવી શકે છે. જીવનનો માર્ગ ભૌતિક સંપત્તિ અને પરિણામોથી અલગ થવાનું મહત્વ શીખવે છે. સફળતા અને નિષ્ફળતામાં સમાનતા આંતરિક સંતુલન જાળવવામાં મદદ કરે છે અને ક્ષણિક વસ્તુઓ સાથેના જોડાણને અટકાવે છે.

10. સેવા (સેવા): સંસ્કૃત શબ્દ 'સેવા' એક સુંદર શબ્દ છે જે મૂળ શબ્દો 'સહ' અને 'ઈવા' એટલે કે 'સાથે મળીને' આવે છે. તે 'બીજા માટે નિઃસ્વાર્થ સેવા' ના કાર્યને દર્શાવે છે. બદલામાં કંઈપણ અપેક્ષા રાખ્યા વિના વ્યક્તિ જે કંઈ પણ કરે છે તે 'સેવા' છે. બીજાની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવી એ જીવનના માર્ગનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે. તે નમ્રતા, કડુણા અને તમામ જીવો સાથે પરસ્પર જોડાણની ભાવના કેળવે છે. સેવા એટલે કે માત્ર આપણી પોતાની ઈચ્છાઓ કે જરૂરિયાતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાને બદલે બીજાની સેવા કરવી. તે આપણા ઉચ્ચ સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ છે અને એક બીજાને મદદ કરવા માનવ તરીકેના આપણા સાચા હેતુનો એક ભાગ છે. સેવાનો પાથો પિતા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને ભક્તિ છે.

સેવા કરવાની ઈચ્છા અંદરથી આવે છે અને પ્રેમથી પ્રેરાય છે. પ્રેમ, નમ્રતા અને નિઃસ્વાર્થતા - જે વલણ સાથે આપણે અન્યોની સેવા કરીએ છીએ તેના વિશે સેવા પ્રથમ અને અગ્રણી છે.

એકંદરે, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં જીવન માર્ગનો સિદ્ધાંત હેતુપૂર્ણ, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક રીતે સમૃદ્ધ જીવન જીવવા માટે એક વ્યાપક માર્ગદર્શિકા છે. તે વિવિધ દાર્શનિક સિદ્ધાંતો, પ્રથાઓ અને મૂલ્યોને એકીકૃત કરે છે જેથી વ્યક્તિઓને તેમની સ્વ-શોધ, સ્વ-સુધારણા અને તેમના ઉચ્ચ સ્વની અનુભૂતિની મુસાફરીમાં ટેકો મળે. તે શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુખાકારીને સમાવીને જીવન પ્રત્યેનો વ્યાપક અભિગમ પણ પ્રદાન કરે છે. આ જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં ધાર્મિક વિધિઓ, સમારંભો અને તહેવારોનો પણ સમાવેશ થાય છે જે જીવનના વિવિધ પાસાઓ અને પરમાત્માની ઉજવણી કરે છે. આ જ્ઞાન પ્રણાલીઓના સિદ્ધાંતો અને પ્રથાઓને અનુસરીને, વ્યક્તિઓ હેતુપૂર્ણ અને પરિપૂર્ણ જીવન જીવી શકે છે. તે સમુદાયની ભાવના પણ પ્રદાન કરે છે અને વ્યક્તિઓને તેમના સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક વારસા સાથે જોડાવા દે છે. તે પરિપૂર્ણ અને સંતુલિત જીવન કેવી રીતે જીવી શકાય તેનું માર્ગદર્શન આપે છે.

2.2 ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં ગર્ભિત ખ્યાલો. જન્મ, મૃત્યુ, પુનર્જન્મ, કર્મનો નિયમ, - સુખનો વિચાર, જીવનનો આદર્શ, પાપ - પુણ્ય, મોક્ષ.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ વિવિધ ગર્ભિત વિભાવનાઓમાં ઊંડી આંતરદૃષ્ટિને સમાવે છે. ચાલો તેમને એક પછી એક અન્વેષણ કરીએ:

1. જન્મ: તે આ વિશ્વમાં વ્યક્તિની મુસાફરીની શરૂઆત, અસ્તિત્વમાં આવવાની પ્રક્રિયાને દર્શાવે છે.

ભારતીય નોલેજ સિસ્ટમ્સમાં જન્મનું ઉદાહરણ એ છે કે બાળકના જન્મની ધાર્મિક વિધિઓ અને વિધિઓ સાથે ઉજવણી કરવામાં આવે છે. આ દુનિયામાં તેમની સફરની શરૂઆત દર્શાવે છે અને પરિવાર માટે આનંદના પ્રસંગ તરીકે જોવામાં આવે છે. બાળકનું કુટુંબ અને સમુદાયમાં આશીર્વાદ, પ્રાર્થના અને ધાર્મિક વિધિઓ સાથે સ્વાગત કરવામાં આવે છે જે પ્રાદેશિક રિવાજો અને પરંપરાઓના

આધારે બદલાય છે. એવું માનવામાં આવે છે કે દરેક જન્મ નવી આશા, સંભાવના અને વિકાસ અને શીખવાની તકો લાવે છે.

2. મૃત્યુ: તે વ્યક્તિના ભૌતિક અસ્તિત્વના અંત અને આગલા તબક્કામાં સંક્રમણનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ભારતીય નોલેજ સિસ્ટમ્સમાં મૃત્યુને વ્યક્તિના ભૌતિક અસ્તિત્વની પરાકાષ્ઠા તરીકે જોવામાં આવે છે. તે ભૌતિક શરીરની મર્યાદાઓથી આગળ, અસ્તિત્વના આગલા તબક્કામાં સંક્રમણનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ સંદર્ભમાં મૃત્યુનું ઉદાહરણ અંતિમ સંસ્કાર અને ધાર્મિક વિધિઓનું પાલન છે. આ ધાર્મિક વિધિઓ વિવિધ પ્રદેશો અને સમુદાયોમાં અલગ-અલગ હોય છે, પરંતુ તેમાં સામાન્ય રીતે મૃત આત્માનું સન્માન કરવું, પ્રાર્થના કરવી અને આત્માની આગલી ગંતવ્ય સુધીની મુસાફરીને સરળ બનાવવા માટે અંતિમ સંસ્કાર કરવાનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં મૃત્યુની વિભાવના આત્માના શાશ્વત સ્વભાવમાં વિશ્વાસ અને ભૌતિક શરીરનું અસ્તિત્વ બંધ થઈ જાય પછી પણ આત્માની યાત્રા ચાલુ રાખવા પર ભાર મૂકે છે.

3. પુનર્જન્મ: આ ખ્યાલ સૂચવે છે કે મૃત્યુ પછી, આત્મા એક અલગ સ્વરૂપમાં નવું જીવન લે છે. પુનર્જન્મ, જેને પુનર્જન્મ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, તે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં એક ખ્યાલ છે જે સૂચવે છે કે મૃત્યુ પછી આત્મા એક અલગ સ્વરૂપમાં નવું જીવન લે છે. પુનર્જન્મનું ઉદાહરણ એવી માન્યતા છે કે જે વ્યક્તિ સદ્ગુણી જીવન જીવે છે તે તેના પછીના જીવનમાં ઉચ્ચ સામાજિક અથવા આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં પુનર્જન્મ પામી શકે છે. તેવી જ રીતે, નકારાત્મક ક્રિયાઓથી ભરેલું જીવન જીવનાર વ્યક્તિ અસ્તિત્વના નીચલા સ્વરૂપમાં પુનર્જન્મ પામી શકે છે. પુનર્જન્મને જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મના સતત ચક્ર તરીકે જોવામાં આવે છે, જે કર્મના કાયદા દ્વારા સંચાલિત થાય છે, જે જણાવે છે કે આ જીવન અને ભૂતકાળના જીવનમાં આપણી ક્રિયાઓ આપણા ભાવિ અનુભવોને આકાર આપે છે.

4. કર્મનો કાયદો: તે આ વિચાર પર ભાર મૂકે છે કે દરેક ક્રિયાના પરિણામો હોય છે, અને વ્યક્તિની ક્રિયાઓ તેના ભાવિ અનુભવો નક્કી કરે છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં કર્મનો કાયદો એ વાત પર ભાર મૂકે છે કે દરેક ક્રિયાના પરિણામો હોય છે, અને આ ક્રિયાઓ આપણા ભાવિ અનુભવોને નિર્ધારિત કરે છે. કર્મના કાયદાનું ઉદાહરણ એ માન્યતા છે કે જો આપણે સારા કાર્યો કરીએ અને અન્યો પ્રત્યે દયા અને કડુણાથી કામ કરીએ, તો ભવિષ્યમાં આપણને સકારાત્મક પરિણામો અને સુખનો અનુભવ થવાની સંભાવના છે. બીજી બાજુ, જો આપણે અન્યોને નુકસાન પહોંચાડવા અથવા અપ્રમાણિક હોવા

જેવા નકારાત્મક કાર્યોમાં વ્યસ્ત રહીએ, તો આપણે આપણા ભવિષ્યમાં નકારાત્મક પરિણામો અને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી શકીએ છીએ. કર્મનો કાયદો વ્યક્તિઓને તેમની ક્રિયાઓ પ્રત્યે સચેત રહેવા અને સકારાત્મક અને પરિપૂર્ણ જીવન બનાવવા માટે સદ્ગુણી વર્તન માટે પ્રયત્ન કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

5. સુખાનો વિચાર: તે સુખની શોધનો સંદર્ભ આપે છે અને ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બંને સ્તરે જીવનમાં સંતોષ. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં સુખાનો વિચાર ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બંને સ્તરે જીવનમાં સુખ અને સંતોષની શોધનો સંદર્ભ આપે છે. સુખાનું ઉદાહરણ સરળ આનંદમાં આનંદ અને પરિપૂર્ણતા શોધવાનું છે, જેમ કે પ્રિયજનો સાથે સમય પસાર કરવો, શોખ પૂરો કરવો અથવા પ્રકૃતિ સાથે જોડાણ. તેમાં ધ્યાન, આત્મ-પ્રતિબિંબ અને અન્યની સેવા કરવા જેવી પ્રેક્ટિસ દ્વારા આંતરિક શાંતિ અને આધ્યાત્મિક વિકાસ મેળવવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. સુખાનો ખ્યાલ વ્યક્તિઓને તેમની સુખાકારીને પ્રાથમિકતા આપવા અને સંતુલિત અને સુમેળભર્યા જીવન માટે પ્રયત્ન કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે જે સુખ અને સંતોષ લાવે છે.

6. જીવનનો આદર્શ: તેમાં સિદ્ધાંતો અને મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે જે અર્થપૂર્ણ અને હેતુપૂર્ણ જીવનનું માર્ગદર્શન કરે છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં જીવનનો આદર્શ એવા સિદ્ધાંતો અને મૂલ્યોનો સમાવેશ કરે છે જે અર્થપૂર્ણ અને હેતુપૂર્ણ જીવનનું માર્ગદર્શન કરે છે. જીવનના આદર્શનું ઉદાહરણ ધર્મના સિદ્ધાંતોને અનુસરવાનું છે, જેમાં ન્યાયી અને નૈતિક જીવન જીવવું, પોતાની ફરજો અને જવાબદારીઓ પૂર્ણ કરવી અને અન્ય લોકો સાથે આદર અને કડુણા સાથે વર્તવું શામેલ છે. તેમાં ધ્યાન, યોગ અને આત્મ-પ્રતિબિંબ જેવી પ્રેક્ટિસ દ્વારા વ્યક્તિગત વૃદ્ધિ, જ્ઞાન અને આત્મ-અનુભૂતિ મેળવવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. જીવનનો આદર્શ વ્યક્તિઓને તેમના સાચા સ્વભાવ, મૂલ્યો અને ઉદ્દેશ્ય સાથે સંરેખિત જીવન જીવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે, જે આખરે પરિપૂર્ણતા અને સુખ લાવે છે.

7. પાપ પુણ્ય: પાપ એ એવી ક્રિયાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે જેને માનવામાં આવે છે - પાપ અથવા નકારાત્મક, જ્યારે પુણ્ય સદ્ગુણ અને સકારાત્મક ક્રિયાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. પાપ એ એવી ક્રિયાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે જે પાપી અથવા નકારાત્મક માનવામાં આવે છે, જ્યારે પુણ્ય સદ્ગુણ અને હકારાત્મક ક્રિયાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. પેપનું ઉદાહરણ અપ્રમાણિકતામાં સામેલ થવું અથવા અન્યને નુકસાન પહોંચાડવાનું છે, જે નકારાત્મક પરિણામો અને દુઃખ તરફ દોરી શકે છે. બીજી તરફ,

પુણ્યનું ઉદાહરણ દયા, ઉદારતા અને અન્ય લોકોને મદદ કરવાનું છે, જે સકારાત્મક પરિણામો અને સુખ તરફ દોરી શકે છે. પાપ અને પુણ્યની વિભાવનાઓ વ્યક્તિઓને તેમની ક્રિયાઓ પ્રત્યે ધ્યાન રાખવા અને સકારાત્મક અને સુમેળભર્યું જીવન બનાવવા માટે સદાચારી વર્તન માટે પ્રયત્ન કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

8. મોક્ષ: જન્મ અને મૃત્યુના ચક્રમાંથી મુક્તિ, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને પરમાત્મા સાથેનું જોડાણ એ અંતિમ ધ્યેય છે. મોક્ષ, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં અંતિમ ધ્યેય, જન્મ અને મૃત્યુના ચક્રમાંથી મુક્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને પરમાત્મા સાથેનું જોડાણ છે. મોક્ષનું ઉદાહરણ એ છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ, સમર્પિત આધ્યાત્મિક અભ્યાસો અને આત્મ-સાક્ષાત્કાર દ્વારા, ભૌતિક જગતની મર્યાદાઓને પાર કરે છે અને પુનર્જન્મના ચક્રમાંથી મુક્ત થઈને શાશ્વત આનંદની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. મોક્ષ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં આધ્યાત્મિક મુક્તિ અને પરિપૂર્ણતાના ઉચ્ચ સ્તરનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

2.3 ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં સામાજિક દૃષ્ટિકોણ.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓના સામાજિક દૃષ્ટિકોણમાં, આંતરસંબંધ, સમુદાય અને સંવાદિતા પર મજબૂત ભાર છે. તે સામૂહિક સુખાકારી અને તમામ જીવોના પરસ્પર જોડાણના મહત્વને ઓળખે છે. આ પરિપ્રેક્ષ્ય વ્યક્તિગત અને સામાજિક જરૂરિયાતોના એકીકરણને મહત્ત્વ આપે છે અને સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓને માર્ગદર્શન આપવામાં ધર્મ (ફરજ/સદાચાર)ની ભૂમિકા પર ભાર મૂકે છે. તે સર્વસમાવેશકતા, વિવિધતા માટે આદર અને વસુધૈવ કુટુમ્બકમ (વિશ્વ એક પરિવાર છે) ના વિચારને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે જે તમામ વ્યક્તિઓના પરસ્પર જોડાણ પર ભાર મૂકે છે. દૃષ્ટિકોણ દરેક વ્યક્તિની પૃષ્ઠભૂમિને ધ્યાનમાં લીધા વિના દયા, કડુણા અને સમાનતા સાથે વર્તે છે.

વધુમાં, તે "લોકસંગ્રહ" પર પણ ભાર મૂકે છે, જેનો અર્થ થાય છે સમાજના કલ્યાણ માટે કામ કરવું. તે વ્યક્તિઓને સેવા, પરોપકાર અને સામાજિક સંવાદિતાને પ્રોત્સાહનના કાર્યો દ્વારા સમાજની સુધારણામાં યોગદાન આપવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. ભારતીય સમાજમાં પણ મહિલાઓને ખૂબ જ આદર આપવામાં આવે છે, કારણ કે તેમને સમુદાયનો પાયો માનવામાં આવે છે અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમના યોગદાન માટે સન્માન કરવામાં આવે છે.

એકંદરે, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં સામાજિક દૃષ્ટિકોણ સમુદાય, એકતા, કરુણા અને સમાજના કલ્યાણ પર ભાર મૂકે છે. તે વ્યક્તિઓને સુમેળમાં રહેવા, એકબીજાને ટેકો આપવા અને વધુ સારા માટે કામ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

તે "ધર્મ" ના વિચારમાં મૂળ છે, જે પોતાને, અન્યો અને સમાજ પ્રત્યેની નૈતિક અને નૈતિક જવાબદારીઓને સમાવે છે.

ભારતીય સમાજમાં, "વર્ણ" અથવા સામાજિક વર્ગોની વિભાવના સામાજિક દૃષ્ટિકોણમાં ભૂમિકા ભજવે છે. ચાર વર્ણો - બ્રાહ્મણો (પાદરીઓ અને વિદ્વાનો), ક્ષત્રિયો (યોદ્ધાઓ અને શાસકો), વૈશ્ય (વેપારીઓ અને ખેડૂતો), અને શુદ્રો (મજૂરો અને સેવા પ્રદાતાઓ) - સમાજમાં અલગ ભૂમિકાઓ અને જવાબદારીઓ ધરાવે છે તેવું માનવામાં આવે છે. આ પ્રણાલીનો હેતુ સમાજની કામગીરીમાં સુમેળ અને સંતુલન સુનિશ્ચિત કરવાનો છે.

વધુમાં, સામાજિક દૃષ્ટિકોણ સમુદાય અને સામૂહિક સુખાકારીના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. "સંઘ" અથવા સમુદાયના વિચારને વહાલ કરવામાં આવે છે, જ્યાં વ્યક્તિઓ એકબીજાને ટેકો આપવા અને ઉત્થાન આપવા માટે ભેગા થાય છે. આ વિવિધ સામાજિક સંસ્થાઓ જેમ કે સંયુક્ત કુટુંબો, સામુદાયિક મેળાવડા અને તહેવારોમાં જોઈ શકાય છે જે એકતા અને એકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી પણ સમાજમાં શિક્ષણ અને જ્ઞાનની ભૂમિકાને મહત્વ આપે છે. જ્ઞાનની શોધને પોતાને ઉત્થાન આપવા અને સમાજમાં સકારાત્મક યોગદાન આપવાના સાધન તરીકે જોવામાં આવે છે. આ ગુરુ-શિષ્ય (શિક્ષક-વિદ્યાર્થી) સંબંધ પરના ભારમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, જ્યાં જ્ઞાન પેઢીઓ સુધી પસાર થાય છે.

એકંદરે, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં સામાજિક દૃષ્ટિકોણ ધર્મ, વર્ણ, સમુદાય અને જ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની આસપાસ ફરે છે. તે સંવાદિતા, સામૂહિક સુખાકારી અને પોતાની અને સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારીઓની પરિપૂર્ણતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

2.4 પ્રકૃતિ અને માનવ પ્રકૃતિનું સહઅસ્તિત્વ, ઉપાસનાના અનેકવિધ માર્ગો, સુમેળભર્યા અસ્તિત્વનું મૂલ્ય-રિતમ.

પ્રકૃતિ અને માનવ પ્રકૃતિ વચ્ચેના સહઅસ્તિત્વનો સિદ્ધાંત માનવ અને કુદરતી વિશ્વ વચ્ચેના આંતરસંબંધ અને પરસ્પર નિર્ભરતાને માન્યતા આપે છે. કુદરત અને માનવ સ્વભાવ એક સુંદર ટેપેસ્ટ્રીના બે ગૂંથેલા દોરો જેવા છે. કુદરત, તેના વિસ્મય-પ્રેરણાદાયી લેન્ડસ્કેપ્સ, વિવિધ વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ અને જટિલ ઇકોસિસ્ટમ્સ સાથે, આપણા અસ્તિત્વનો પાયો પૂરો પાડે છે. બીજી બાજુ, માનવ સ્વભાવ, આપણા વિચારો, લાગણીઓ અને ક્રિયાઓનો સમાવેશ કરે છે જે આપણા વ્યક્તિત્વને આકાર આપે છે. કુદરત કુદરતી વિશ્વની વિશાળતાને સમાવે છે, જેમાં તત્વો, ઇકોસિસ્ટમ્સ અને તમામ જીવંત પ્રાણીઓનો સમાવેશ થાય છે. બીજી તરફ, માનવ સ્વભાવ એ અંતર્ગત ગુણો અને લાક્ષણિકતાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે જે આપણને વ્યક્તિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. તે ભારપૂર્વક જણાવે છે કે મનુષ્ય પ્રકૃતિનો અભિન્ન અંગ છે અને તેની સાથે સુમેળભર્યા અસ્તિત્વ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં, ઉપાસનાના અનેકવિધ માર્ગો છે, જે ઉપાસના અને ભક્તિના અભ્યાસનો સંદર્ભ આપે છે. આ માર્ગો પરમાત્મા સાથે જોડાવા અને ઊંડા આધ્યાત્મિક સંબંધ કેળવવા માટે વિવિધ અભિગમો પ્રદાન કરે છે. ઉપાસનામાં સામેલ થવાથી, આપણે આપણી જાત અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના આંતરસંબંધની ઊંડી સમજણ વિકસાવીએ છીએ. આપણે જીવનના જટિલ જાળાની પ્રશંસા કરવાનું શરૂ કરીએ છીએ અને પર્યાવરણના સંભાળ રાખનારાઓ અને કારભારીઓ તરીકેની આપણી ભૂમિકાને ઓળખીએ છીએ. ઉપાસનામાં ડૂબી જવાથી, આપણે પ્રકૃતિ અને માનવ સ્વભાવ વચ્ચેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાની ગહન સમજ વિકસાવીએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે પ્રકૃતિથી અલગ નથી, પરંતુ તેના અભિન્ન અંગ છીએ. આ અનુભૂતિ પર્યાવરણ પ્રત્યે આદર, કૃતજ્ઞતા અને જવાબદારીની ઊંડી ભાવનાને ઉત્તેજન આપે છે. કેટલાક ઉદાહરણોમાં ભક્તિ યોગ, ભક્તિનો માર્ગ અને પરમાત્મા માટેના પ્રેમનો સમાવેશ થાય છે; કર્મયોગ, નિઃસ્વાર્થ સેવાનો માર્ગ; જનન યોગ, જ્ઞાન અને શાણપણનો માર્ગ; અને રાજયોગ, ધ્યાન અને મનના નિયંત્રણનો માર્ગ. દરેક માર્ગ આધ્યાત્મિક વિકાસ અને અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અનન્ય પદ્ધતિઓ અને તકનીકો પ્રદાન કરે છે.

જ્યારે આપણે સુમેળભર્યા અસ્તિત્વને સ્વીકારીએ છીએ, ત્યારે આપણે પર્યાવરણ પરની આપણી અસરનું ધ્યાન રાખીએ છીએ. અમે અમારા ઇકોલોજીકલ ફૂટપ્રિન્ટને ઘટાડવા, સંસાધનોનું સંરક્ષણ કરવા અને નાજુક ઇકોસિસ્ટમનું રક્ષણ કરવા માટે સભાન પસંદગીઓ કરીએ છીએ જે અમને પોષે છે. આમ કરવાથી, અમે ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે ગ્રહની જાળવણી અને સુખાકારીમાં ફાળો આપીએ છીએ.

સુમેળભર્યા અસ્તિત્વનું મૂલ્ય, જેને રિતમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેને ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં ખૂબ જ ગણવામાં આવે છે. તે કુદરતી ક્રમ અને કોસ્મિક સંવાદિતા અનુસાર જીવવાનો સમાવેશ કરે છે. તે જીવનના તમામ પાસાઓમાં સંતુલન, આદર અને ટકાઉપણુંના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. રિતમ સાથે આપણી જાતને સંરેખિત કરીને, આપણે એક સુમેળભર્યા સહ-અસ્તિત્વને ઉત્તેજન આપીને, આપણી અને કુદરતી વિશ્વ બંનેની સુખાકારીમાં ફાળો આપી શકીએ છીએ. સારાંશમાં, કુદરત અને માનવ સ્વભાવનું સહઅસ્તિત્વ, ઉપાસનાના વિવિધ માર્ગો અને રીતમ દ્વારા સંચાલિત સુમેળભર્યા અસ્તિત્વનું મૂલ્ય આપણને કુદરત સાથેના આપણા જોડાણને વધુ ગાઢ બનાવવા, તેની સુંદરતા અને શાણપણનું સન્માન કરવા અને કુદરતી વિશ્વ સાથે સુમેળમાં રહેવા આમંત્રણ આપે છે.

2.5 વસુધૈવ કુટુંબક્રમનો વિચાર

"વસુધૈવ કુટુંબક્રમ" નો વિચાર એ સંસ્કૃત વાક્ય છે જેનો અર્થ થાય છે "વિશ્વ એક પરિવાર છે." તે સાર્વત્રિક ભાઈચારાની વિભાવના અને તમામ મનુષ્યો એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે તેવી માન્યતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. તે વિવિધ સંસ્કૃતિઓ, ધર્મો અને પૃથ્વીભૂમિના લોકોમાં કડુણા, સહિષ્ણુતા અને એકતાના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. તે આપણને વિવિધતાને સ્વીકારવા અને માનવતાના ભલા માટે સાથે મળીને કામ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

વસુધૈવ કુટુંબક્રમ એ ભારતીય નોલેજ સિસ્ટમ્સનો એક સુંદર ખ્યાલ છે. તેનો અર્થ છે "વિશ્વ એક કુટુંબ છે." તે આ વિચાર પર ભાર મૂકે છે કે તમામ મનુષ્યો એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે અને તેમણે સુમેળ, શાંતિ અને પરસ્પર આદર સાથે રહેવું જોઈએ. તે એ સમજને પ્રોત્સાહન આપે છે કે સંસ્કૃતિ, ધર્મ અથવા રાષ્ટ્રીયતામાં આપણા તફાવતો હોવા છતાં, આપણે બધા એક વિશાળ વૈશ્વિક કુટુંબનો ભાગ છીએ. આ ખ્યાલ આપણને એકબીજા સાથે દયા, કડુણા અને સ્વીકૃતિ સાથે વર્તે અને આ પૃથ્વી પરના તમામ જીવોની સુખાકારી અને ઉત્થાન માટે કામ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

તે આ વિચારને પ્રોત્સાહન આપે છે કે આપણે દરેકને આપણા પોતાના પરિવારના સભ્યો તરીકે વર્તવું જોઈએ, સંસ્કૃતિઓ અને સરહદો પર શાંતિ, સંવાદિતા અને આદરને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંત આપણને માનવતાની સહજ એકતાને ઓળખવા અને તેની ઉજવણી કરવા, વિભાજનને પાર કરીને અને વૈશ્વિક સંબંધની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

"વસુધૈવ કુટુંબકમ" એ સંસ્કૃત વાક્ય છે જેનો અનુવાદ થાય છે "વિશ્વ એક પરિવાર છે." આ ખ્યાલ સાર્વત્રિક ભાઈચારો, પરસ્પર જોડાણ અને માનવતાના સહિયારા સારનો ખ્યાલ આપે છે. તેની પાછળનો સિદ્ધાંત અહીં છે:

1. ઇન્ટરકનેક્ટેડનેસ: આ ખ્યાલ ઓળખે છે કે પૃથ્વી પરના તમામ જીવો એકબીજા સાથે જોડાયેલા અને પરસ્પર નિર્ભર છે. જેમ પરિવારના સભ્યો પ્રેમ અને જવાબદારીના બંધનોથી જોડાયેલા હોય છે, તેમ આખું વિશ્વ સહિયારા અનુભવો, સંસાધનો અને પર્યાવરણ દ્વારા એકબીજા સાથે જોડાયેલું છે.
2. વિવિધતામાં એકતા: "વસુધૈવ કુટુંબકમ" એ એકતા પર ભાર મૂકે છે જે સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, વંશીય અને ભૌગોલિક તફાવતોને પાર કરે છે. જેમ એક કુટુંબ વિવિધ વ્યક્તિઓથી બનેલું છે, તેમ વિશ્વ સંસ્કૃતિઓ, માન્યતાઓ અને પૃષ્ઠભૂમિની ટેપેસ્ટ્રી છે જે તેની સમૃદ્ધિમાં ફાળો આપે છે.
3. કડુણા અને સહાનુભૂતિ: આ ખ્યાલ વ્યક્તિઓને અન્ય લોકો સાથે કડુણા અને સહાનુભૂતિ સાથે વ્યવહાર કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે, સામાન્ય માનવ અનુભવો અને સંઘર્ષોને ઓળખે છે જે આપણને એક કરે છે. તે એકબીજા માટે સમજણ અને સમર્થનને પ્રોત્સાહન આપે છે, વૈશ્વિક સમુદાયની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.
4. સમગ્ર માટે જવાબદારી: જેમ પરિવારના સભ્યો પરિવારની સુખાકારી માટે જવાબદારીઓ વહેંચે છે, તેમ વસુધૈવ કુટુંબકમનો વિચાર વિશ્વની સુખાકારી અને સુમેળમાં યોગદાન આપવા માટે દરેક વ્યક્તિની જવાબદારી પર ભાર મૂકે છે. આમાં પર્યાવરણની સંભાળ રાખવી, શાંતિ અને ન્યાયમાં રહેલા લોકોને મદદ કરવી શામેલ છે.
5. સાંસ્કૃતિક વિનિમય અને શિક્ષણ: આ ખ્યાલ વિશ્વના વિવિધ ભાગો વચ્ચે વિચારો, જ્ઞાન અને સાંસ્કૃતિક વ્યવહારના આદાનપ્રદાનને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ વિનિમય એકબીજા પ્રત્યેની આપણી સમજને સમૃદ્ધ બનાવે છે અને અજ્ઞાન અને પૂર્વગ્રહના અવરોધોને તોડી નાખવામાં મદદ કરે છે.

6. વૈશ્વિક નાગરિકતા: વસુધૈવ કુટુંબકમ વ્યક્તિઓને રાષ્ટ્રીય સીમાઓ પાર કરવા અને વૈશ્વિક નાગરિક તરીકે ઓળખવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. તે સંકુચિત હિતોને પાર કરીને સમગ્ર ગ્રહ માટે સહિયારી જવાબદારીની ભાવનાને પ્રેરણા આપે છે.

7. શાંતિનો પ્રચાર: વિશ્વને એક પરિવાર તરીકે ઓળખવાથી, ખ્યાલ સંવાદિતા, સહકાર અને શાંતિપૂર્ણ સહઅસ્તિત્વના મૂલ્યોને પ્રોત્સાહન આપે છે. તે એવા વાતાવરણને ઉત્તેજન આપે છે જ્યાં સંવાદ અને સમજણ દ્વારા તકરારને ઉકેલી શકાય.

એકંદરે, "વસુધૈવ કુટુંબકમ" એ એક ફિલસૂફી છે જે વ્યક્તિઓને તેમના નજીકના સમુદાય અથવા રાષ્ટ્રની બહાર તેમના સંબંધની ભાવનાને વિસ્તૃત કરવા માટે આમંત્રિત કરે છે. એકતા, પરસ્પર આદર અને વધુ ન્યાયી, સહાનુભૂતિપૂર્ણ અને સુમેળભર્યું વિશ્વ બનાવવાની સહિયારી પ્રતિબદ્ધતાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપતા, તમામ જીવોને અમારા વૈશ્વિક કુટુંબના ભાગ તરીકે જોવા માટે તે અમને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

2.6 ભારતીય વાંગમાયા અને સામાજિક જીવનમાં શાણપણનો સૂચિતાર્થ:

"ભારતીય વાંગમાયા" ની વિભાવના ભારતના સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક અને બૌદ્ધિક વારસાનો સંદર્ભ આપે છે. તે ભારતીય સાહિત્યના વિશાળ સ્પેક્ટ્રમને સમાવે છે, જેમાં પ્રાચીન ગ્રંથો, મહાકાવ્યો, કવિતાઓ અને દાર્શનિક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતીય વાંગમાયા, અથવા ભારતીય સાહિત્યિક વારસો, વિવિધ ગ્રંથોનો ખજાનો છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રાચીન ગ્રંથ ભગવદ ગીતા જીવનના મૂલ્યવાન પાઠ શીખવે છે. તે આપણને પ્રામાણિકતા, ફરજ અને જ્ઞાનની શોધના મહત્વ વિશે પણ શીખવે છે. આ ઉપદેશો સામાજિક પરિસ્થિતિઓમાં નેવિગેટ કરવા અને આપણા અને સમગ્ર સમાજ બંને માટે ફાયદાકારક હોય તેવા નિર્ણયો લેવા માટે નૈતિક હોકાયંત્ર પ્રદાન કરે છે.

ભારતીય વાંગમાયા એ ભારતમાં સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક અને બૌદ્ધિક કાર્યોનો વિશાળ સંગ્રહ છે. એક ઉદાહરણ રામાયણ અને મહાભારત છે, જે એક મહાકાવ્ય છે જે ગહન માનવીય લાગણીઓ અને નૈતિક દુવિધાઓ, સંઘર્ષો અને દુવિધાઓ કે જે આપણા પોતાના જીવન સાથે સંબંધિત છે તેની શોધ કરે છે. તેમની ક્રિયાઓ અને પરિણામોનું અવલોકન કરીને, આપણે વફાદારી, ક્ષમા, સહાનુભૂતિ અને પ્રેમની શક્તિ વિશે મૂલ્યવાન પાઠ શીખી શકીએ છીએ.

સામાજિક જીવનમાં શાણપણનો અર્થ એ છે કે ભારતીય વાંગમાયામાં મળેલ ઉપદેશો અને શાણપણ વ્યક્તિઓને સદાચારી અને પરિપૂર્ણ સામાજિક જીવન જીવવામાં માર્ગદર્શન આપી શકે છે. તે કડુણા, આદર અને સંવાદિતા જેવા મૂલ્યો પર ભાર મૂકે છે, જે તંદુરસ્ત સંબંધો જાળવવા, એકતાને ઉત્તેજન આપવા અને સમાજના એકંદર સુખાકારીમાં યોગદાન આપવા માટે જરૂરી છે. ભારતીય વાંગમાયાના શાણપણને આપણા જીવનમાં સામેલ કરીને, આપણે વધુ સમાવિષ્ટ અને પ્રબુદ્ધ સમાજને પ્રોત્સાહન આપી શકીએ છીએ.

સારાંશમાં, ભારતીય વાંગમાયા એ શાણપણનો ભંડાર છે જે સામાજિક જીવનને નેવિગેટ કરવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે. તે નૈતિકતા, સંબંધો અને એકતા અને વિવિધતાના મહત્વની સમજ આપે છે. ભારતીય વાંગમાયાના ઉપદેશોનું અન્વેષણ કરીને અને તેને અપનાવીને, આપણે સહવાસીઓમાં વધુ પરિપૂર્ણ અને અર્થપૂર્ણ જીવન જીવી શકીએ છીએ.

2.7 ભારતીય જ્ઞાન સિસ્ટમના ચાર પુરુષાર્થો - ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ.

ભારતીય જ્ઞાન સિસ્ટમના ચાર પુરુષાર્થો છે - ધર્મ (ધર્મનો), અર્થ (સામગ્રી ધન), કામ (ઇચ્છા / આનંદ), અને મોક્ષ (મોક્ષ / આત્મિક પૂર્ણતા). આ પુરુષાર્થો માનવો જીવનમાં આપતી વિવિધ લક્ષ્યો અથવા પ્રયાસો પ્રતિષ્ઠાપાત્ર કરી શકે છે.

1. **ધર્મ:** ધર્મ એ મન્યું છે કે માનવોનો મોરલ અને નૈતિક ધર્મ, સાચાપણું, અને સાચાપણુંનો માર્ગ છે. આ આદર્શો અને મૂલ્યો અનેકેને માર્ગદર્શન આપે છે કે તેમની ધર્મિક અને સાચી જીવન સાથે જાવો. આ સામાજિક માન્યતાઓને અનુસરવી, આપણી જવાબદારીઓને પૂરી કરવી, અને તે રીતે કાર્ય કરવો છે જે અમારી અને અન્યોની મદદ માટે ઉપયોગી છે. ધર્મ અમારી મૂલ્યો સાથે સમર્થન મળાવે છે અને મહત્વપૂર્ણ વસ્તુઓ સાથે સેલેક્ટ કરવામાં મદદ કરે છે. તે પણ એવી એક નૈતિક ધર્મચિત્ર છે જે અમને સાચું કાર્ય કરવું માટે માર્ગદર્શન આપે છે. આ ધર્મ સમાજ, કુટુંબ, અને આપણી વાતચીતનો એક મળો છે અને જનને માનવીય પ્રાકૃતિક દુનિયા સાથે એક સાથે જીવવાનો માર્ગ આપે છે. ભારતીય જ્ઞાન સિસ્ટમમાં ધર્મનો ઉદાહરણ અહિંસા (Ahimsa) ના સિસ્ટમમાં છે, જે કે અહિંસાનું મતલબ છે. આ અમારી નૈતિક અને માનવ મનાઇતત્ત્વનો અંશ છે, જે હાથીને અથવા માનસિક રૂપે કોઈ પણ જીવનું ક્ષતિ થતું નથી, આવું પ્રમાણમાં. અહિંસા અમલમાં અન્યોને દયાળુ, કડુણાનું, અને આદરપૂર્ણ રીતે વહીવટી છે, અને અપરાધ અથવા કોઈની પાડી અથવા નુકસાન કરનારા ક્રિયાઓ સુધી કરવાની પ્રવૃત્તિનો માર્ગદર્શન આપે છે. આ વ્યક્તિઓને શાંતિપૂર્ણ

પરમાણુઓ સાથે વિવાદોને સુલઝાવવો અને સંબંધો અને સમાજમાં સમાધાન પ્રમોટ કરવો માન્યો છે.

2. અર્થ: અર્થ એ માન્યું છે કે સામગ્રી ધન, સફળતા, અને સમૃદ્ધિની મેળવટનું પ્રયાસ છે. આ માત્ર પૈસા વિશે નથી, પરંતુ પ્રતિષ્ઠાનું અને આપણી સામગ્રી જરૂરીયાતોને પૂરી કરવાનું પણ છે. તે આપણા આર્થિક સામર્થ્યને પૂરી કરવાની મહત્વનું જ છે અને આપણા આર્થિક જરૂરિયાતોને પૂરી કરવાની કાર્યો છે. અર્થ પણ વ્યક્તિઓને કડક મહેનત કરવી, ઉપયોગી ક્રિયાઓમાં શ્રમિક થવી, અને મૂલ્યનીતિ અને નૈતિક વ્યવહારમાં ઈમાનદારીનો માર્ગદર્શન કરે છે કે મળ્યું છે. ભારતીય જ્ઞાન સિસ્ટમમાં અર્થનો ઉદાહરણ "આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ" અથવા આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો અનેક સંબંધિત છે. આમ વ્યક્તિઓને આપણા કૌશલ્યો, રુચિઓ, અને મૂલ્યોને મેળવવાનું માટે ઉદ્યોગમાં થવું, અને મૂલ્યનીતિ, સત્યતા, અને નૈતિક વ્યવહારમાં ભરપૂર ઈમાનદારીથી સાર્થક જીવન જીવવાનું માન્યું છે.

3. કામ: કામ એ માન્યું છે કે ઇચ્છાઓ, આનંદ, અને આનંદની શોધમાં જ છીએ. તે માન્યું છે કે અમે જ માનવ છીએ, જેમણે ભાવનાઓ અને પ્રેમની ખોજમાં સુખ અને પૂર્તિ મળશે, અને તેને જવાનું માન્યું છે. તે માન્યું છે કે અન્યમાં આનંદ મળાવો મહત્વપૂર્ણ છે, માનસિક અને ઇચ્છાની ખોજમાં સહેલું છે. તે માન્યું છે કે અમે જીવનની સુખ અને પૂર્તિ મળી શકીએ, જેમ કે પ્રવૃત્તિઓની શ્રેષ્ઠ રહેમાં, અર્થને પ્રપ્રતિષ્ઠામાં, અને પ્રતિષ્ઠાની નીતિઓ અને નૈતિક પ્રવૃત્તિઓમાં જઈને અનુભવીને. ભારતીય જ્ઞાન સિસ્ટમમાં કામનો ઉદાહરણ તહેન "ઉત્સવો અને સાંસ્કૃતિક ક્રિયાઓ" છે. આ અવસરો વ્યક્તિઓને આનંદની ક્રિયાઓ, સંગીત, નૃત્ય, અને અન્ય કલાની અભિવ્યક્તિની મળશે. આમ લોકોને આનંદનું અનુભવ કરવા, તમારી ભાવનાઓ સાથે જોડાવવું, અને જીવનની સૌંદર્યમાં આનંદ મેળવવાનો અવસર આપે છે. તે મહત્વપૂર્ણ છે કે અચ્છામાં કામ અને આનંદની મોજમાં નૈતિક પ્રવૃત્તિ અને આત્મમાન મેળવી જવી.

4. મોક્ષ: મોક્ષ એ ભારતીય જ્ઞાન સિસ્ટમનો અત્યંત લક્ષ્ય છે. મોક્ષ એ આત્માનો મુક્તિ અથવા આત્મિક જાગૃતિ છે. આ જીવનનો આખરી લક્ષ્ય છે, જ્યારે મનુષ્ય જન્મનો ચક્ર થતાં આત્મિક જીવનની મુક્તિ અને પરમ સત્ય સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ મેળવવું અધ્યાત્મિક માર્ગ, ધ્યાન, આત્મચિંતન, અને આત્મિક જ્ઞાનની પ્રપ્રતિષ્ઠા દ્વારા મળે છે.

ભારતીય જ્ઞાન સિસ્ટમમાં મોક્ષનો ઉદાહરણ ધ્યાન અને આત્મ-સ્વરૂપની શોધમાં છે. સમર્પણ, આત્મ-અન્વેષણ, અને દેવભાવનું વડો સહિત વિશેષ આધ્યાત્મિક પ્રયાસો દ્વારા આત્મિક પ્રગતિ કરવામાં આવે છે. શ્રેષ્ઠ લક્ષ્ય એ છે કે આત્મનો વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને બ્રહ્માંડનો એકત્રતા અનેઅનુભવ કરો.

CH:-1 ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો પરિચય

‘ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા’...જેને અંગ્રેજીમાં IKS કહેવાય છે. ખરેખર ભારતનું અંગ્રેજી પણ ભારત જ હોવું જોઈએ, તેથી તેને અંગ્રેજીમાં Bharaliya Knowledge Systems કહેવું વધુ યોગ્ય છે. સૌ માટે આ શબ્દ અપરિચિત છે મનમાં પ્રશ્નો છે કે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા હવે વિદ્યાર્થીઓને ભણાવામાં આવનાર છે પણ તે છે શું?

‘ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા’...ત્રણ શબ્દ છે. ‘ભારતીય’, ‘જ્ઞાન’ અને ‘પરંપરા’...ભારતીય એટલે શું...? જે ભારતમાં જન્મ્યું તે અને જે ‘ભારતીય’ પ્રકારનું છે તે જ્ઞાન! પણ જ્ઞાન તો વૈશ્વિક હોય છે. તો પછી ભારતીય કહેવાનું શું તાત્પર્ય? અત્યાર સુધી આપણા દેશમાં શિક્ષણનું જે પ્રારૂપ રહ્યું છે તે પશ્ચિમી છે, જેને ‘યુરોપિયન વૈશ્વિક’ કહી શકાય. જે યુરોપનાં લોકોને ઉપયોગી લાગ્યું, શ્રેયસ્કર લાગ્યું, તે જ સંપૂર્ણ વિશ્વના માનવસમાજ માટેનું સત્ય છે. ઉપનિવેશીક કાલખંડનાં કારણે આપણા દેશમાં પણ એક ભાવ ઊભો થયો છે (સુનિયોજિત રીતે એવો ભાવ ઊભો કરાવવામાં આવ્યો) કે, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન એટલે જે કંઈ ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની, અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિકોએ શોધ્યું તે જ્ઞાન એટલે જે કંઈ ત્યાં લખાયું, સર્જાયું અને શોધાયું તે...! અને શિક્ષિત હોવું એટલે ‘તેમના જેવું’ બોલવું, દેખાવવું અને વિચારવું... દુર્ભાગ્યે આવી સ્થિતિએ આકાર લીધો છે. ગુજરાતી, કન્નડ તમિલ ઇત્યાદી ભાષા બોલતો પરંપરાગત પહેરવેશવાળો ભારતીય વ્યક્તિ જે મેકોલેની શિક્ષા વ્યવસ્થામાંથી ‘પાસઆઉટ’ ન હોય તે વ્યક્તિ અભણ! આ દાસ્યતાની સ્થિતિ ઉદ્ભવી છે...

બીજી વાત કે અત્યારનાં સમગ્ર વિશ્વનાં વિદ્વાન એટલું તો સ્વીકારે છે કે ‘ભારતીય સંસ્કૃતિ’ અથવા ‘હિન્દુ સંસ્કૃતિ’ કમ સે કમ પાંચ હજાર વર્ષ જુની તો છે, ભારતીય સત્ત્વને નકારનારા લોકોને પણ હવે તે સ્વીકારવું પડે છે, કેમ કે એવાં અનેક પુરાવા પ્રાપ્ત થયાં છે જે વર્તમાન સમયે અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ સંસ્કૃતિઓ કરતાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ની પ્રાચીનતાં સિદ્ધ કરે છે. બીજો પ્રશ્ન એવો થાય કે જો ભારતમાં ‘જ્ઞાન-વિજ્ઞાન’ પશ્ચિમનાં અને મધ્યએશિયાનાં સંપર્કથી આવ્યું હોય તો તે પુર્વે હજારો વર્ષ આ સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, શેનાં આધારે ટકી હશે, જોઈ નિશ્ચિત સામાજીક સિદ્ધાંત, રાજનૈતિક વ્યવસ્થા, અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ વગર શું કોઈ સભ્યતા આટલાં હજારો વર્ષો સુધી ટકી શકે ખરી...? એનો અર્થ એમ થાય કે ભારતની પોતાની એક નિશ્ચિત વ્યવસ્થાઓ હતી, ભારતનું પોતાનું વિજ્ઞાન હતું અને એક બે હજાર વર્ષના કાલખંડમાં જ જ્યારે મિસ્ર, યુનાન જેવી સભ્યતાઓ નષ્ટ થઈ હોય ત્યારે આટલાં સુનિયોજિત અને સતતનાં આક્રમણો પછી પણ જો ભારતીય સંસ્કૃતિ એજ ચેતના સાથે જીવંત દેખાતી હોય તો નિશ્ચિત રૂપે તેનું ‘જ્ઞાન-વિજ્ઞાન’ ખુબ જ ઉંડું અને નક્કર હોવું જોઈએ! તો જેના આધારે ભારત વર્ષોથી ઉભું છે, પરકીય આવતા પુર્વે અને પછી પણ જેના આધારે તેનાં સમાજનું સંચાલન થઈ રહ્યું

છે, વિશ્વમાં જેની એક વિશિષ્ટ સામગ્રીક દ્રષ્ટિ છે; તેને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા કહેવાય છે! હવે જ્ઞાન જે ભારતમાં વિકસ્યું અને જેનો પ્રકાર 'ભારતીય' છે તે જ્ઞાન...એટલે ભારતીય જ્ઞાન... જ્ઞાનનાં ભારતીય પ્રકારને સમજીએ...દરેક વસ્તુને જોવાની સમજવાની દરેક દેશ અને સભ્યતાની એક દ્રષ્ટિ હોય છે જીવન, અસ્તિત્વ અંગેનાં ખ્યાલ હોય છે. એ દ્રષ્ટિનો એક નિશ્ચિત પ્રકાર હોય છે, તેમ ભારતની એક દ્રષ્ટિ છે, તે અસ્તિત્વને તેની સમગ્રતામાં જોવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. જ્યારે અન્ય સ્થાને આ બાબતે 'ઊણપ' જોવા મળે છે...

હવે ત્રીજો શબ્દ છે 'પરંપરા' જ્ઞાનનાં સિદ્ધાંત હોય છે, ગ્રંથ હોય છે, લાઇબ્રેરી હોય, વિદ્યાલય હોય છે. પણ ભારતમાં જ્ઞાનની પરંપરા છે. ભારતનું જ્ઞાન પુસ્તકોમાં, રિસર્ચ સેન્ટરમાં મર્યાદિત નથી પરંતુ ભારતનું જ્ઞાન લોકમાનસમાં, લોકજીવનમાં પણ છે! અને આ જ્ઞાન 'પરંપરા'માં હજારો વર્ષનાં સાતત્યપૂર્ણ પ્રયત્નો પછી આવ્યું છે. માનવીય જીવનનાં ગુહ્યાતિગુહ્ય રહસ્ય, દર્શનનાં સિદ્ધાંતો ભારતનાં સામાન્ય ગામમાં રહેતો વ્યક્તિ સહજ લોકવ્યવહારમાં બોલે છે. કરોડો રૂપિયા ખર્ચ કરીએ આજે પશ્ચિમી વિજ્ઞાન જે તથ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, ભારતનાં લોકોમાં તેને 'સહજ બોધ' છે. વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં આજે પણ શક્ય નથી થઈ શકતું તેવું તંત્રજ્ઞાન ભારતમાં સુદુર વનક્ષેત્રમાં વસતા જનનીતિય સમાજમાં રૂઢિગત, પીઢીગત ચાલી આવેલું જ્ઞાન છે...કોઈ શાળા કોલેજમાં અભ્યાસ ન કર્યો હોવા છતાં, તેમની પાસે ધનુવિદ્યા, ધાતુંશાસ્ત્ર, ચિકિત્સા વિજ્ઞાન જેવી અનેક વિદ્યાઓ છે, આજે પણ છે, એ વિદ્યા આવી ક્યાંથી પરંપરાગત રીતે પ્રાપ્ત થઈ! મેકોલેની શાળામાં જતાં પૂર્વે આપણી પાસે જે હતું તે જાણવું સંપૂર્ણ જગત માટે હિતાવહ હોય તેવું કરવા માટે ફરીથી એ પ્રાચીન ચેતના પ્રાપ્ત કરવું, એ જ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનાં અધ્યયનનો ઉદ્દેશ છે.

ભારતના જ્ઞાન વિષે જ્યારે ચર્ચા થાય છે, ત્યારે ભારતનું જ્ઞાન એ અધ્યાત્મિક જ્ઞાન છે એક એવી ધારણા બંધાયેલી છે પરંતુ આ શક્ય નથી ભારતમાં ઐહિક અને પરલૌકિક, પરા- અપરા વિદ્યા તમામ ક્ષેત્રમાં ખુબ જ ઊંડાણ પૂર્વક કાર્ય થયેલ છે, અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો અર્થ માત્ર જે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં લખાયેલું છે તેનું અધ્યયન માત્ર નથી, ફરીથી માટીના મટલાં મુકી તેમાંથી વિજળી ઉત્પન્ન કરવાની છે તે નથી પરંતુ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં જ્ઞાનની પરંપરા એ ધારા પુનઃપ્રવાહિત કરવાની છે. ભારતીય દ્રષ્ટિથી આધુનિક સમયના તમામ ક્ષેત્રોમાં 'ભારતીય મોડેલ' ઉભા કરવાનાં છે. જે શાશ્વત અને સૌના ભલા માટે હોય, વિજ્ઞાન, તંત્રજ્ઞાની, ઔદ્યોગીકીકરણ પછી વિશ્વે અનેક સિદ્ધિઓ મેળવેલી છે; વિકાસ કર્યો છે, અને હવે ખાસ્સા વર્ષની યાત્રા પછી પાછળ નજર કરતાં તેથી ધ્યાને આવે છે કે, વિકાસનો જે માર્ગ સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો તેની ઘણી આડઆસરો થઈ છે અને ત્રુટીપૂર્ણ દ્રષ્ટિનાં આધારે વિજ્ઞાન, આધુનિકીકરણનું માળખું ઉભું થયું તેના કારણે વધુ

સમસ્યાઓ ઊભી થઈ પુનઃવિચારની આવશ્યકતા સૌને દેખાય છે, માનવીની સુખાકારી માટે, સગવડ માટે અને જીવનનાં અનુભવને સુખદ બનાવવા માટે જે પ્રયત્નો થયા તે જ માનવી માટે પડકાર સાબિત થઈ રહ્યાં છે. બાહ્ય તંત્રજ્ઞાન માત્રને મહત્વ આપવાથી અને ત્રુટીયુક્ત વિજ્ઞાન વિકસવાથી બીજી અનેક સમસ્યાઓ સામે આવીને ઊભી છે અને જે વિજ્ઞાનના વિકસાવવાની આપણે વાત કરીએ છીએ એ કેવું છે?

અધ્યાધુનિક તંત્રજ્ઞાન દ્વારા આજનાં સમયમાં જે ભવનો બનાવવામાં આવી રહ્યા છે, આ ભવનો 200 વર્ષ પછી પણ ઉપયોગમાં લેવાં જેવી અવસ્થામાં હશે એવી કોઈ ખાતરી આપી શકે ખરું? ચિકિત્સાક્ષેત્રે આટલાં વિકાસ પછી પણ કેટલાંક રોગો આજે પણ અસાધ્ય છે, ઉલટું રોગ વધ્યાં છે...અને મેડિકલ સાયન્સ 'રોગોનું વ્યવસ્થાપન' કરે છે સ્વાસ્થ્ય આપવું એની ક્ષમતામાં નથી...તેવી જ રીતે અન્ય વિજ્ઞાન પણ ક્યાંક માણસની સુખાકારીમાં વધારોતો કરે છે પણ પ્રકૃતિ પર એની નકારાત્મક અસર થાય છે; દા.ત., એસીની શોધ થી આપણે બાહર જે તાપમાન હોય, આપણે ઓફિસ કે ઘરમાં આપણી ઈચ્છા મુજબનું તાપમાન ગોઠવીને બેસી શકીએ છીએ, પણ હવે ધ્યાનમાં આવે છે કે આપના ઘરમાં એસી વાપરવાથી, એસી વાપરવાથી, ત્યાં કેલ્શ્યમ નાની પીગળી રહ્યા છે, અને તેથી 'ઝ્લોબલ વોર્મિંગ' થઈ રહ્યું છે જે અંતે હીતકારક નથી. તો અર્થ એવો થાય છે કે, આપણે અત્યાર સુધી જે વિજ્ઞાનનાં આધારે વિકાસ સાધ્ય કર્યો, એ વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિ મર્યાદિત હતી, તેને પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિ પર

થનાર

આડ

અસરની ચિંતા ન કરી, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની જરૂરિયાત એટલા માટે જ છે કે એની પાસે એક વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિ છે જે સામગ્રીક વિચારી શકે. જેમાં સૌના ભલાનું ધ્યાન રાખવાની દ્રષ્ટિ છે. તે મુજબ વિકસાવેલું વિજ્ઞાન લાંબાગાળે સમસ્યા ઊભી થવાં દેતું નથી...

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ભવિષ્ય માટે આવશ્યક છે. કેમકે, હવે સૌને 'સ્થાયી સમાધાન' અપેક્ષિત છે, પ્રકૃતિને નુકસાન ન કરતાં જીવનને સાચાં અર્થમાં ઉન્નત કરતાં વિજ્ઞાનની સૌને જરૂર છે.

❖ ‘ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની ભવિષ્ય માટે આવશ્યકતા’

જ્ઞાન પરંપરાએ વિશ્વનો દરેક ક્ષેત્રમાં 'આદર્શ' પ્રસ્થાપિત કરી બતાવ્યા છે, પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં યથાર્થ મોડલ કર્યાં છે કોઈ એવું એક ક્ષેત્ર નથી કે જેમાં ભારતે અદ્ભૂત અદ્વિતીય અને શ્રેષ્ઠ ન કર્યું હોય...વાસ્તુ, ધાતુ, સાહિત્ય, કલા, ગણિત, રસાયણ જેટલું વિદ્યાશાખા પાસે આજે છે. તે સર્વમાં ભારતે પરિમાણ બનાવ્યા છે, પરંતુ તે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું ફળ છે. ઉત્પાદન છે, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં તે મોડલ્સ નું અધ્યયન કરવાનું છે; આક્રમણ કાળમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો પ્રવાહ બાધિત થયો અને ભારત પાછળ પડ્યો, પશ્ચિમના વિચારકો એવું કહે છે કે ભારત ઔદ્યોગિકીકરણની બસ ચૂકી ગયું એટલે

પાછળ રહી ગયું પણ એ સત્ય નથી. ભારત શરૂઆતથી જ ઔદ્યોગિક સમાજ રહ્યો છે, ભારતનો ખેડૂત ખેતરમાં જે પાક લેતો, તેનું જાતે પ્રોસેસિંગ, વેલ્યુ એડિશન કરી વિશ્વનાં બજારમાં વેચતો હતો. ભારત પાછળ પડ્યું એ બસ ચૂંકવાથી નહીં યોજનાપૂર્વક ભારતને તેમની બસ નીચે કચેડી નાખવાનો પ્રયત્ન થયો તેનાં કારણે...યુરોપ માં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ તે ભારતમાંથી લુટવામાં આવેલ પૈસાના આધારે એક હજાર વર્ષથી વિભિન્ન શક્તિઓ દ્વારા ભારતનાં જ્ઞાન પરંપરાનાં આ સંસ્કૃતને નષ્ટ કરવાનાં સુનિયોજિત પ્રયત્ન થયાં છે. એ વાત કોઈ નકારી ન શકે...ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની વાત કરીએ, ભારતનાં ગૌરવશાળી ઇતિહાસની વાત કરીએ તો એવાં પ્રશ્ન પણ થાય છે કે, આટલું બધું હતું તો ગયું ક્યાં? અને હવે તે જાણીને કરશું શું?...

પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે કે, સતત આક્રમનની લાંબી શ્રુખલાંને કારણે તે નષ્ટ થયું... આ આક્રમણો ભયાનક હતાં... મંદિરો જે જ્ઞાન પરંપરાનાં કેન્દ્ર હતા તે તુટ્યાં. નાલંદા, તક્ષશિલા, જેવાં વિશ્વવિદ્યાલયો નષ્ટ કરવામાં આવ્યાં, વર્ષો- વર્ષ સુધીનાં રિસર્ચ, સિક્રાંતો, વિજ્ઞાનની શોધ બળીને ખાખ થઈ. પરંતુ તેનો અર્થ એમ નથી કે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા પુર્ણરૂપે નષ્ટ થઈ આ બધું તો ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનાં ફળ હતાં મુળ તો ‘હિંદુ ચેતના’ છે. જેનાં આધારે આ જ્ઞાન વિજ્ઞાનનું સર્જન થયું હતું. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનાં અધ્યયનનો આશય એ જ છે કે શિલ્પનાં નિરિક્ષણ, પરિક્ષણ, અધ્યયન, અનુસંધાનથી પુનઃ એ શિલ્પકારીતા નો ગુણ પ્રાપ્ત કરી શકાય, પુનઃ ચેતના જાગૃત કરી આ જ્ઞાનનાં પ્રવાહને પુનઃપ્રવાહિત કરી શકાય...જે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રે નુતન સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે.. વિશ્વને ફરી શાશ્વત, અને સૌના ‘ભદ્ર’ નું વિજ્ઞાન આપી શકે... કેમકે શિલ્પ નષ્ટ થાય તો અને શિલ્પકારી ના જીવંત હોય તો શિલ્પ ફરીથી બનાવી શકાય છે. જ્યારે આ જ્ઞાન પરંપરાનો પ્રવાહ અબાધિત રૂપે પ્રવાહિત થતો હતો ત્યારે ભારતની જ્ઞાન પરંપરાએ વિજ્ઞાનનિષ્ઠ અને પ્રયોગસિદ્ધ જીવન પદ્ધતિ આપી, સ્વાસ્થ્યનું તંત્રજ્ઞાન આપ્યું, વાસ્તુનું વિજ્ઞાન આપ્યું, મહાકાવ્યો આપ્યા, ધાતુવિજ્ઞાન આપ્યું, હજારો વર્ષ કોઈ આડઅસર વગર કારગર સિદ્ધ થાય તેવી વ્યવસ્થાઓ આપી. જો આ પ્રવાહબદ્ધ ના થયો હોત તો શું થાત...આજે વિશ્વ જૂદું હોત, આજનાં સમયનાં જે ક્ષેત્ર છે, સોફ્ટવેર, પ્રશાસન, વ્યવસ્થાપન, નગરનિયોજન, જે કંઈ આજના વિષયો છે તેનું માળખું અને સ્તર બન્ને જુદા હોત. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના વાહક તરીકે, આ પ્રાચીન પરંપરાના, ધરોહરનાં સંવાહક તરીકે સાચાં, ભારતીય તરીકે સૌનું વર્તમાન દાયિત્વ છે કે તે સૌ ક્ષેત્રમાં શોધ, અનુસંધાન, અન્વેષણ ગવેશન થકી એ જ્ઞાનનાં ભંડાર ખોલવા માટે પ્રયત્ન થાય, એ ચેતના પ્રાપ્ત કરી પુનઃ આધુનિક જગતનાં સૌ આયામોને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

એક વાર્તા છે. એક મંદિરનાં આંગણે એક ભિક્ષુ લાકડાંની પેટી પર બેસીને ભિક્ષા માંગતો હતો...અને મંદિરથી પસાર થઈ રહેલાં એક સંન્યાસીની સામે તેણે હાથ ફેલાવી ભિક્ષા માંગી, સંન્યાસીએ કહ્યું હું પોતે સંન્યાસી છું તને શું આપી શકું? પણ તને એક વાત કહું, તું આ જે પેટી પર બેસીને ભિક્ષ માંગે છે, એ પેટીને તું ક્યારેય ખોલતો કેમ નથી...ભિક્ષુકે કહ્યું હું આખી જીંદગી અહીં બેઠો છું, મારી ચાર પેઢીએ અહીં બેસીને ભિક્ષા માંગી છે. મારા પરદાદા, દાદા, બાપા આ પેટી પર બેઠાં છે, તેમનાં પછી હવે હું બેસ્યો છું...શું ફરક પડવાનો છે? સંન્યાસીએ કહ્યું...આ પેટી પર એક કલાક કે હજારો વર્ષ બેસવાથી કંઈ ફરક પડવાનો નથી, જ્યાં સુધી તું આ પેટીને ખોલીને ન જાય..અને સંન્યાસી એટલું કહી નીકળી ગયા...ત્રણ ચાર દિવસ પછી ભિક્ષુકને એમ થયું...કે સંન્યાસી શું કહેવા માંગતા હશે...અને તેણે મોટો પથ્થર લાવી જોરથી તાળા પર અફાડીને તાળું તોડ્યું...અંદર હિરા, મોતી, સોનાનાં અલંકાર હતાં...આ કહાની દરેક ભારતીયની છે...

अस्माकं चरित्रम्...

આપણે વર્ષોથી એ પેટી પર બેસી પશ્ચિમને ભિક્ષા માંગીએ છીએ...ચાલો હવે તે પેટીને ખોલીએ...

CH:-2 ભારતનાં સ્વ નો સાક્ષાત્કાર

લગભગ એક હજાર વર્ષ પૂર્વેની વાત છે; ભરતપુર નામક રાજ્યનાં એક પ્રધાન રસ્તાં પરથી ગુજરી રહ્યાં હતા. ઉનાળાનાં દિવસો હતાં, અને ઉષ્ણતા ખુબ તિવ્ર હતો. તેમની સાથેનાં સૈનિક અને ઘોડા પણ થાકેલાં હતાં. તેથી તેમને નજીક દેખાતાં ગામમાં જઈ થોડીવાર વિસામો લેવાનું વિચાર્યું, તેમને પોતાના સૈનિકોને તેવું સુચન કર્યું. અને તે ગામમાં પહોંચ્યાં...પ્રધાન અને સૈનિકોને જોઈ ગ્રામજનોએ ગામનાં જમીનદારને સંદેશો મોકલ્યો, ખુબ મોટા રાજ્યનાં પ્રધાન ગામમાં આવ્યાની વાત સાંભળી જમીનદાર દોડીને આવ્યા; ખુબ આદરથી તેમનું સ્વાગત કર્યું, તેમને પોતાનાં ઘરે પધરામનાં કરવા વિનંતી કરી અને તેમનાં આગ્રહને માન આપી પ્રધાન જમીનદારનાં ઘરે ગયાં. આગતા સ્વાગતા બાદ, પ્રધાનની નજર પાનનો વિડો લઈને આવેલાં દાસ પર પડી.. અને પ્રધાન સ્તબ્ધ થઈ ગયાં આશ્ચર્ય અને અપરિચિત વિસ્મય સાથે તેમને જમીનદારને આ યુવક વિશે પૂછ્યું, આ કોણ છે?

અમારો દાસ છે, લાલુ! છેલ્લા 10 વર્ષથી અમારી પાસે છે, સારો ગુણી છે, સારું કામ કરે છે, આપને પસંદ આવ્યો હોય તો તમારી સેવામાં રજૂ કરું...કશું બોલ્યા વગર પ્રધાન તિવ્રતાથી એ યુવક પાસે ગયાં અને યુવકનાં હાથની બાય પાછળ કરીને જોયું અને આનંદિત થઈ ગયાં...જોતાં ધ્યાને આવ્યું કે પ્રધાન કોઈ ચિન્હની ખાતરી કરતાં હતાં. જે મળી આવ્યું અને પ્રધાને ફરી પૂછ્યું, આ દાસ કોનાં માધ્યમથી તમારી પાસે આવ્યો છે? જમીનદારે કહ્યું હું જ એકવાર જંગલમાં શિકાર માટે ગયો હતો ત્યારે એક નદીનાં કિનારે આ મળ્યો. તેનાં વિશે પૂછ્યું તો કંઈ બતાવી શક્યો નહીં. એટલે હું મારી સાથે લઈ આવ્યો. કોઈ ભૂલ થઈ સ્વામી? પ્રધાન પાસે જઈ હાથ જોડતાં...જમીનદારે પૂછ્યું...

પ્રધાન બોલ્યા:- તમને ખબર છે આ કોણ છે...! આ અમારાં રાજ્યનાં રાજકુમાર છે. વીર દુદ્રપ્રતાપ દેવ....!

આ સાંભળી સૌ આશ્ચર્યથી ચક્રીત થયા દુદ્રપ્રતાપ દેવ! આ લાલુ...દુદ્રપ્રતાપ દેવ...?

હા...દુદ્રપ્રતાપદેવ...!

આ બધું શું થઈ રહ્યું છે. તે યુવકને પણ કશું સમજાયું નહીં. તેને અગાઉ જમીનદારને કહ્યું હતું તેને એટલું જ યાદ હતું કે તે રાત્રે ભયાનક તુફાન હતું અને જંગલમાં પડી જતા તેને વાગ્યું હતું અને ભાન આવ્યા પછી તેને આગળનું કંઈય યાદ નહોતું એટલે કેટલાંય દિવસ તેને જંગલમાં નદી કિનારે વિતાવ્યાં અને એક દિવસ તેને જમીનદાર મળ્યાં...

પ્રધાને કહ્યું... આ અમારાં રાજકુમારને અમારાં રાજપંડીત દ્વારા એક મંત્ર આપી...દેશાટન માટે મોકલ્યાં હતાં અને તે પછી વરસો વિતી ગયાં રાજકુમારની શોધમાં પણ તે મળ્યાં જ નહીં.

ભરતપુર જેવાં મોટાં રાજ્યનાં રાજકુમાર રુદ્રપ્રતાપદેવ વર્ષો સુધી મામુલી જમીનદારનાં ત્યાં દાસ બની કેમ રહ્યાં....? કારણ છે, ભયંકર તુફાનનાં કારણે થયેલ દુર્ઘટના રાજપંડિતે આપેલ મંત્રનાં વિસ્મરણને કારણે રાજકુમારને થયેલ 'આત્મવિસ્મૃતિ' હું કોણ છું, શેના માટે નીકળ્યો હતો, જવું ક્યાં હતું? આ બાબતોનું વિસ્મરણ 'સ્વ' નું વિસ્મરણ. જો પ્રધાને એ યુવકને એનાં સાચાં સ્વરૂપનું ભાન ન કરાવ્યું હોત તો મહાન રાજ્યનો રાજકુમાર વર્ષો સુધી જમીનદારનાં ઘરે દાસતામાંજ પ્રકૃતજ્ઞાનો અનુભવ કરત અને તેમાંજ જીવનની ધન્યતા સમજી હોત...

આ કહાની રૂપક છે. પણ તે કહાની ભારતવર્ષનાં પ્રત્યેકની છે. ભારતના પરંપરાગત જ્ઞાનમંત્રને ભૂલવાથી ભારત સંકટમાં ઘવાયો અને 'સ્વ' ભુલી જવાથી તેનું ઓજ, પ્રાક્રમ, લક્ષ્મીનો નાશ થયો અને પછી દાસતામાં જ ધન્યતાને તે અનુભવ થઈ રહ્યો છે.

કોઈપણ વ્યક્તિનું 'સ્વ' (જે એ છે તે) છીનવી લેવાથી તેને 'દાસતા' સહજ અને ગૌરવસ્પદ લાગે છે. અમેરિકા દ્વારા સોળમી સત્તરમી સદીમાં જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાનાં લોકોને દાસ બનાવી તેમનાં દેશોમાં લઈ જવાતાં ત્યારે સર્વપ્રથમ જહાજ પર તેમનાં નામ બદલવામાં આવતા...કેમ...'સ્વત્વ'નો નાશ કરવાની તે એક પદ્ધતિ છે...આધિપત્યનું વિજ્ઞાન છે! જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ 'રુદ્રપ્રતાપ દેવ' છે, ત્યારે તેની નિશ્ચિત પ્રકારની સ્મૃતિ છે, જે તેને વિજિગિષા (જીતવાની, પરાક્રમની ખેવના) પ્રદાન કરે છે...પણ તે જ વ્યક્તિ જ્યારે 'લુલૂ.ટુલૂ' બને ત્યારે તેની આત્મશ્રદ્ધા નાશ પામે છે. એ કોઈ વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્ર બંને માટે લાગું પડે છે. આજે આધુનિક સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં રાષ્ટ્રો પર નજર કરીએ તો ધ્યાને આવે છે. પોતાની સ્વ પ્રકૃતિ જે જે રાષ્ટ્રોએ જાળવી છે તેજ રાષ્ટ્રો સમૃદ્ધ બની શક્યા છે; કોઈ એવું રાષ્ટ્ર નથી જેને સ્વ “છોડ્યું હોય અને તે ટક્યું હોય, પ્રગતિ કરી હોય”!. ભગવતગીતામાં કહેવાયું છે,

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત |

શ્રદ્ધામયોડયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ |

17.3

સત્ત્વનાં આધારે સૌની શ્રદ્ધા આકાર પામે છે. પુરુષ શ્રદ્ધાનાં આધારે બને છે, જેની જેવી શ્રદ્ધા એ એવો બને છે...આપણી જેવી 'શ્રદ્ધા' (અહીં શ્રદ્ધાનો અર્થ ભાવ છે, પોતાનાં પર શ્રદ્ધા અર્થાત જાત વિશેનાં વિચાર) હોય. આપણે તેવાં જ હોઈશું... આ વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર બંને માટે લાગુ પડે છે.

ભારત એટલે શું... ભારત માટે આપણી શું શ્રદ્ધા છે. ભારત છે શું, ભારતનું 'સ્વ' શું છે? શું અનેક રાજ્યોનાં અંગ્રેજો દ્વારા એક પ્રશાસનમાં લેવાયેલા રજવાડાંઓનાં અપ્રાકૃતિક જોડાણથી બનેલો અને પશ્ચિમની કૃપાથી સભ્ય શિક્ષિત બની 1947માં અસ્તિત્વમાં આવેલો દેશ છે ભારત? જેની પાસે પોતાનું

કશું જ હતું નહીં; અને આજે પણ તેને બધું જ બીજાપાસેથી જ શિખીને આગળ વધારવાનું છે... આ વાત હકીકત છે, કે પછી 'શિક્ષામંત્ર' નો પ્રયોગ ચુકવાથી તુફાનમાં સપડાઈને ઘાયલ થઈ બધું જ ભુલી ગયાં છીએ આપણે...? ભારતનું સ્વ શું છે...

ॐ भद्रमिच्छंत ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुराग्रे ।

ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसन्नमंतु ॥

- ઋગ્વેદ

પ્રકાશમય જ્ઞાનવાળા ઋષિઓએ સૃષ્ટિનાં આરંભમાં સૌના સારાંની ઈચ્છા રાખી, દિક્ષાપૂર્વક તપ કર્યું અને તેમાંથી 'રાષ્ટ્ર'ની ઉત્પત્તિ થઈ વણ અને આજેની ઉત્પત્તિ થઈ, બલ અને ઓજની ઉત્પત્તિ થઈ... ભારતનું સાચું આ છે. ભારત પૂર્ણ રૂપે વિકસિત ચેતનાનાં સ્તરનું નામ છે. જે સર્વનું ભલું ઈચ્છે છે, અને માત્ર ઈચ્છતું નથી તે માટે કાર્યશીલ છે... સભ્યતા તરીકે, સંસ્કૃતિ તરીકે, સમાજ તરીકે, કોઈ દેશ અને માનવ પ્રજાતિ જેટલી પ્રગતિ કરી શકે, અને તેનાં જેટલાં આયામ હોઈ શકે તે તમામ આયામમાં ભારતે સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે.

‘સર્વે ભવન્તુ સુખીન’

એ ભારતનું ચરિત્ર છે, ચિંતન છે અને ભારતની ચેતના છે. ભારત માત્ર ભારતનું ભલું નથી ઈચ્છતું...ભારત માત્ર માનવ જાતિનું પણ ભલું નથી ઈચ્છતું, ભારત સર્વેનું...મનુષ્ય, પશુ, પ્રકૃતિ, પક્ષી, કિટક તમામ જીવ અને માત્ર જીવનું નહીં જડનું પણ ભલું ઈચ્છે છે.

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्ष शान्तिः

पृथ्वी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ।

वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः,

सर्व शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः, सा मा शान्तिरेधि ॥

અંતરીક્ષમાં, પૃથ્વી પર, ઔષધોમાં, વનસ્પતિમાં, સકલવિશ્વમાં અને અવચેતનમાં શાંતિ, રાષ્ટ્રમાં, નગર, ગ્રામ, ભવનમાં, જીવમાત્રનાં તન, મન અને જગતનાં કુલ કણમાં શાંતી અસ્તિત્વનાં આરંભથી ભારતની આ જ પ્રાર્થના છે અને ભારતે માત્ર પ્રાર્થના નથી કરી, તે માટે કાર્ય પણ કર્યું છે..

જેમ જેમ વિશ્વમાં બીજા ભુ-ભાગો પર માનવીય અસ્તિત્વએ આકાર લીધો તેમ તેમ ભારતમાંથી ઋષિમુની ત્યાં ગયાં છે તેમને ‘ભદ્ર’ આપ્યું છે, જીવનદર્શન આપ્યું છે, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન આપ્યું છે અને આ કાર્ય માટે ભારતમાંથી આવ્યાં અગણિત ‘ભારતવાસી’ વિશ્વનાં સર્વત્રમાં જઈ પોતાનું જીવન ત્યાં જ ખપાવ્યું છે. આજે વિશ્વમાં જે ભારતનાં પદ ચિન્હો દેખાય છે એ જ તેનું પ્રમાણ છે અને આ કાર્ય કરતી વખતે ભારતે કોઈનો ભુભાગ છીનવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી કે તેની ઈચ્છા પણ મનમાં ઉદભવવાં દીધી નથી, અને તે પ્રજા તેમનાં જીવનમાં ઉપર ઉઠી શકે તે માટેનું તંત્ર આપ્યું છે, જીવનપદ્ધતિ આપી છે. જ્યારે જ્યારે વિશ્વની કોઈ અન્ય પ્રજાતિ શાસક બની છે તેને બીજાનું શોષણ કર્યું છે, ભારતનાં સંદર્ભમાં તેવું નથી.

ભારત જ્યારે સશક્ત, સમર્થ, સબળ બન્યો છે, તે શોષક નથી બન્યો, પરંતુ સેવક બન્યો આ ભારતનું ચરિત્ર. ભારતનાં ‘સ્વ’નો સાક્ષાત્કાર કેમ આવશ્યક છે. એ સમજવા માટે જરૂરી છે. કોઈ રાષ્ટ્ર તેનું સ્વ ભુલી જાય તેનાં શું પરિણામ આવે છે. જ્યાં સુધી કોઈ સમાજ તેનાં ‘સ્વ’ને વરેલો હશે. ‘The Way we are’ એ જેવાં છે તે માટે આભગૌરવ હશે ત્યાં સુધી તેને ગુલામ બનાવવો શક્ય નથી હોતું. તેની ‘આત્મશ્રદ્ધા’ તેને પ્રતિકાર કરવાં શક્તિ આપતી હોય છે. તેથી તેનું ‘સ્વ’ નષ્ટ થવું જરૂરી હોય છે. મેકોલેએ બ્રિટનનો પાર્લામેન્ટમાં લખેલાં પત્રમાં કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી ભારતની શિક્ષા પ્રણાલી ધર્મ અને સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થા છે. ભારતને ગુલામ બનાવવાનું અઘરું છે. ઉપનિવેશી તાકતો જ્યાં જ્યાં ગઈ તેઓએ સર્વપ્રથમ લોકોનાં નામ બદલ્યા, સ્થાનોનાં નામ બદલ્યા, તેમને હિનભાવથી ભરવાં માટે જે જે ત્યાંનાં લોકોનું હતું તેને ભ્રષ્ટ કર્યું. આજે અમેરિકા કે ઓસ્ટ્રેલિયાની મૂળ સંસ્કૃતિ મૂળ લોકો ક્યાં છે એ બીજું ઇંગ્લેન્ડ બની ગયું છે. એક રાષ્ટ્ર છે ઇઝરાયેલ, જે હજારો વર્ષ વિસ્તાપીત રહ્યાં પછી જ્યારે પોતાની ભૂમિ ફરીથી પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પોતાની ‘હીબ્રુ’ ભાષા, યહુદીસંસ્કૃતિ, ખાણીપીણી, પહેરવેશ...એમ ‘સ્વ’ને આધારે ઊભું થયું... આજે તે શત્રુઓથી ઘેરાયેલું હોવા છતાં સમર્થ રીતે ઊભું છે, જ્યારે વાત કરીએ પાકિસ્તાનની, તેની મૂળ સંસ્કૃતિને અવગણીને મૂળ પરંપરાને નકારીને તેને અરબી સંસ્કૃતિ, ભાષા, પૂજા અપનાવીને મુળ ઓળખ છોડીને બનાવટી ઓળખ અપનાવી આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કર્યો... આજે તેની અવસ્થા શું છે?

એવું કહેવાય છે કે When people loose their culture they loose their heart and heartless society 90 far...શ્રી અરવિંદે પણ કહ્યું કે જ્યારે લોકો પોતાની ભાષા ગુમાવે છે એ પોતાની ‘આત્મા’ ખોઈ દે છે. તેથી ભારતના કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રનાં ઉત્થાનની શરત છે કે તે ‘સ્વત્વવાન’ હોય, આત્મશ્રદ્ધાયુક્ત હોય અન્યથા થોડા વર્ષ સુધી સમૃદ્ધ તો થઈ શકાશે પણ ‘શાશ્વત સમૃદ્ધિ’ ક્યારેય આપી શકતી નથી. ભારતનાં યુવાનોમાં જાગરણ ખુબ જ જરૂરી છે. જ્યાં સુધી તે પોતાનો ધર્મ, સંસ્કૃતિ,

પરંપરાઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતાનો ભાવ રાખી આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરશે, તે લાંબુ અંતર કાપી શકવાનાં નથી, સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે, દરેક રાષ્ટ્રનો એક આત્મા હોય છે. 'ધર્મ' ભારતનો આત્મા છે...જો તેને ત્યાગીને આપણે પશ્ચિમ પાછળ દોડીશું તો ત્રણ પેઢીની અંદર આ રાષ્ટ્રનો મેંડુદંડ તુટી ભાંગશે...અને ભારતનાં મનમાં આ પ્રકારની લઘુતા ભરવાનાં ખુબ સુનિયોજિત પ્રયત્નો થયા છે.

ભારતનો બાળક નિશાળમાં જાય એટલે તેને કહેવામાં આવે છે. તારા માતા-પિતા અભણ છે. દાદા દાદી મૂર્ખ છે. એ વિદ્યાર્થી 20-22 વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી એનાં મનમાં એવી ગ્રંથિ બની જાય છે કે, મારા ઘરનાં બધાં મૂર્ખ છે, પછાત છે, એમને કશું જ આવડતું નથી, પાછળ રહી ગયાં છે અને તે પછી તે યુવા પોતાને પુરોગામી બનાવવાં માટે તમામ પ્રયત્નો કરે છે. તેને તેનાં ઘરે બોલાતી ભાષા બહાર બોલવામાં શરમ આવે છે. એન કેન પ્રકારે તેનો પ્રયત્ન પોતે એમનાં માનો નથી, અલગ છે, શિક્ષિત છે, એવું સિદ્ધ કરવાનો હોય છે અને આવું કરતાં કરતાં એ પશ્ચિમી વાતોને અનુસરે છે. નકલ કરે છે. દરેક વાતમાં યુરોપિયન લોકો ઉત્કૃષ્ટ એવું તેનાં મનમાં ધર કરી જાય છે અને આવું કરતાં કરતાં તે આત્મવિહીન બની જાય છે. આપણે ત્યાં એક વાર્તા છે. હિરણ્ય કશ્યપુ નામનો રાક્ષસ રાજા હતો. અત્યાચારી હતો. તેનાં નાશ માટે શ્રી વિષ્ણુએ કૃષ્ણ અવતાર ધારણ કરી તેનો વધ કર્યો.

હિરણ્ય કશ્યપુનાં વધ પછી દેવોને આનંદ થયો કે હવે હિરણ્ય કશ્યપુનું રાજ્ય તેમને મળશે પણ એવું થયું નહીં ભગવાને રાજ્ય હિરણ્મય કશ્યપુના પુત્ર પ્રહલાદને આપ્યું. ઇન્દ્ર આ વાતથી દુઃખી થઈને તેમના ગુરુ પાસે ગયાં. જઈને પૂછ્યું કે શું કરું ઋષિએ કહ્યું કશું ન કરી શકો. ભગવાનનો નિર્ણય છે. તેમને કહ્યું છે તમે શું કરી શકવાનાં? હમણાં શાંત રહો અને રાજ્ય જોઈતું જ હોય તો પ્રહલાદ ને માંગો તેનું વ્રત છે માંગનારને આપુ પણ હા સિંધુ રાજ્ય ન માંગી લેતાં સાડું ન લાગે ઇન્દ્ર અમુક વર્ષો પછી યાચકનો વેશ ધારણ કરીને પ્રહલાદ પાસે ગયા અને કહ્યું કે વચન આપો. હું જે માંગીશ તમે આપશો પ્રહલાદ એ કહ્યું માંગો જે માંગવું હોય તે વચનની શું જરૂર તમને ખબર જ છે આપવું એ માડું વ્રત છે માંગો અને મને ખબર છે તમે ઇન્દ્ર છો. વેશ બદલીને આવ્યા છો. માંગો રાજ્ય જોઈએ છે ને માંગો ઇન્દ્રએ કહ્યું રાજ્ય વતી નથી જોઈતું. મને તમારું 'સ્વત્વ' જોઈએ છે. પ્રહલાદે તરત જ જળ મંગાવીને સ્વ પર જલ છોડી દીધું અને પ્રહલાદનાં શરીરમાંથી એક આકૃતિ નીકળીને ઇન્દ્રનાં શરીરમાં પ્રવેશવા લાગી પ્રહલાદે તે આકૃતિને પૂછ્યું...તમે કોણ... હું તમારું સ્વત્વ... તમે જ હમણાં પ્રતિજ્ઞા કરીને તેથી હું હવે ઇન્દ્ર પાસે જઈ રહ્યો છું. એટલામાં પ્રહલાદનાં શરીરમાંથી બીજી આકૃતિ નીકળી પ્રહલાદે પૂછ્યું તમે કોણ હું તમારું 'બળ' જ્યાં સ્વત્વ હોય છે. હું ત્યાં જ રહું છું. હવે તમારામાં સ્વ તો રહ્યું નથી તેથી હું પણ તમારી પાસે ન રહું. ત્યારબાદ ઓર એક આકૃતિ. તમે કોણ... હું તમારું ઓજ... જ્યાં સ્વત્વ

અને બળ હોય હું ત્યાં જ હોવું છું. ત્યારબાદ ઓર એક આકૃતિ. હું તમારી સમૃદ્ધિ લક્ષ્મી છું. જ્યાં સ્વત્વ બળ જ હું ત્યાં જ વાત કરું છું.

ભારતનાં દાસનો પણ આ જ ક્રમ છે. ભારતે સ્વ ગુમાવ્યું પછી બળ ગયું નિર્બળ થયાં એટલે ઓજ ગયું, પરાક્રમ ગયું તેથી સમૃદ્ધિ પણ ન રહી અને અંતે રાજ્ય પણ ના રહ્યું... ભારતનું સ્વ તેનાં ધર્મમાં ઋષિ તત્ત્વોમાં છે. આપણે વેદોના ઋષિ જ છીએ. વિશ્વની શ્રેષ્ઠ પ્રજા આપણે છીએ. એક આચમનમાં સમુદ્ર સુખાવનારી પ્રતિજ્ઞા કરનારાં અગસ્ત રાક્ષસોનાં વધ માટે અસ્થિઓનું દાન કરનાર દધીચી, સૂર્યને આંબો સમજી ખાવાની ઈચ્છા કરનાર બજરંગી, બે કદમમાં સૃષ્ટિ નાપનાર વામન, યમ સાથે ભીડનાર સાવિત્રી, વેદોની ઋચા લખનાર ગાર્ગી આપણે છીએ વિશ્વને સભ્યતા શિખાવનાર ભારત છે. માનવીચેતના સર્વપ્રથમ ભારતમાં ખીલી અને પૃથ્વીનાં માનવે સર્વપ્રથમ ચૈતન્યની અનુભૂતિ કરી હોય પૂર્ણત્વ અનુભવ્યું હોય તો તે ભારત માં જ અનુભવ્યું છે પરંતુ ભારતનું આ સત્ય ભુલાઈ રહ્યું છે. તેની પાછળનું કારણ છે 1000 વર્ષોથી ભારત વિરુદ્ધ ચાલી રહેલા ષડયંત્ર...

ભારતીયોના મનમાં ભિન્નતાનો ભાવ આવે તેનાં માટે ખૂબ પ્રયત્ન થયાં છે. ભારતનું બધું જ ત્યાગવા જેવું છે આ કુંઠા આપમેળે નથી આવી. મેકોલે જ્યારે અંગ્રેજી રાજ વતી ભારતની શિક્ષણનું સ્વરૂપ બનાવી રહ્યો હતો ત્યારે તે કહે છે સૌપ્રથમ સંસ્કૃતમાં અપાતી શિક્ષા બંધ કરવી જોઈએ અને અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષા આપવાનું શરૂ કરવું જોઈએ જેથી મહાન બ્રિટિશ રાજ્યનાં ટ્રાન્સલેટર્સ પેદા કરી શકાય અર્થાત કાળી ચામડીનાં ગોરા અંગ્રેજ જે બ્રિટન માટે વિચારે, તેમની વકીલાત કરે અને ઇંગ્લેન્ડનો ક્લર્ક જન્મે તે માટે આવશ્યક હતું કે ભારતનાં યુવાનો ભારતનો સ્વ ભૂલે માટે ભારતની ભાષા, ભોજન, પૂજા, જીવનપદ્ધતિ ખૂબ જ પછાત છે, જાદિલ છે, તેવું વિભિન્ન માધ્યમ માંથી મગજમાં ભરાવવામાં આવ્યું. ભારતીય ઇતિહાસ માત્ર 2000 વર્ષ જૂનો છે. તેમાં પણ કશું જ ગૌરવાસ્પદ નથી. ભારતીય સમાજ અંધશ્રદ્ધાવાદી હતો. ભારતમાં કોઈ જ્ઞાન વિજ્ઞાન રહ્યું નથી, કોઈ સામાજિક વ્યવસ્થા રહી નથી, ભારતમાં રાષ્ટ્ર તરીકે કોઈ એક સૂત્રતા નથી, ભારતનાં રાષ્ટ્રીય એકાત્મક બોધ...

અધિકતર લોકો બહારથી આવેલાં છે. ભારત એક રાષ્ટ્ર છે જ નહીં, અહીં અંગ્રેજોના આવવાથી રાજ્ય વ્યવસ્થા આવી મુગલોનાં આવવાથી સંસ્કૃતિ આવે અને મિશનરીઓનાં આવવાથી શિક્ષણ ભારત પાસે પોતાનું કહી શકાય તેવું અને જેનું ગૌરવ લઈ શકાય તેવું કશું જ નથી કશું જ...

કોઈપણ વ્યક્તિ કે સમાજ જેની રક્ષા માટે અગ્રેસર થાય, કટિબંધ થાય જે તેનાં માટે ગૌરવવતું છે. હૃદયની નજીક છે. જેનું કોઈ મોલ જ નથી, જે રક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી, મૂલ્યવાન નથી, એમ પણ જે ફેંકી દેવા જેવું છે શું તેનાં રક્ષણ માટે કોઈ પ્રયત્ન કરશે ખરું? ભારતીય સંસ્કૃતિને ખતમ કરવાં માટે જરૂરી હતું કે ભારતીય સંસ્કૃતિ માટેનો ભાવ બદલવામાં આવે તેનાં મનમાં અપરાધ બોધ ભરવામાં

આવે તેને જાતે જ એવું લાગે કે આ બધું છોડીને યુરોપિયન લોકોની જેમ આધુનિક બનવું જોઈએ ભારતનાં લોકો જાતે જ ભારતીય બને તે માટે આ જરૂરી હતું...

બે શબ્દ છે. એક હોય છે..Invasion અર્થાત આક્રમણ. બીજો શબ્દ છે..Colonization અર્થાત ઉપનિવેશ... Invasion એટલે કોઈનાં ગળા પર તલવાર મૂકીને પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપિત કરીને પોતાનું કામ કરાવી લેવું અને ઉપનિવેશ એટલે કોઈનાં પર આ પ્રત્યક્ષ આધિપત્ય મેળવવું. જેથી તે પોતે જાતે જ આકાંતાનાં હિતમાં કામ કરે અને ગુલામી ગૌરવાસ્પદ લાગે. જેમ જેમ કોલોનાઈઝર માટે ગુલામ વધુ ગુલામી કરે તેને તેની ગુલામી માંથી આત્મગૌરવ પ્રાપ્ત થાય અને તે વધુથી વધુ ગુલામી કરવાં પ્રેરે. ભારતનાં સંદર્ભમાં બંને થયું છે. ભારત પર પ્રત્યક્ષ આક્રમણ પણ થયાં છે. જે લગભગ 1000 વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યાં અને સમાંતર એ ભારતને માનસિક ગુલામી કરવાં માટે આ પ્રત્યક્ષ પણ થયાં છે. આજે પણ થઈ રહ્યાં છે. જેનો ઉદ્દેશ છે ભારતને તેનો સ્વબોધ ન થાય. જો ભારત જાગશે અને તેને તેના સાક્ષાત્કાર થાય તો ભારત જાણી જશે કે દુનિયા સમગ્રમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રજા છે.

જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કલા, સાહિત્ય, દર્શન જેટલાં ક્ષેત્ર હોઈ શકે તેટલા ક્ષેત્રમાં અગ્રેસર રહ્યો છે અને આ ક્ષેત્રમાં ભારતમાં કાર્ય થયું છે એટલું જ નથી. ભારતે પ્રત્યેક આયામમાં સંભવિત સર્વશ્રેષ્ઠ પરિણામ પ્રાપ્ત કર્યો છે. સંપૂર્ણ વિશ્વમાં અત્યાર સુધી જેટલાં મહાપુરુષો થયાં છે. તેટલાં મહાપુરુષો ભારતમાં છેલ્લા બસો વર્ષમાં થયા છે.

**एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः
- मनुस्मृति**

2.17

ઉપરોક્ત શ્લોકનો અર્થ છે, આ દેશમાં જન્મેલાં પ્રત્યેક માનવનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ કે તેનાં ચરિત્રથી તેના જીવનથી સંપૂર્ણ પૃથ્વીનાં માનવને શિક્ષિત કરે તે માટે જરૂરી છે કે ભારત પોતાનું સ્વ ઓળખે વર્ષથી તેનો દેવદત્ત દાયિત્વ ઓળખે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના ભંડાર ખોલે.

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે હે ભારત તને નથી ખબર કે તારાં જ્ઞાનનાં ભંડાર કેટલાં સમૃદ્ધ છે. સંપૂર્ણ વિશ્વને તારાં જ્ઞાનનાં ભંડારનું કેવું આકર્ષણ છે....

સ્વામી વિવેકાનંદ જેને જ્ઞાનનાં ભંડાર કહે છે એ જ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા છે. ભારતનાં યુવાનો જ્યાં સુધી પશ્ચિમની શ્રેષ્ઠતાઓનાં સિન્ડ્રોમને ત્યાગીને પશ્ચિમીકરણને આધુનિકીકરણ

માનવાની મૂર્ખામણ ભરી વિચાર પ્રક્રિયાને ત્યાગીને... ભારતમાં સૌને ઓળખશે નહીં ત્યાં સુધી ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને સમજી શકશે નહીં. છેલ્લાં એક સહસ્ત્ર વર્ષોથી ભારત અસ્થિર રહ્યો છે. આપણે સૌ રેકૉર્ડની શિક્ષા પદ્ધતિમાંથી પ્રસાર થયેલાં લોકો છીએ. જેથી આપણી વિચારવાની પદ્ધતિ પર પણ અસર થઈ છે. ક્યાંક આપણા મનમાં દાસ ભાવ છે તેને દૂર કરવાં માટે જરૂરી છે કે ભારતીય યુવાનો સ્વબોધ માટે જાતે પ્રયત્ન કરે... કોઈનાં પણ પ્રભાવમાં આવ્યાં વગર જાતે અધ્યયન કરે શોધ કરે. ભારતનાં સ્વનો સાક્ષાત્કાર કોઈ એક પુસ્તક વાંચી જવાથી થઈ શકવાનો નથી. તે માટે જાતે જ તપ કરવું પડશે. ભારતનાં ઇતિહાસ સંસ્કૃતિ ધરોહર રાષ્ટ્રીય એકતત્વનાં સૂત્રોનું નિરીક્ષણ કરવું પડશે. જે પરંપરાગત જ્ઞાન આપણા દાદા-દાદી પાસે હતું. પરંતુ આપણા સુધી આવતાં પૂર્વે તેને કનુષિત કરવામાં આવ્યું તે પરંપરાગત ને સમજવા માટે સકારાત્મક અભિગમ અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ વિકસાવી પડશે અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાએ આપણી છે માત્ર એટલા માટે તેની પુનઃ સ્થાપના નથી કરવાની તે શ્રેષ્ઠ છે હજારો વર્ષ સુધી થયેલા પ્રયત્નો પ્રયોગો નિરીક્ષણ અનુસંધાન પછી નીકળેલું શાશ્વત અકરીય અમૃત છે અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ના પુનઃ પ્રવાહિત થવાથી જ વિશ્વ આજે જે પડકારોનો સામનો કરી રહ્યો છે તેનો ઉકેલ લાવી શકાશે તે પર્યાવરણ હોય શાશ્વત વિકાસ હોય સૌના સુખ અને સમૃદ્ધિના પ્રયત્નો હોય વિશ્વ શાંતિ હોય કે વિશ્વનો ઉત્કર્ષ તે ભારતીય જ્ઞાન વગર શક્ય થવાનો નથી. એ સમજવું પડશે અને આત્મવિશ્વાસથી બોલવું પડશે

- જગત કલ્યાણ ની પૂર્વશરત છે ભારતનું જાગરણ

જ્યાં સુધી ભારત નેતૃત્વ ન કરે ત્યાં સુધી વિશ્વમાં મંગલ પ્રવેશી શકશે નહીં અને આ અહંકારી વાક્ય નથી પરંતુ હકીકત છે વિચારવાની જે ભારતીય પદ્ધતિ છે તત્ત્વ જોઈ શકવાની અને સામગ્રીતાને ધ્યાન રાખવાની ભારતની જે દ્રષ્ટિ છે અને સૌના શુભ ની કામના કરવાનું જે ભારતનું ચરિત્ર છે એ અન્ય કોઈ પ્રજા પાસે નથી માટે ભારત પોતાની પ્રાચીન દાયિત્વને સમજે સ્વભાવત પ્રાપ્ત કરે તે જરૂરી છે ભારત માટે જે બ્રાહ્મણ દુસ પ્રચાર કરવામાં આવી રહ્યો છે તેનો વૈજ્ઞાનિક રીતે જવાબ આપે ભારતના યુવાનો ભારત ના એકત્વનો અનુભવ કરે કે હિમાલય થી ઈંદ મહાસાગર અને સિંધુ થી બંગાળના ઉપમાસાગર સુધીનો આ દેશ એક પૂર્વજો એક વંશ એક ડીએનએ ધરાવતા એક સમાજનો દેશ છે સૌ મારા રક્તવાસના વંદુ ભગીની છે ભારતની એક સૂત્રતાના નૈસર્ગિક બિંદુઓની અવગણના અને ધુવના કરી એકતાનો બનાવટી આધાર લઈ એકત્વ ક્યારેય આવી શકશે નહીં. ભારત વિવિધમાં એકતા ધરાવનાર દેશ નથી એકત્વ છે જે વિવિધતા ની અભિવ્યક્તિથી પ્રગટ થાય છે વૈવિધ્ય ભારતમાતાનો શૃંગાર છે ચેતના એક છે ઉત્તર ભારતમાં પૂજાતા શેરાવાલી માતા ગુજરાતમાં ગબ્બર વાળી કહીને પૂજાય છે અને દક્ષિણ ગુજરાતના જનજાતિય ક્ષેત્રમાં યાહા માગી ના નામે તેજ દક્ષિણમાં

ચલમમાં છે તે જ પૂર્વમાં કામખ્યા દેવી છે ભારતના કોઈપણ વિભાગમાં વસતા લોકોની ચેતના એક સમાન છે ભારતના કોઈપણ ખૂણે વસતા પરિવારમાં કૌટુંબિક સામાજિક અધ્યાત્મિક મૂલ્ય એક સમાન છે તેનો જાતે અનુભવ કરવો પડશે...

ભારતનું ભાવિ વિશે બોલતા સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે...

ભારત એ જ પ્રાચીન ભૂમિ છે કે જ્યાં જ્ઞાન બીજા કોઈ પણ દેશમાં પ્રયાણ કરતાં પહેલાં સ્થિર નિવાસ કરીને રહ્યું હતું; આ એ જ આર્યાવર્ત છે કે જેની આધ્યાત્મિકતાનું પ્રતિનિધિત્વ જાણે કે સાગર સરખી ધસમસતી સરિતાઓ ભૌતિક ભૂમિકાઓ પર કરી રહી છે; આ એ જ ભારત છે, જ્યાં પુરાતન નગાધીરાજ હિમાલય હિમના થર ઉપર થર ચડાવીને ઊંચે જતો જતો પોતાનાં તુષારમંડિત શિખરો વડે ખુદ આકાશનું રહસ્ય ભેદવાનો જાણે કે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે; આ એ જ ભારતભૂમિ છે, જેની ધરતીને જગતમાં થઈ ગયેલા મહાનમાં મહાન ઋષિઓનાં પાવનકારી ચરણોનો સ્પર્શ થયેલો છે. માનવીની પ્રકૃતિ વિશેની તેમ જ આંતર જગત વિશેની ખોજ પહેલવહેલી આ ભૂમિમાં થઈ. આત્માના અમરત્વનો સિદ્ધાંત, જગન્નિયંતા તરીકે ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સિદ્ધાંત, પ્રકૃતિમાં તેમ જ મનુષ્યમાં ઈશ્વર વ્યાપી રહેલો છે એવો સિદ્ધાંત સૌ પહેલાં આ ભૂમિમાંથી જ ઉઠ્યાં; ધર્મના અને ફિલસૂફીના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શો તેમના સર્વોચ્ચ શિખરે આ ભૂમિમાં જ પહોંચ્યા. જ્યાંથી આધ્યાત્મિકતા અને ફિલસૂફીએ વારંવાર ભરતીનાં મોજાંની પેઠે બહાર ઘસી જઈને દુનિયાને તરબોળ કરી મૂકી તે ભૂમિ આ છે; અને માનવજાતિની અધઃપતિત પ્રજાઓમાં ચેતના અને જોમ પુરવા અર્થે આવી ભરતી ફરી એક વાર જ્યાંથી ઊઠવી જોઈએ તે ભૂમિ પણ આ જ છે. આ એ જ ભારત વર્ષ છે, જે સદીઓના આઘાતો, સેંકડો પરદેશી આક્રમણો તેમ જ રીતભાતો અને રિવાજોની સેંકડો ઊથલપાથલો સામે ટક્કર ઝીલીને ઊભો છે. આ એ જ ભૂમિ છે, જે અદમ્ય જોમ અને અવિનાશી જીવન લઈને દુનિયા પરના કોઈ પણ પહાડ કરતાં વધુ મજબૂત થઈને ઊભેલી છે. એનું જીવન આત્મા સરખા જ સ્વભાવનું, અનાદિ, અનંત અને અવિનાશી છે; આવા દેશનાં આપણે સંતાનો છીએ.

ભારતના સંતાનો! આજે હું અહીં તમારી સમક્ષ કેટલીક વ્યવહારિક બાબતો વિશે બોલવા ઊભો થયો છું; ભૂતકાળના મહિમાનું તમને ફરી સ્મરણ કરાવવામાં મારો હેતુ ફક્ત આ છે. અનેક વાર મને કહેવામાં આવ્યું છે કે માત્ર ભૂતકાળમાં જ નજર નાખ્યા કરવાથી કશો લાભ થવાને બદલે આપણે દુર્બળ બનીએ છીએ; એટલે આપણે ભવિષ્ય તરફ દ્રષ્ટિ દોડાવવી જોઈએ, એ વાત સાચી છે. પરંતુ ભવિષ્યકાળની રચના ભૂતકાળ ઉપર થાય છે. માટે, કેટલી પાછળ દ્રષ્ટિ નાખી લો, ભૂતકાળના સનાતન ઝરણાઓમાં આકંઠ જળપાન કરી લો; ત્યાર પછી આગળ જુઓ, આગે બઢો અને ભારત પૂર્વે હતું તેના કરતાં તેને વધુ ઉજ્જવળ, વધુ મહાન અને વધુ ઉન્નત બનાવો. આપણા પૂર્વજો મહાન

હતા. પ્રથમ આપણે એ યાદ કરી લેવું જોઈએ. આપણે આપણા અસ્તિત્વના મૂળભૂત તત્વો વિશે, આપણી નસોમાં કહ્યું લોહી વહે છે તે વિશે જાણી લેવું જોઈએ. એ લોહીમાં અને ભૂતકાળમાં એ લોહીએ શું શું કાર્ય કર્યું છે તેમાં આપણને શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ; તથા એ ભૂતકાળની મહત્તા વિશેની શ્રદ્ધા તથા ખ્યાલ સાથે અગાઉ કરતાં વધુ મહાન એવું ભારતનું ઘડતર આપણે કરવું જોઈએ. સડો અને અધઃપતન નો કાળ પણ આવી ગયેલ છે. હું એને ઝાઝું મહત્વ આપતો નથી; આપણે બધા એ જાણીએ છીએ એવા કાળખંડો જરૂરી હતા. એક વિશાળ વૃક્ષ સુંદર પરિપક્વ ફળ ઉત્પન્ન કરે છે; એ ફળ જમીન પર પડે છે; ત્યાં તે કહોવાય છે, સડી જાય છે અને શાળામાંથી નવું વૃક્ષ નવા મૂળ સાથે જન્મે છે; કદાચ પહેલા વૃક્ષ કરતા એ વધુ મોટું પણ થાય. આ સડાનો કાળ, જેમાંથી આપણે પસાર થયા છીએ, તે ઊલટો વધુ આવશ્યક હતો. એ શાળામાંથી ભાવિ ભારતનો ઊગમ થઈ રહ્યો છે; એનો ફણગો ફૂટ્યો છે, પહેલા કુંપણ નીકળી ચૂક્યાં છે; અને એક વિશાળ, પર્વતપ્રાય ઉધ્વમૂલ વૃક્ષ દેખાવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. પ્રજા, ધર્મ, ભાષા, રાજસત્તા, આ બધું મળીને રાષ્ટ્ર બને છે.

હે ભારત... ભૂલતો નહીં...

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા

સંપાદક

ડૉ. મૌલિક જે કેલેયા (બ્રહ્મભટ્ટ)

પ્રકાશક

અનુક્રમણિકા

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો પરિચય

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા

- પ્રસ્તાવના : ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS) અને તેનું મહત્ત્વ
- ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી અને જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં.
- ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ (IKS)નું યોગદાન

શાસ્ત્રો : ભારતવર્ષનું મૂળભૂત સાહિત્ય

- શાસ્ત્ર શું છે?
- શાસ્ત્રોનું મહત્ત્વ
- શાસ્ત્રોનું વર્ગીકરણ – વૈદિક અને અવૈદિક

IKS ના પ્રસારના આધારો

- ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી અને તેનું ચિંતન
- ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીનો ઇતિહાસ (પ્રાચીનથી અર્વાચીન)
- શિક્ષણના ક્ષેત્રો : ગુરુકુળ, પાઠશાળા, વિદ્યાલય, વિશ્વવિદ્યાલય.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું વૈશ્વિક યોગદાન

ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્ર

- નંબર સીસ્ટમ
- બીજ ગણિત અને અંક ગણિત
- ભૂમિતિ
- ત્રિકોણમિતિ
- પ્લેનેટરી સીસ્ટમ (સૌરમંડળ)
- પ્રકાશની ગતિ
- ગ્રહણ

વિજ્ઞાન

- ભૌતિકશાસ્ત્ર

- રસાયણશાસ્ત્ર
- વનસ્પતિશાસ્ત્ર

મેટલ ટેકનોલોજી

- ખાણકામ તકનીકો
- ધાતુઓના પ્રકાર
- મેટલ સ્મેલ્ટિંગ માટે સાધનો અને તકનીકો

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો પરિચય

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા

પ્રસ્તાવના : ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS) અને તેનું મહત્ત્વ.

કુદરતે જ્યાં મોકળા મને પોતાની આપાર સંપતિ વેરી દીધી છે એવો ભવ્ય અને ભાગ્યવંત આ ભારત દેશ છે. અનેક નદીઓ પોતાના નિર્મળ નીર વહાવીને આ દેશની ધરતીને લીલીછમ અને મહેકતી રાખી છે. ભૌગોલિક દ્રષ્ટિએ ભારત ઉત્તરે આવેલો નગાધિરાજ હિમાલય અને બીજી દિશાઓમાં વિશાળ સમુદ્ર સદીઓ સુધી એમના કુદરતી રક્ષકો રહ્યા છે. કુદરતની આ અનુકૂળતાએ માનવ મનને અસ્તિત્વ ટકાવવાના માટેના સંઘર્ષમાંથી મુક્ત રાખ્યું અને તેથી માનવી પોતાની હૃદય ગુહામાં પડેલા સભ્યો તરફ વળી શક્યો. એવું ડોક્ટર રાધાકૃષ્ણનનું મંતવ્ય છે. આ પરિસ્થિતિએ આ દેશની ધરતી પર સંસ્કૃતિનો ઉષ્કાળ પ્રગટાવ્યો અને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના દુર્ગમ શિખરો પર બિરાજમાન થવાનું સામર્થ્ય આ દેશના લોકોને આપ્યું. જીવન અને જગતના રહસ્યોનો તાગ મેળવવાની અપાર વેધક દ્રષ્ટિ અને એના દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા સત્ય અનુસાર જીવન ઘડવાની ધગશ એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. આ દ્રષ્ટિએ ભારત દેશ વિશ્વની અધ્યાત્મવૃત્તિનો નેતા બનાવ્યો છે. એ જ પરિસ્થિતિએ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને ઉત્પન્ન થવામાં ભાગ ભજવ્યો હોય આ બંને અહીં એક સાથે જ વિકાસ પામતા અને ઘણી વખત એકબીજામાં ભળી જતા જણાય છે. વૈદિકયુગ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ઉપનિષદો માનવ મનની એવી ઊંડાણ ભરી અનુભૂતિઓની સાક્ષી પુરે છે કે એટલા ઊંડાણ સુધી માનવી ભાગ્યે જ કોઈ વખત પહોંચી શક્યો છે. સત્યની આ જ અનુભૂતિ સમય જતા જૈન અને બૌદ્ધ પર વિચાર પરંપરા રૂપે અભિવ્યક્ત પામી એટલું જ નહીં પરંતુ ગીતા જેવા દિવ્ય ગ્રંથના પાયામાં પણ એ જ સત્યની ગહન અનુભૂતિ પડેલી છે એવું પ્રો. કિશોર એસ દવેનું મંતવ્ય છે.

હિંદુઓ જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન માટે વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત છે. અહીં જ્ઞાન પવિત્ર વિષય રહ્યો છે. જ્ઞાનથી બધા રહસ્યો ખુલી જાય છે. ધર્મની સ્થાપના જ્ઞાનથી થાય છે. જ્ઞાન અર્થ, કામ અને મોક્ષ આપે છે. જ્ઞાનનું લક્ષ્ય માત્ર માહિતી મેળવવાનું નથી. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશ્વ કલ્યાણની ભાવના રહેલી છે.

ભારતમાં ઋગ્વેદની રચના પૂર્વે પણ પરોપકારી જ્ઞાનની પરંપરા છે. સ્થૂળ અને અતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થોના પરમાણુઓનો અભ્યાસ પ્રાચીન સમયથી ચાલતો આવ્યો છે. દૃશ્યમાન જગતની સાથે અવ્યક્તનું જ્ઞાન પણ પૂર્વજોનો પ્રિય વિષય રહ્યો છે. જ્ઞાનના પ્રથમ તબક્કાથી લઈને ગહન જ્ઞાન સુધી જ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ થતું રહ્યું છે. ઋગ્વેદના જ્ઞાન સૂક્ત (૧૦.૭૧) એ જ પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરે છે.

વૈદિક કાળ એ જ્ઞાન-તત્વજ્ઞાનનો અરુણોદય સમયગાળો છે. જિજ્ઞાસા અને પ્રશ્નો જ્ઞાન પ્રાપ્તિના મહત્વાના માધ્યમ છે. જ્ઞાનની આ પરંપરા ઋગ્વેદ સહિત ચાર વૈદિક સંહિતાઓમાં વિશ્વનું પ્રથમ જ્ઞાન કોષ્ટક છે. ત્યાર પછી વૈદિક કાળમાં ઉપનિષદનું સ્થાન છે. પછી છ પ્રાચીન દર્શનોમાં જિજ્ઞાસા અને તર્ક સાથે સાચી ક્લિલસૂકી છે. આ જ્ઞાન પરંપરા બુદ્ધ અને જૈન દર્શનને પણ આદર આપવામાં આવ્યો છે. વાણી એ જ્ઞાનને પ્રગટ કરવાનું પ્રથમ સાધન છે. વાણી ઉપર વ્યાકરણ દ્વારા અનુશાસન પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનની આ પરંપરામાં પાણિનીએ વિશ્વનું પ્રથમ વૈજ્ઞાનીક વ્યાકરણ લખ્યું. આ પહેલા યાસ્ક વૈદિક ભાષાના અનુશાસન માટે નિરુક્ત લખે છે. પતંજલિ શરીરના અનુશાસન માટે યોગસૂત્ર લખે છે. યોગવિજ્ઞાન આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનું છે. લંડનના વિદ્વાન એલ. બશમે 'ધ વન્ડર ઘેટ વોઝ ઈન્ડિયા'માં ભારતીય યોગ વિજ્ઞાનનો વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો છે.. કૌટિલ્યે વિશ્વનું પ્રથમ અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું છે. આચાર્ય વાત્સ્યાને કામસૂત્ર લખ્યું હતું. ભરતમુનિએ પ્રથમ નાટ્યશાસ્ત્ર લખ્યું. આ જ્ઞાન પરંપરામાં ચરક અને સુશ્રુત સંહિતાઓ તબીબી વિજ્ઞાનના રૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી.

પાણિની, પતંજલિ, કૌટિલ્ય, વાત્સ્યાયન, ભરતમુનિ, ચરક, સુશ્રુત, આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર વગેરે તમામ વિદ્વાનો તેમના પુરોગામીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેઓ તેમના નિવેદનને પ્રાચીન શાણપણ પરંપરા સાથે જોડે છે. વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે ગણિતનું વિશેષ મહત્વ છે. એન્સાયક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા જાણાવે છે કે શૂન્ય નંબરની શોધ હિંદુઓએ કરી હતી. શૂન્ય અને શૂન્યના સ્થાન મૂલ્યો વૈદિક કાળમાં જાણીતા હતા. લગ્ન સંસ્થા વૈદિક કાળમાં જ ઉદ્ભવી. પ્રાચીન સમયમાં ગીત, સંગીત, ચિત્રકળા અને સ્થાપત્ય સહિતની તમામ જ્ઞાન વિદ્યાઓ વિકસતી હતી. પરંતુ સમય અને સંજોગોના પ્રવાહમાં આ જ્ઞાનની પરંપરા તૂટી ગઈ.

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને આયોજનબદ્ધ રીતે નાશ કરવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા હતા. પશ્ચિમી જ્ઞાન અને સભ્યતાનો પ્રભાવ ધીમે-ધીમે વધારવામાં આવ્યો. અહીંની પાઠશાળાઓમાં પશ્ચિમી જ્ઞાન વાધારે અને ભારતીય જ્ઞાન ઓછું આપવામાં આવતું. ઈતિહાસને વિકૃત કરવામાં આવ્યો છે. વેદોને પશુપાલકોના ગીતો કહેવાતા. ભારતીય દર્શનોને કલ્પના કહેવામાં આવતું હતું. બ્રિટિશ વિદ્વાનો અને તેમના સમર્થક ભારતીય વિદ્વાનોએ દાવો કર્યો હતો કે બ્રિટિશ શાસન પહેલાં આપણે ભારતીયો એક રાષ્ટ્ર નહોતા. અંગ્રેજોએ ભારતને એક રાષ્ટ્ર બનાવ્યું. ગાંધીજીએ આ વાતને નકારી કાઢી છે. બ્રિટિશ સત્તા ભારતને અસંસ્કૃત ગણાવતી હતી. તેમણે બ્રિટિશ સંસદને વિશ્વ સંસદીય પ્રણાલીની જનની ગણાવી હતી. ગાંધીજીએ બ્રિટિશ સંસદ સામે સખત વિરોધ કર્યો હતો. હજારો વર્ષ પહેલાં વૈદિક

કાળમાં સભાઓ-સમિતિઓ હતી. રાજનીતિ હતી. રાજઓ ચૂંટણી થતી હતી. હિંદુઓ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને તત્વજ્ઞાનમાં સમૃદ્ધ હતા. આશ્રમોમાં તત્વજ્ઞાન, ગણિત અને જ્યોતિષનો અભ્યાસ થતો હતો.

ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકને વિશ્વ માટે ઉપયોગી ગણાવ્યું હતું કે, 'આ રંગભૂમિ જગતમાં વેદ, વિદ્યા અને ઇતિહાસને મહત્ત્વ આપનારા લોકો માટે મનોરંજન કરનારું બની રહેશે.' નાટ્યશાસ્ત્ર એ એક સંપૂર્ણ કળા છે. ભરતમુનિએ કહ્યું છે કે આ નાટકમાં સમસ્ત લોકોનો અનુકીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. ભરતમુનિએ નાટકના અભિનય પદ્ધતિની પ્રશંસા કરી છે. ભરતમુનિએ સંગીત અને નૃત્યની પરંપરાનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં ગીત-સંગીત જેવી કળાની સાથે નૃત્યની પણ પરંપરા રહી છે. મહાભારત અને રામાયણ વિશ્વના પ્રતિષ્ઠિત મહાકાવ્યો છે. મહાભારતમાં અર્જુન વનવાસ દરમિયાન ગીત, સંગીત અને નૃત્ય શીખે છે. શ્રી કૃષ્ણ જેવો વાંસળી વાદક, નૃત્ય કરનાર દેવતા વિશ્વની કોઈપણ સંસ્કૃતિમાં જોવા મળતા નથી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં કિષ્કિંધા શહેરમાં નૃત્યનો ઉલ્લેખ છે. વૈદિક કાળથી શરૂ થયેલી જ્ઞાનની પરંપરા મહાભારત, રામાયણમાં પણ સાતત્યપૂર્ણ જોવા મળે છે.

વૈદિક કાળમાં ભારતમાં તમામ કળાઓનો વિસ્તાર થયો હતો. ભરતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે નાટકમાં કથાભાગ ઋગ્વેદમાંથી આવ્યું છે. ગીતનો ભાગ સામવેદમાંથી લેવામાં આવ્યો છે, અભિનય યજુર્વેદમાંથી અને રસ અથર્વવેદમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. ભરતે નાટક અને સંગીત સંબંધિત તમામ સાધનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગીત-સંગીતની વાત છે. આ બધું ગ્રીક ફિલસૂફીમાં જોવા મળતું નથી. ઋષિમુનિઓ સૂર્યોદય પહેલા ઉષઃકાળ જુએ છે. કહેવાય છે કે 'ઉષા શોભા અને સૌંદર્યને પ્રગટ કરે છે. તે હંમેશા નવું હોય છે.' ભારતીય દર્શનોમાં જે સુંદર છે તે સત્ય છે અને જે સત્ય છે તે શિવ છે. યુરોપિયન અને ભારતીય કળા વચ્ચેનો તફાવત સમજાવતા યોગી અરવિંદે લખ્યું, 'પશ્ચિમી મન સ્વરૂપના આકર્ષણની જાળમાં છે. તે તેની સુંદરતાને કારણે તેની સાથે જોડાયેલ છે. ભારતીય દૃષ્ટિકોણમાં રૂપ આત્માની રચના છે.

સૌંદર્યની ભાવના એકાગ્રતા લાવે છે. અભિનવગુપ્ત તેને બીત વિધનાપ્રતીતિ કહે છે. પ્રાચીન ભારતીય કલાના પુરાવા ઋગ્વેદમાં છે. સંગીતની સાત સુરોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. સામવેદ જ્ઞાનનું ગીત છે. યજુર્વેદમાં પણ ઇંદ્ર વિધાન જોવા મળે છે. સૌંદર્યશાસ્ત્રી કે. એસ. રામાસ્વામીએ 'ઈન્ડિયન એસ્થેટિક્સ'માં લખ્યું છે કે, 'ભારતમાં સૌંદર્ય શાસ્ત્રની હજારો વર્ષ જૂની જ્ઞાન પરંપરા છે.' ગીતા (અધ્યાય ૪.૧-૩) માં શ્રી કૃષ્ણએ અર્જુનને જ્ઞાનની પરંપરા કહી છે, 'આ પ્રાચીન જ્ઞાન મેં વિવસ્વાનને કહ્યું હતું.

તેમણે મનુને, મનુએ ઈશ્વાકુને કહ્યું. ઋષિમુનિઓએ આ જ્ઞાનને પરંપરા દ્વારા જાણ્યું છે. આ જ્ઞાન સમય જતાં નાશ પામ્યું. હે અર્જુન, હું તને એ જ પ્રાચીન જ્ઞાન કહું છું.' ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની સરવાણી હજારો વર્ષોથી પૃથ્વી ઉપર પ્રસારિત થતી રહી છે.

IKS ના પ્રસારના આધારો

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી અને તેનું ચિંતન

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી વિશ્વની સંસ્કૃતિઓમાં મહત્વની અને પ્રથમ સ્થાને છે. ભારત એવા શબ્દનો અર્થ છે કે જે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે જે સતત રત રહે છે તે. ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિમાં અનેક જ્ઞાનની પરંપરાઓનો સમાવેશ થયેલું જ્ઞાન કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર આચાર્યો દ્વારા ગુરુકુળોમાં આપવામાં આવતું. આવાં ગુરુકુળો જે તે રાજ્યના રાજા દ્વારા તેમનું ભરણપોષણ કરવામાં આવતું. ગુરુકુળો મોટેભાગે નગરની બહાર અથવા મોટા જંગલમાં શાંત સ્થળે બનાવવામાં આવતી.

આ ગુરુકુળમાં સુધી એકસાથે પાંચ હજાર કે દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે. ભણી શકે તેવી આયોજનબદ્ધ વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. નદી, પર્વત, જંગલ, વનસ્પતિ અને કુદરતી સંપત્તિની નજીક રહી વિદ્વાન ગુરુઓ પાસેથી તમામ વિદ્યા, કલા અને જ્ઞાનને જાણી શકવાની અનુકૂળતા આ ગુરુકુળમાં હતી. હજારો વિદ્યાર્થીઓ આરામથી રહી શકે તે માટે આવાં ગુરુકુળો જંગલની પાસે, નદી, સરોવર કે ખેતીલાયક જમીનની પાસે આકાર લેતાં. આજુબાજુનાં ગામડાં, નગરની પ્રજા તથા મોટા રાજા કે વેપારીની આર્થિક મદદથી આવાં ગુરુકુળો ચાલતાં હોવાથી કોઈપણ પ્રકારનું શુલ્ક લેવામાં આવતું નહિ. ગુરુકુળમાં અનેક ગાયો રહેતી. તેને ચરાવવી, દોહવી, સાફ-સફાઈ કરવી અને તેનું રક્ષણ કરવું એ શિષ્યોની જવાબદારી રહેતી. આશ્રમની ગાયોનું દૂધ, ઘી, માખણ વગેરે શિષ્યોના ઉપયોગમાં લેવામાં આવતું. શિષ્યાએ વહેલા ઊઠવું, નાહી-ધોઈ પ્રાર્થના કરવી, સફાઈ કરવી, યજ્ઞ માટે સમિધ લેવા જવું, રસોઈ કરવી, કપડાં ધોવાં, આશ્રમનાં અન્ય કામો કરવાં અને સાથે અભ્યાસ કરવો વગેરે કામો એમની દિનચર્યાનો ભાગ ગણાતો. દરેક શિષ્ય સારી રીતે રહી શકે, ભણી શકે તે માટે અલગ ખંડ આપવામાં આવતો, જેમાં અધ્યયન કરવાની તમામ સુવિધાઓ હતી. એક સાથે હજારોની સંખ્યામાં શિષ્યો ધ્યાન કરી શકાય, જમી શકાય અને વિદ્વાનોને સાંભળી શકે તેવા સુંદર પ્રાર્થનાખંડ અને ભોજનાલયની સુવિધા હતી. પંદર કે વીસ શિષ્યને સારું ભણાવી શકાય, સમજાવી શકાય તે માટે એક આચાર્યની નિમાણૂક કરવામાં આવતી. કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર દરેક જ્ઞાતિ, વંશ કે કુળના વિદ્યાર્થીઓને કૌશલ્ય કે આવડત પ્રમાણે પ્રવેશ અપાતો. ઋગ્વેદમાં

એવા એક વિદ્યાર્થીનું વર્ણન છે જેના પિતા વૈદ્ય અને માતા અનાજ દળતી શ્રમિકા હતી. ઐતરેય બ્રાહ્મણના લેખક મહિદાસ શૂદ્ર માતાના પુત્ર હતા. ઔષધ વિજ્ઞાનના જાણકાર જીવક સાલાવતી નામની રાજાની દાસીના પુત્ર હતા. આ પ્રકારની શિક્ષણવ્યવસ્થા ફક્ત પુરૂષો માટે જ હતી તેવું પણ નહોતું, સ્ત્રીઓ પણ અને વિદ્યા અને કલામાં પારંગત હતી. વૈદિક સાહિત્યના વર્ણન અનુસાર સ્ત્રીઓ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી બ્રહ્મવાહિની કે ઋષિકાની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરતી. અત્રિકુળની 'અપાલા', બૃહસ્પતિની પુત્રી 'હોમશા', અંગિરા ઋષિની પુત્રી 'શાશ્વતી' વગેરે સ્ત્રીઓ ઋગ્વેદની ઋચાઓની રચયિતા હતી. સ્ત્રીઓને સંગીત, નૃત્ય જેવી લલિત કળાઓનું શિક્ષણ પણ સ્ત્રી અધ્યાપક દ્વારા આપવામાં આવતું. પાણિનિએ છાત્રાવાસ અને તેની શિક્ષણવ્યવસ્થાની વાત તેના ગ્રંથમાં જણાવી છે. કવિતા, ચિકિત્સા, વિજ્ઞાન જેવા વિષયોમાં સ્ત્રીઓ સારી એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતી. આમ, પ્રાચીન શિક્ષણ વ્યવસ્થા ખુબ જ સુંદર અને પ્રકૃતિને ખોળે રહીને મર્યાદિત સંસાધનો વાળી વ્યવસ્થા હતી.

શિક્ષણ પદ્ધતિ

આજે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં અનેક સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે પણ પ્રાચીન ગુરુકુળોમાં ખુબ જ ઓછાં સાધનો હતા, લેખનની પણ વ્યવસ્થા ન હતી ત્યારે મુખ્યત્વે સંવાદ, પ્રશ્નોત્તરી અને કથન દ્વારા જ શિક્ષણ આપવામાં આવતું.

- **સંવાદ :** ગુરુ અને શિષ્ય વિનય અને જિજ્ઞાસાપુર્ણ સંવાદ કરી જ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન કરતા. મંત્રા, ગ્રંથો અને શાસ્ત્રાર્થ પર એકબીજા સામે પોતાના વિચાર રજૂ કરતા.
- **પ્રશ્નોત્તરી :** શિષ્ય જિજ્ઞાસાવશ પ્રશ્ન પૂછે અને ગુરુ તેનો સંતોષકારક જવાબ આપે. રામાયણના પ્રસંગમાં રામ, લક્ષ્મણ અને અન્ય શિષ્યો વસિષ્ઠ ઋષિને પ્રશ્ન પૂછીને જ્ઞાન મેળવતા તેવી વાત છે.
- **કથન :** ગુરુ પ્રકૃતિના સાંનિધ્યમાં, પશુ-પક્ષી અને વનસ્પતિની વચ્ચે પોતાના શિષ્યોને જીવનના દરેક ક્ષેત્રનું જ્ઞાન પીરસે છે. શિષ્યો તેને સાંભળી જીવનમાં ઉતારે છે.

સાથે-સાથે વ્યવહારિક શિક્ષણ પણ આપવામાં આવતું. વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા, દિનચર્યા વગેરે દ્વારા શિષ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો.

અભ્યાસક્રમ

- પ્રાચીન ગુરુકુળ પદ્ધતિમાં વ્યવહારિક જીવનલક્ષી શિક્ષણ આપવામાં આવતું.

- ચાર-વેદ, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, વેદાંગો, વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રો, પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત, કળાઓ, યોગ, વગેરેનું શિષ્યોને શિક્ષણ આપવામાં આવતું.
- શિષ્યના સર્વાંગી વિકાસ અને સ્વાસ્થ્યમય શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવતો.
- ખોતાના કુળ કે જ્ઞાતિ અનુસાર વ્યવસાયમાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરે તેવું વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ પણ આપવામાં આવતું.

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીનો ઇતિહાસ (પ્રાચીનથી અર્વાચીન)

શિક્ષણના ક્ષેત્રો : ગુરુકુળ, પાઠશાળા, વિદ્યાલય, વિશ્વવિદ્યાલય.

પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાપીઠો હતી. એ વિદ્યાપીઠોમાં કેટલીક નાની અને કેટલીક વિશ્વવિખ્યાત હતી. આચાર્ય ભરદ્વાજની પાઠશાળા હરિદ્વારમાં હતી. ત્યાં દ્રોણાચાર્યએ શિક્ષણ લીધું હતું. મહર્ષિ વ્યાસનો આશ્રમ હિમાલયના બદરી ક્ષેત્રમાં હતો. રામાયણમાં ઋષિ અગસ્ત્ય તથા વસિષ્ઠ અને વિશ્વમિત્રના આશ્રમોની પ્રશંસા છે. ઉજ્જૈનમાં આવેલા - સાંદીપનિ આશ્રમમાં શ્રી કૃષ્ણ અને સુદામાએ વિદ્યાભ્યાસ કરેલો. ભણતા તે તો તમને યાદ જ હશે, હવે વાત કરું વિશ્વપ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠોની. તો સાંભળો

તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠ.

તક્ષશિલા એ પાકિસ્તાનના પંજાબ પ્રાંતનું મહત્વનું પુરાતાત્વિક સ્થળ છે. તે રાજધાની ક્ષેત્ર ઇસ્લામાબાદ અને રાવલપિંડીથી લગભગ ૩૨ કિ.મી. ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલું છે. પ્રાચીન તક્ષશિલા ગાંધાર દેશની રાજધાની અને શિક્ષાનું પ્રમુખ કેન્દ્ર હતું. તે દક્ષિણ એશિયા અને મધ્ય એશિયાને જોડતા મહત્વના માર્ગોના સંગમ પર સ્થિત હતું. એક શહેરના રૂપે તેની ઉત્પત્તિ ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ની આસપાસ થઈ હતી. ૧૯૮૦માં યુનેસ્કો દ્વારા તેને વિશ્વ ધરોહર સ્થળ જાહેર કરાયું છે

તક્ષશિલાની સ્થાપના શ્રી રામના ભાઈ ભરતે કરી હતી. અને ત્યાં રાજા તરીકે નીમેલા તેના પુત્ર તક્ષના નામ પરથી તક્ષશિલા નામ પડ્યું હતું. શિક્ષણના કેન્દ્ર તરીકે વિકસેલા તક્ષશિલામાં એકંદરે ૬૮ જેટલી વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. વિદ્યાઓ અને વિષયની પસંદગીમાં અહીં કોઈ ભેદ

નહોતા. જાતક કથામાંથી જાણવા મળે છે કે રાજગૃહ, વારાણસી, મિથિલા, ઉજ્જયિની જેવાં દૂરદૂરનાં સ્થળોએથી ૧૬ વર્ષની ઉંમરે વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચશિક્ષા માટે આવતા. ભગવાન બુદ્ધના ચિકિત્સક જીવક આયુર્વેદનું શિક્ષણ અહીંથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અર્થશાસ્ત્રના કર્તા કૌટિલ્ય પણ અહીંના જ શિષ્ય હતા.

આ વિદ્યાપીઠમાં દેશ-વિદેશથી જ્ઞાનપિપાસુ શિષ્યો શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા આવતા. તે કૃતજ્ઞ બની ભવિષ્યમાં ત્યાં જ આચાર્ય તરીકે મદદ કરતા. સુતસોમ જાતકના જણાવ્યા પ્રમાણે અહીં ૧૦૩ રાજપુત્રો ધનુર્વિદ્યા શીખતા હતા. એક આચાર્ય સરેરાશ વીસ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા. તક્ષશિલાના વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી વ્યાવહારિક જીવનની જાણકારી માટે દેશાટન કરવા નીકળી જતા. કુશાણવંશની સત્તા (લગભગ ઈ.સ. ૨૫૦) સુધી એટલે કે ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી આ વિદ્યાપીઠની જાહોજલાલી ટકી રહી. ઈસુની પાંચમી સદીમાં હૂણોએ અહીં આક્રમણ કરી નગરનો અને વિદ્યાપીઠનો નાશ કર્યો. તક્ષશિલાના અવશેષો રાવલપિંડી જિલ્લામાં તેની પશ્ચિમે લગભગ ૨૦ માઈલના અંતરે આજુબાજુનાં ગામડાંઓ પાસેથી મળી આવ્યા છે.

નાલંદા વિદ્યાપીઠ

શિક્ષાના ધામ તરીકે ઓળખાતી એવી જ એક વિદ્યાપીઠ નાલંદા વિશ્વ પ્રસિદ્ધ હતી. આ વિદ્યાપીઠનું સ્થળ બિહાર રાજ્યમાં પટણા જિલ્લામાં બડગાંવ નામના ગામની પાસે રાજગૃહથી ઉત્તરે આઠ માઈલ પર આવેલું હતું. નાલંદા અગત્યનું વેપારી કેન્દ્ર હોવાથી વસ્તી, વિકાસ અને ધર્મ, શિક્ષણ અને બાંધકામમાં વિકસતું ગયું. અહીં રાજા, વેપારી અને દાતા તરફથી વિહારો બંધાતા ગયા અને એનો શિક્ષણના ધામ તરીકે વિકાસ થયો. ચીની યાત્રી હ્યુ-એન-સાંગે ત્યાં ૧૦૦૦ વિદ્યાર્થી હોવાનું લખ્યું છે. મકાનો અને સ્તૂપો હારબંધ બંધાયેલાં હતા. મધ્યસ્થ મહાવિદ્યાલયમાં સાત ખંડો અને વર્ગ વ્યાખ્યાનો માટે ૩૦૦ નાના ખંડો હતા. વિદ્યાલયના મિનારાની ટોચ ‘અમ્બુધરાવલેહી’ એટલે કે વાદળોને ચાટતી હતી. તેનો ઉપયોગ કદાચ વેધશાળા માટે હતા. શિષ્યો માટે ખાસ પ્રકારના વિહાર અને દરેક વિહારના દરેક ખંડમાં પથ્થરોનો બાંકડો, દીવા, પુસ્તક વગેરે મૂકવા માટેના ગોખલા બનાવ્યા હતા. વિદ્યાર્થીઓને મફત આવાસ, ભોજન અને વસ્ત્રો આપવામાં આવતા. વિદ્યાપીઠમાં વિદ્વાન અને પારંગત આચાર્યો રહેતા. અહીં રહી જેમણે નિપુન્નતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેના નામ મુખ્ય દરવાજા પર લખાતાં. નાલંદાનું ‘પુસ્તકાલય રત્નસાગર’, ‘રત્નોદધિ’ અને ‘રત્નરંજક’ વગેરે નામોથી વિસ્તરેલું હતું. એમાં હજારો ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો સાચવવામાં આવી હતી. ઈસુની ૭મી સદીમાં વિદ્યાપીઠની ખ્યાતિ વિસ્તરેલી હતી, પરંતુ બિહારમાં વિક્રમશિલા (ઈ. સ. ૭૭૫-૮૦૦)ની સ્થાપના થતા તેનું મહત્ત્વ ઘટ્યું. ૧૩મી સદીના આરંભમાં બિહાર-બંગાળ પર થયેલા

મુસ્લિમ આક્રમણ વખતે આ વિદ્યાપીઠનો નાશ થયો. નાલંદાનો દુર્લભ અને કિંમતી ગ્રંથ ભંડાર સળગાવી દેવામાં આવ્યો. આ આગ છ મહિના સુધી ચાલી હતી. તેનાથી ખ્યાલ આવે છે કે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય કેટલું વિશાળ અને વિકસિત હશે.

કાશી વિદ્યાલય

બૌદ્ધકાળ (ઈ. સ.પૂ.૬૬૮-૫મી સદી)માં કાશીનું શિક્ષણકેન્દ્ર તરીકે મહત્ત્વ સ્થપાયું. સંજીવજાતક ગ્રંથ અનુસાર બોધિસત્ત્વે પહેલાં તક્ષશિલામાં અભ્યાસ કર્યો હતો. શિક્ષણ સમાપ્ત કર્યા પછી તેમણે કાશીમાં આવી અધ્યાપન કર્યું. ૫૦૦ બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ એમના શિષ્ય બની અધ્યયન કરવા લાગ્યા. અન્ય જાતક ગ્રંથોમાં અહીં અધ્યાપન કરતા-કરાવતા આચાર્યોનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. વ્યવસ્થા અને શિષ્યોની સંખ્યામાં તક્ષશિલાની સરખામણીમાં તેની નામના ઓછી હતી. ઉત્તરકાળમાં ખાસ કરીને તક્ષશિલાના પતન બાદ, તેની ખ્યાતિ વધતી ગઈ કાશી વિદ્યાપીઠની આ શિક્ષણસમૃદ્ધિ પ્રાચીન પરંપરાના શિક્ષણ માટેનું અને વિશેષતઃ સંસ્કૃત વિદ્યાના શિક્ષા માટેનું કેન્દ્ર બન્યું. આમ ભારતની ઉચ્ચશિક્ષણ વિદ્યાપીઠમાં કાશીનું મહત્ત્વ અનેરું છે.

વિક્રમશિલા વિદ્યાપીઠ

પાલવંશના સુપ્રસિદ્ધ રાજા ધર્મપાલે વિક્રમશિલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના મગધમાં ગંગાને કિનારે સુંદર પહાડ પર કરેલી છે. આ વિદ્યાપીઠના વિહારોનું આયોજન વ્યવસ્થા એક નિશ્ચિત ગોઠવણી પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં નાનાં નાનાં મંદિરોની સંખ્યા ૧૦૭ હતી. તેના આચાર્યની સંખ્યા ૧૦૮ હતી. વિશ્વવિદ્યાલયના દ્વાર પર ‘દ્વાર પડિત’ નિયુક્ત હતા. તે બધા શિષ્યોની પરીક્ષા લઈને પ્રવેશ આપતા. ૧૨મી સદીમાં શિષ્યોની સંખ્યા ૩૦૦૦ હતી. આ વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલયથી સમૃદ્ધ હતી. નાલંદાની તુલનાએ તેમાં વ્યાકરણ, તર્ક, દર્શન, તંત્ર અને કર્મકાંડ જેવા વિષયો હતા. તિબેટના ગ્રંથી પરથી જાણવા મળે છે કે અહીંના વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા પછી ત્યારના રાજા દ્વારા પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવતાં. આ રીતે વિક્રમશિલા વિદ્યાપીઠ શિક્ષણના વિખ્યાત ધામ તરીકે અમર રહેશે.

આ રીતે પ્રાચીન શિક્ષણ વિદ્યાપીઠોમાં આ વિદ્યાપીઠોની જેમ જ અન્ય સમૃદ્ધ વિદ્યાપીઠો પણ હતી. તેમાં વલ્લભી વિદ્યાપીઠ, મિથિલા વિદ્યાપીઠ, જગદલ્લા વગેરે જેવી શિક્ષાની સંસ્થાઓ પણ સંસ્કૃતિના ઉત્થાન માટે શિક્ષણનો વિશાળ પાયા પર પ્રચાર-પ્રસાર કરતી. બાળમિત્રો, તમે આપણી વર્ષો પહેલાંની શિક્ષણ પરંપરા વિશે ઘણું જાણ્યું તમને એમ થતું હશે કે અમને પણ ગુરુકુળમાં ભણવા મળ્યું હોત તો ! આપણે આ જીવનલક્ષી અને મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણને કારણે જ આપણાં કુટુંબ, સમાજ અને દેશની

સંસ્કૃતિને જીવંત રાખી શક્યા છીએ. આ પ્રકારના શિક્ષણની હિમાયત કરનારા શિક્ષણના ચિંતકો, લેખકો અને કેળવણીકારો આજના સમયમાં પણ આપણને શિક્ષણની પાયાની માહિતીથી વાકેફ કરતા રહ્યા છે. એમના મતે શિક્ષણની સમજ અને મહત્ત્વ શું છે એ પણ આપણે જાણીશું. આપણા અનેક શિક્ષાશાસ્ત્રીમાંથી હવે તમે કેટલાક ખુબ જાણીતા ચિંતકોની વાતોને જાણી-સમજી શકશો.

યુનિટ - ૨

ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્ર

ગણિત બધી જ વિદ્યાઓનું મૂળ છે. ગણિત જ સૃષ્ટિ-રચનાના મૂળમાં રહેલું છે. સંસારમાં દરેક વસ્તુ કોઈને કોઈ નિયમથી બંધાયેલી છે અને તેમાં કોઈ ચોક્કસ ક્રમ આપેલો છે. એ નિયમ અને ક્રમનું જ્ઞાન એ ગણિત છે અથવા ગણિતનો વિષય છે. સૃષ્ટિની દરેક વસ્તુમાં ગતિ છે. એ ગતિનો સંબંધ ગણના સાથે છે. આ ગણના એ જ ગણિત છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, ગ્રહ અને પૃથ્વીની ગતિના જ્ઞાનથી સૂર્યોદય, ચંદ્રોદય, સૂર્યગ્રહણ, ચંદ્રગ્રહણ, ભૂ-પરિક્રમા વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે. જ્યોતિષ પણ ગણના પર જ આધારિત છે. સ્થળ અને સમયનું નિર્ધારણ પણ ગણિત જ છે. ગતિની નિરંતરતાનું નામ સમય (Time) અને ગતિની ચતુર્દિગ પ્રસાર સ્થાન (Space) છે. આ જ્ઞાન માટે ગણિતની આવશ્યકતા રહેલી છે. ગણિત દ્વારા જ ગતિની ગણના કરવામાં આવે છે માટે ગણિત વિજ્ઞાનની આધારશિલા છે.

વેદાંગ જ્યોતિષમાં ગણિતશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ દર્શાવતા કહેવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે મયુર (મોર) ની કલગી અને સર્પોનો માણી સર્વોચ્ચ સ્થાને રહે છે તેવી જ રીતે બધા જ વેદાંગોમાં ગણિતનું સ્થાન સર્વોપરી છે.

यथा शिखा मयूराणां नागानाम् मणयो यथा।

तद्वद् वेदांगशास्त्राणां गणितं मूर्ध्नि स्थितम्॥

વેદાંગજ્યોતિષ (યાજુષ - ૪)

ગણિતશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી - એક પરિચય

સેમેસ્ટર 1

એકમ 2: જીવનનો માર્ગ/ભારતીય જ્ઞાનમાં જીવન દર્શન

સિસ્ટમ

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી તરીકે જીવનનો માર્ગ

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીના ભાગરૂપે "જીવનનો માર્ગ" ની વિભાવના ભારતની સાંસ્કૃતિક, દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક પરંપરાઓમાં ઊંડે ઊંડે છે. તે જીવન પ્રત્યેના સર્વગ્રાહી અને સંકલિત અભિગમને સમાવે છે જે આધ્યાત્મિકતા, નીતિશાસ્ત્ર, સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ અને વ્યક્તિગત સુખાકારી સહિત માનવ અસ્તિત્વના વિવિધ પાસાઓને સમાવિષ્ટ કરે છે. અહીં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી તરીકે જીવનના માર્ગ પર વિગતવાર નોંધ છે:

1. **સર્વગ્રાહી અભિગમ:** ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં જીવનનો માર્ગ સર્વગ્રાહી વિશ્વ દૃષ્ટિકોણ પર આધારિત છે. તે જીવનના તમામ પાસાઓને એકબીજા સાથે જોડાયેલા અને પરસ્પર નિર્ભર માને છે. આ અભિગમ સ્વીકારે છે કે વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક, માનસિક અને શારીરિક સુખાકારી એકબીજા સાથે જોડાયેલી છે, અને દરેક પાસાને સુમેળભર્યા અસ્તિત્વ માટે પોષવું જોઈએ.
2. **આધ્યાત્મિકતા:** ભારતીય જીવન માર્ગના મૂળમાં આધ્યાત્મિકતા છે. તે વ્યક્તિના આંતરિક સ્વ સાથે જોડાવા અને અંદરની દિવ્યતાની અનુભૂતિ કરવાના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. આ ઘણીવાર ધ્યાન, યોગ અને આત્મનિરીક્ષણ જેવી પ્રેક્ટિસ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.
3. **ધર્મ:** ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં ધર્મ એ કેન્દ્રિય ખ્યાલ છે. તે કોઈની ફરજ અથવા નૈતિક જવાબદારીનો ઉલ્લેખ કરે છે. વ્યક્તિઓને તેમના ધર્મ અનુસાર કાર્ય કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે, જે તેમની ઉમર, લિંગ, જાતિ અને વ્યવસાયના આધારે બદલાય છે. અર્થપૂર્ણ અને પરિપૂર્ણ જીવન માટે પોતાના ધર્મ સાથે સંરેખિત રહેવું જરૂરી માનવામાં આવે છે.
4. **કર્મ:** કર્મ એ અન્ય મુખ્ય ખ્યાલ છે જે જીવનના માર્ગ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલ છે. તે સૂચવે છે કે વ્યક્તિની ક્રિયાઓના પરિણામો આ જીવનમાં અને ભવિષ્યના જીવનમાં બંને છે. સારા કાર્યો કરીને અને નૈતિક પસંદગીઓ કરીને, વ્યક્તિઓ સકારાત્મક કર્મ એકઠા કરી શકે છે, જે વધુ સારા ભવિષ્ય તરફ દોરી જાય છે.
5. **સામાજિક સંવાદિતા:** ભારતીય જીવન માર્ગ સામાજિક સંવાદિતા અને સમુદાયની સુખાકારી પર મજબૂત ભાર મૂકે છે. તે કુટુંબ, સહિષ્ણુતા અને વિવિધતા માટે આદર જેવા મૂલ્યોને પ્રોત્સાહન આપે છે. "વસુધૈવ કુટુંબકમ" (વિશ્વ એક પરિવાર છે) ની વિભાવના આ વિચારને સમાવે છે.
6. **સ્વસ્થ જીવન:** સંતુલિત અને સ્વસ્થ જીવનશૈલી નિર્ણાયક ગણવામાં આવે છે. આયુર્વેદ, એક પ્રાચીન ચિકિત્સા પદ્ધતિનો ઉપયોગ ઘણીવાર શારીરિક અને માનસિક સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે થાય છે. તે કુદરતી ઉપાયો, યોગ્ય પોષણ અને શારીરિક તંદુરસ્તીના ઉપયોગ પર ભાર મૂકે છે.

7. **કલા અને સંસ્કૃતિ:** ભારતીય જીવન પદ્ધતિમાં કલા અને સંસ્કૃતિ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. પરંપરાગત કલાના સ્વરૂપો, સંગીત, નૃત્ય અને વાર્તા કહેવા એ માત્ર મનોરંજનના સ્વરૂપો નથી પણ જ્ઞાન અને શાણપણને સાચવવા અને પ્રસારિત કરવાનું એક સાધન છે.

8. **પર્યાવરણ અને ટકાઉપણું:** ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના આંતરસંબંધને સ્વીકારે છે. તે પર્યાવરણીય ટકાઉપણું અને સંસાધનોના જવાબદાર ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપે છે. નદીઓ, પર્વતો અને જંગલો પ્રત્યેનો આદર આ પરિપ્રેક્ષ્યને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

9. **ફિલોસોફિકલ વિવિધતા:** ભારતમાં જીવનનો માર્ગ મોનોલિથિક નથી પરંતુ વેદાંત, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને વધુ સહિત વિવિધ દાર્શનિક પરંપરાઓનો સમાવેશ કરે છે. આમાંની દરેક પરંપરાઓ જીવન અને બ્રહ્માંડ પર અનન્ય પરિપ્રેક્ષ્ય આપે છે, જે જ્ઞાન પ્રણાલીની સમૃદ્ધિમાં ફાળો આપે છે.

10. **સતત શીખવું:** વ્યક્તિની ચેતનાને વિસ્તૃત કરવા અને જીવન વિશેની તેમની સમજને વધુ ઊંડી બનાવવાના સાધન તરીકે આજીવન શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. જ્ઞાન અને ડહાપણની શોધને જીવનભરની મુસાફરી તરીકે જોવામાં આવે છે.

નિષ્કર્ષમાં, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીના ભાગરૂપે જીવનનો માર્ગ એ એક ગહન અને બહુપક્ષીય ખ્યાલ છે. તે ભારતના સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક વારસામાં ઊંડે ઊંડે જડેલું છે અને અર્થપૂર્ણ, નૈતિક અને સુમેળભર્યું જીવન જીવવા માટે એક વ્યાપક માળખું પ્રદાન કરે છે. આ જ્ઞાન પ્રણાલી ભારતમાં અને તેનાથી આગળના લાખો લોકોના જીવનને પ્રભાવિત કરતી રહે છે, જે મૂલ્યો અને પ્રથાઓને પ્રોત્સાહન આપે છે જે વ્યક્તિગત અને સામાજિક સુખાકારીમાં ફાળો આપે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં ગર્ભિત ખ્યાલો. જન્મ, મૃત્યુ, પુનરજન્મ, કર્મનો નિયમ, સુખના વિચારો, જીવનનો આદર્શ, પાપ-પુણ્ય, મોક્ષ

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી, ભારતની આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક પરંપરાઓમાં ઊંડે ઊંડે જડેલી છે, જેમાં જીવન, નૈતિકતા અને માનવ યાત્રાને સમજવા માટે કેન્દ્રિય હોય તેવા અનેક ગર્ભિત ખ્યાલોનો સમાવેશ થાય છે. ચાલો આ ખ્યાલોનું અન્વેષણ કરીએ:

જન્મ (જન્મ):

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી સહિત વિવિધ સંસ્કૃતિઓ, ધર્મો અને દાર્શનિક પરંપરાઓમાં જન્મની વિભાવના નોંધપાત્ર મહત્વ ધરાવે છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીના સંદર્ભમાં, જે હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ, જૈન ધર્મ અને ભારતમાં ઉદ્દભવતી અન્ય આધ્યાત્મિક પરંપરાઓને સમાવે છે, જન્મ માત્ર એક જૈવિક ઘટના નથી પરંતુ તેની ગહન આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક અસરો છે. અહીં આ માળખામાં જન્મની વિભાવનાની સમજૂતી છે:

● શારીરિક જન્મ (જન્મ):

તેના સૌથી મૂળભૂત સ્તરે, જન્મ એ વિશ્વમાં નવા જીવનના ભૌતિક ઉદભવનો સંદર્ભ આપે છે. તે તે ક્ષણ છે જ્યારે આત્મા (આત્મા) ભૌતિક શરીર ધારણ કરે છે અને ભૌતિક ક્ષેત્રમાં તેની મુસાફરી શરૂ કરે છે. આ અર્થમાં, જન્મ એ એક જૈવિક પ્રક્રિયા છે જે પૃથ્વી પર વ્યક્તિના જીવનની શરૂઆત દર્શાવે છે.

● કર્મિક પરિપ્રેક્ષ્ય:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં, જન્મ કર્મની વિભાવના સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલો છે. કર્મ એ કારણ અને અસરના નિયમનો ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યાં વ્યક્તિના ભૂતકાળના જીવન (અથવા વર્તમાન જીવન) માંની ક્રિયાઓ આ જીવનના તેમના સંજોગોને પ્રભાવિત કરે છે, જેમાં જન્મના સંજોગોનો પણ સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિના જન્મની ગુણવત્તા (દા.ત., વિશેષાધિકૃત અથવા વંચિત કુટુંબમાં, અમુક પ્રતિભાઓ અથવા અપંગતાઓ સાથે) તેમના ભૂતકાળના કર્મનું પ્રતિબિંબ હોવાનું માનવામાં આવે છે.

● સંસારનું ચક્ર:

જન્મ એ સંસારના ચક્રનો મુખ્ય ઘટક છે, જે જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મના સતત ચક્રનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ ચક્ર હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં કેન્દ્રિય છે. આ માન્યતા અનુસાર, આત્માઓ સંસારમાં ફસાઈ જાય છે, જ્યાં સુધી તેઓ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ પ્રાપ્ત ન કરે અને ચક્રમાંથી મુક્ત ન થાય (મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે) ત્યાં સુધી અસંખ્ય જન્મ અને મૃત્યુને આધીન હોય છે.

● જન્મનો હેતુ:

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણથી જન્મનો ઉદ્દેશ્ય વ્યક્તિઓને આધ્યાત્મિક વિકાસ, આત્મ-અનુભૂતિ અને કર્મના સંકલ્પની તકો પૂરી પાડવાનો છે. પ્રત્યેક જન્મને આત્મા માટે સંસારના ચક્રમાંથી મુક્તિ (મોક્ષ) તરફ શીખવાની, વિકસિત થવાની અને પ્રગતિ કરવાની તક તરીકે જોવામાં આવે છે.

● ફરજ અને ધર્મ:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં, દરેક જન્મ ચોક્કસ ફરજો અને જવાબદારીઓ સાથે આવે છે, જેને પોતાના ધર્મ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉમર, લિંગ, જાતિ, વ્યવસાય અને જીવનના તબક્કા જેવા પરિબલોને આધારે ધર્મ બદલાય છે. સદાચારી અને સદાચારી જીવન જીવવા માટે પોતાના ધર્મનું પાલન કરવું આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

● જન્મથી વધુ:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં ઘણી આધ્યાત્મિક પરંપરાઓનું અંતિમ ધ્યેય જન્મના ચક્રને પાર કરીને મુક્તિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરવાનું છે. મોક્ષ એ જન્મ અને મૃત્યુના પુનરાવર્તિત ચક્રમાંથી આત્માની મુક્તિનો સંકેત આપે છે, જે દૈવી સાથે શાશ્વત જોડાણ અથવા તેના સાચા સ્વભાવની અનુભૂતિ તરફ દોરી જાય છે.

● જીવન માટે આદર:

જન્મને પવિત્ર અને દૈવી પ્રક્રિયા તરીકે જોવામાં આવે છે. તે ધાર્મિક વિધિઓ અને વિધિઓ સાથે છે જે વિશ્વમાં નવા આત્માને આવકારવાના આધ્યાત્મિક મહત્વને દર્શાવે છે. હિંદુ ધર્મમાં, ઉદાહરણ તરીકે, નામકરણ વિધિ (નમકરણ) અને પ્રથમ ખોરાક (અન્નપ્રાશન) જેવી વિધિઓ છે જે બાળકના જીવનના મહત્વપૂર્ણ તબક્કાઓને ચિહ્નિત કરે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં જન્મનો ખ્યાલ વિશ્વમાં આવવાની ભૌતિક ઘટનાથી આગળ વધે છે. તે આધ્યાત્મિકતા, કર્મ, ધર્મ અને સંસારના ચક્ર સાથે ઊંડે સુધી જોડાયેલું છે. જન્મને આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ અને આત્મ-સાક્ષાત્કારની તક ગણવામાં આવે છે, જે આખરે જન્મ અને મૃત્યુના ચક્રમાંથી આત્માની મુક્તિ તરફ દોરી જાય છે.

મૃત્યુ (મૃત્યુ):

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીના સંદર્ભમાં, જેમાં હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને અન્ય સહિત ભારતની વિવિધ આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક પરંપરાઓનો સમાવેશ થાય છે, મૃત્યુની વિભાવના ગહન મહત્વ ધરાવે છે. તેને જીવનની અંતિમતા તરીકે જોવામાં આવતું નથી પરંતુ જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મ (સંસાર) ના શાશ્વત ચક્રમાં પરિવર્તનીય તબક્કા તરીકે જોવામાં આવે છે. આ માળખામાં મૃત્યુના ખ્યાલનું અહીં સમજૂતી છે:

● ક્ષણિક પ્રકૃતિ:

મૃત્યુને જીવનના કુદરતી અને અનિવાર્ય ભાગ તરીકે સમજવામાં આવે છે. તે તે બિંદુ છે જ્યાં ભૌતિક શરીર કાર્ય કરવાનું બંધ કરે છે, અને આત્મા (આત્મા) ભૌતિક ક્ષેત્રમાંથી પ્રયાણ કરે છે. આ અર્થમાં, મૃત્યુને એક સાર્વત્રિક ઘટના તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જેનો તમામ જીવોએ સામનો કરવો જ જોઈએ.

● કર્મની અસરો:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી કર્મની વિભાવના, કારણ અને અસરના કાયદામાં ઊંડે સુધી મૂળ ધરાવે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે ભૂતકાળના જીવનમાં (અથવા વર્તમાન જીવન) વ્યક્તિની ક્રિયાઓ તેમના મૃત્યુના સંજોગો અને પરિસ્થિતિઓને પ્રભાવિત કરે છે. સકારાત્મક ક્રિયાઓ સારા કર્મ પેદા કરે છે, જે વધુ શુભ મૃત્યુ તરફ દોરી જાય છે, જ્યારે નકારાત્મક ક્રિયાઓ ઓછા અનુકૂળ પરિણામો તરફ દોરી જાય છે.

● પછીના જીવનમાં સંક્રમણ:

મૃત્યુને સંક્રમણ તરીકે જોવામાં આવે છે, અંત નથી. તે ક્ષણ છે જ્યારે આત્મા ભૌતિક શરીરને છોડી દે છે અને અસ્તિત્વની બીજી સ્થિતિમાં જાય છે. આ અસ્તિત્વની પ્રકૃતિ વિવિધ પરંપરાઓમાં બદલાય છે. હિંદુ ધર્મમાં, ઉદાહરણ તરીકે, આત્મા પુનર્જન્મના ચક્રમાં પ્રવેશી શકે છે, જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મમાં, તે પુનર્જન્મ પહેલાં બાર્ડો (મધ્યવર્તી અવસ્થા)માં પ્રવેશી શકે છે.

● મોક્ષ (મુક્તિ) અને નિર્વાણ:

આમાંની ઘણી પરંપરાઓમાં મુક્તિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરવી અથવા નિર્વાણ સુધી પહોંચવું એ અંતિમ લક્ષ્ય છે. મોક્ષ અને નિર્વાણ બંને સંસારના ચક્રમાંથી મુક્તિનો સંકેત આપે છે, જેમાં જન્મ અને મૃત્યુના ચક્રનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ અંતિમ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ માનવામાં આવે છે અને દુઃખનો અંત અને દૈવી અથવા અંતિમ વાસ્તવિકતા સાથે શાશ્વત જોડાણ તરફ દોરી જાય છે.

● મૃત્યુ વિધિ:

મૃત્યુ વિધિ એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીનું એક મહત્વપૂર્ણ પાસું છે. આ વિધિઓ, જેમ કે અગ્નિસંસ્કાર સમારંભો (અંત્યેષ્ટી), ખૂબ આદર સાથે કરવામાં આવે છે. તેઓ માત્ર મૃતકનું સન્માન કરવા માટે જ નથી પરંતુ આત્માને તેના મૃત્યુ પછીના જીવનની મુસાફરીમાં મદદ કરવા અને જીવિતને નુકસાનનો સામનો કરવામાં મદદ કરવા માટે પણ છે.

● સંસારનું ચક્ર:

મૃત્યુ એ સંસારના ચક્રનો એક અભિન્ન ભાગ છે, જે જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મના સતત ચક્રનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. માનવામાં આવે છે કે આત્માઓ આ ચક્રમાં ફસાઈ જાય ત્યાં સુધી

જન્મ અને મૃત્યુના ચક્રમાંથી મુક્ત થઈને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ અને મુક્તિ (મોક્ષ અથવા નિર્વાણ) પ્રાપ્ત કરો.

● પછીના જીવન માટે તૈયારી:

સદાચારી અને ધાર્મિક જીવન જીવવું એ પછીના જીવનમાં સરળ સંક્રમણ માટે આવશ્યક માનવામાં આવે છે. સારી ક્રિયાઓ અને વ્યક્તિના ધર્મનું પાલન હકારાત્મક કર્મમાં ફાળો આપે છે, જે વ્યક્તિના આગલા જન્મની પ્રકૃતિ અને ભવિષ્યના જીવનમાં મૃત્યુના સંજોગોને પ્રભાવિત કરી શકે છે.

● રહસ્યવાદી અને દાર્શનિક સંશોધન:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં ઘણી આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ ધ્યાન, ચિંતન અને દાર્શનિક પૂછપરછ દ્વારા મૃત્યુની પ્રકૃતિ અને તેનાથી આગળ શું છે તેની શોધ કરે છે. આ પ્રથાઓનો હેતુ વ્યક્તિઓને જીવનની અસ્થાયીતાનો સામનો કરવામાં અને વાસ્તવિકતાના સાચા સ્વભાવની સમજ મેળવવામાં મદદ કરવાનો છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં મૃત્યુને જીવન, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મના શાશ્વત ચક્રમાં પરિવર્તનીય તબક્કા તરીકે જોવામાં આવે છે. તે કર્મ, મોક્ષ અને સંસારના ચક્રની વિભાવનાઓ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલું છે, અને તે આધ્યાત્મિક વિકાસ અને અનુભૂતિ માટે એક ગહન તક તરીકે સેવા આપે છે. મૃત્યુને અંત તરીકે જોવામાં આવતું નથી પરંતુ અંતિમ મુક્તિ અને પરમાત્મા સાથેના જોડાણ તરફના આત્માની યાત્રાના એક ચાલુ તરીકે જોવામાં આવે છે.

પુનર્જન્મ (સંસાર):

પુનર્જન્મ, જેને પુનર્જન્મ અથવા સંસારના ચક્ર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, તે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીની અંદર ઘણી આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક પરંપરાઓમાં એક મૂળભૂત ખ્યાલ છે, જેમાં હિન્દુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને અન્ય ભારતીય પરંપરાઓનો સમાવેશ થાય છે. પુનર્જન્મ એ એવી માન્યતા છે કે મૃત્યુ પછી, આત્મા (આત્મા)નું અસ્તિત્વ બંધ થતું નથી પરંતુ તે નવા શરીરમાં પુનર્જન્મ પામે છે, જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મના ચક્ર દ્વારા તેની યાત્રા ચાલુ રાખે છે. આ માળખામાં પુનર્જન્મની વિભાવનાની સમજૂતી અહીં છે:

● સંસારનું ચક્ર:

પુનર્જન્મ એ સંસારના ચક્રનો મુખ્ય ઘટક છે, જે જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મના સતત ચક્રનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ ચક્ર હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની માન્યતા પ્રણાલીઓમાં કેન્દ્રિય છે. તે ભૌતિક વિશ્વમાં અસ્તિત્વના મૂળભૂત પાસા તરીકે જોવામાં આવે છે.

● કર્મ અને પુનર્જન્મ:

કર્મ, કારણ અને અસરનો નિયમ, પુનર્જન્મની વિભાવનામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે ભૂતકાળના જીવન (અથવા વર્તમાન જીવનમાં) વ્યક્તિની ક્રિયાઓ તેના આગામી જન્મના સંજોગો અને પરિસ્થિતિઓને પ્રભાવિત કરે છે. સારા કાર્યો સકારાત્મક કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે, જે વધુ અનુકૂળ પુનર્જન્મ તરફ દોરી જાય છે, જ્યારે નકારાત્મક ક્રિયાઓ ઓછા શુભ પરિણામોમાં પરિણમે છે.

● આત્માની પ્રગતિ:

પુનરજન્મનો હેતુ ઘણીવાર આધ્યાત્મિક વિકાસ અને અનુભૂતિ તરફ આત્માની યાત્રા તરીકે જોવામાં આવે છે. દરેક અનુગામી જન્મ સાથે, આત્માને તેના કર્મ શીખવાની, વિકસિત કરવાની અને ઉકેલવાની તક મળે છે. અંતિમ ધ્યેય સંસારના ચક્રમાંથી મુક્ત થવું અને મુક્તિ (મોક્ષ અથવા નિર્વાણ) પ્રાપ્ત કરવાનું છે.

● મુક્તિના વિવિધ માર્ગો:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં વિવિધ આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ મુક્તિ મેળવવા માટે વિવિધ માર્ગો પ્રદાન કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, હિન્દુ ધર્મમાં, ભક્તિનો માર્ગ (ભક્તિ યોગ), જ્ઞાનનો માર્ગ (જ્ઞાન યોગ) અને નિઃસ્વાર્થ કરિયાનો માર્ગ (કર્મયોગ) છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં, નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે આઠ ગણા પાથને અનુસરવામાં આવે છે.

● પુનરજન્મની માન્યતાઓમાં ભિન્નતા:

જ્યારે પુનરજન્મનો ખ્યાલ આ પરંપરાઓમાં સામાન્ય છે, ત્યારે તેને કેવી રીતે સમજાય છે તેમાં વિવિધતાઓ છે. દાખલા તરીકે, હિન્દુ ધર્મમાં, પુનરજન્મનું અંતિમ ધ્યેય ઘણીવાર અસ્તિત્વના ઉચ્ચ અવસ્થાઓ સુધી પહોંચવાનું અથવા આખરે પરમાત્મા સાથે જોડાણ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. તેનાથી વિપરીત, બૌદ્ધ ધર્મ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરીને પુનરજન્મના ચક્રને સંપૂર્ણપણે સમાપ્ત કરવા માંગે છે.

● જન્મ અને મૃત્યુનું ચક્ર:

પુનરજન્મના ચક્રમાં યુગો સુધી અસંખ્ય જન્મો અને મૃત્યુનો સમાવેશ થઈ શકે છે. દરેક જીવન આધ્યાત્મિક પ્રગતિ અથવા ભૂતકાળના કર્મોના નિરાકરણ માટે નવી તકો રજૂ કરે છે. વ્યક્તિના જન્મની ગુણવત્તા અને દરેક જીવનના અનુભવો સંચિત કર્મ દ્વારા નક્કી થાય છે.

● પુનરજન્મ વિધિઓ અને સમારંભો:

આ પરંપરાઓમાં આત્માને પુનરજન્મ દ્વારા તેની યાત્રામાં મદદ કરવા માટે વિવિધ ધાર્મિક વિધિઓ અને વિધિઓ કરવામાં આવે છે. આ ધાર્મિક વિધિઓમાં પ્રાર્થના, અર્પણો અને પ્રથાઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે જેનો હેતુ મૃત આત્માને સરળ સંસ્કરણ અને અનુકૂળ પુનરજન્મમાં મદદ કરવાનો છે.

● સતત સ્વ-સુધારણા:

પુનરજન્મની વિભાવના વ્યક્તિઓને સતત સ્વ-સુધારણા, નૈતિક જીવન અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં જોડાવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આમ કરવાથી, વ્યક્તિ સકારાત્મક કર્મનો સંચય કરી શકે છે અને મુક્તિ તરફના માર્ગ પર પ્રગતિ કરી શકે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં પુનરજન્મની વિભાવના એ વિચારને રેખાંકિત કરે છે કે જીવન એ અનેક જીવનકાળ દરમિયાન આત્માની સતત યાત્રા છે. તે કર્મ, ધર્મ અને સંસારના ચક્રના સિદ્ધાંતો સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલું છે અને આધ્યાત્મિક વિકાસ, આત્મ-સાક્ષાત્કાર અને જન્મ અને મૃત્યુના ચક્રમાંથી અંતિમ મુક્તિ મેળવવાના સાધન તરીકે કામ કરે છે. આ સિસ્ટમમાં વિવિધ પરંપરાઓ પુનરજન્મના ચક્રને સમાપ્ત કરવાના લક્ષ્યને સમજવા અને પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવિધ અભિગમો પ્રદાન કરે છે.

કર્મનો નિયમ:

કર્મનો કાયદો એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં એક મૂળભૂત ખ્યાલ છે, જેમાં હિન્દુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને અન્ય સહિત ભારતની વિવિધ આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક પરંપરાઓનો સમાવેશ થાય છે. તે એવી માન્યતા છે કે દરેક કરિયાના પરિણામ હોય છે, અને

વ્યક્તિઓ આ જીવનમાં અને ભવિષ્યના જીવનમાં, તેમની ક્રિયાઓના પરિણામો માટે જવાબદાર છે. અહીં કર્મના કાયદાની વિગતવાર સમજૂતી છે:

● કારણ અને અસર:

કર્મને ઘણીવાર કારણ અને અસરના નિયમ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. તે ધારે છે કે દરેક ક્રિયા, પછી ભલે તે શારીરિક, માનસિક અથવા મૌખિક હોય, ઊર્જા અથવા બળ ઉત્પન્ન કરે છે જેના પરિણામો આવે છે. આ પરિણામો તાત્કાલિક અથવા વિલંબિત હોઈ શકે છે, પરંતુ તે અનિવાર્ય છે.

● નૈતિક અને નૈતિક માળખું:

કર્મનો કાયદો વ્યક્તિઓને તેમની ક્રિયાઓનું માર્ગદર્શન આપવા માટે નૈતિક અને નૈતિક માળખું પૂરું પાડે છે. તે લોકોને પ્રામાણિકતા, દયા, કરુણા અને અહિંસા જેવા ગુણો અનુસાર કાર્ય કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. સકારાત્મક ક્રિયાઓ સારા કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે નકારાત્મક ક્રિયાઓ ખરાબ કર્મ બનાવે છે.

● વ્યક્તિગત જવાબદારી:

કર્મ વ્યક્તિની ક્રિયાઓની જવાબદારી સંપૂર્ણપણે વ્યક્તિ પર મૂકે છે. તે ભારપૂર્વક જણાવે છે કે દરેક વ્યક્તિ તેમના પોતાના ભાગ્યનો આર્કિટેક્ટ છે અને તેમની પાસે તેમની પસંદગીઓ અને કાર્યો દ્વારા તેમના ભવિષ્યને આકાર આપવાની શક્તિ છે.

● કર્મ અને પુનર્જન્મ:

પુનર્જન્મ (પુનર્જન્મ) ના સંદર્ભમાં, કર્મનો કાયદો સૂચવે છે કે વ્યક્તિના વર્તમાન જીવનમાં થતી ક્રિયાઓ ભવિષ્યના જીવનમાં તેના સંજોગોને પ્રભાવિત કરે છે. સારા કર્મ વધુ અનુકૂળ પુનર્જન્મ તરફ દોરી શકે છે, જ્યારે ખરાબ કર્મ ઓછા શુભમાં પરિણમી શકે છે. આમ, સંસારનું ચક્ર, અથવા જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મનું ચક્ર, વ્યક્તિના સંચિત કર્મથી પ્રભાવિત થાય છે.

● કર્મના પ્રકાર:

કર્મને ઘણીવાર વિવિધ પ્રકારોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે:

1. સંચિતા કર્મ: આ એકના તમામ ભૂતકાળના કર્મોનો સરવાળો છે, જે બહુવિધ જીવનકાળમાં સંચિત છે.
2. પ્રરબ્ધ કર્મ: સંચિતા કર્મનો આ એક ભાગ છે જે વર્તમાન જીવનમાં અનુભવવાનું નક્કી છે. તે વ્યક્તિના જન્મના સંજોગો અને જીવનની મુખ્ય ઘટનાઓ નક્કી કરે છે.
3. ક્રિયામાન કર્મ: આ વર્તમાન ક્રિયાઓ અને પસંદગીઓ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કર્મ છે, જે ભવિષ્યના સંજોગોને પ્રભાવિત કરી શકે છે.
4. આગમી કર્મ: આ કર્મનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જે વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં બનાવવામાં આવશે, જે અનુગામી જીવનકાળને અસર કરશે.

● સંતુલન અને સંવાદિતા:

કર્મ ભ્રૂંચમાંડમાં સંતુલન અને સંવાદિતા જાળવવા માટે માનવામાં આવે છે. તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે ન્યાય પ્રવર્તે છે, કારણ કે વ્યક્તિઓ તેમની ક્રિયાઓનું ફળ આ જીવનમાં અથવા ભવિષ્યના જીવનમાં મેળવે છે. વૈશ્વિક ન્યાયની આ ભાવના વ્યક્તિઓ અને સમાજ માટે નૈતિક હોકાયંત્ર પ્રદાન કરે છે.

● સ્વતંત્રતા અને મુક્તિ:

જ્યારે કર્મ સૂચવે છે કે વ્યક્તિની ક્રિયાઓનું પરિણામ છે, તે સંસારના ચક્રમાંથી મુક્તિ (મોક્ષ અથવા નિર્વાણ) ની શક્યતા પણ સૂચવે છે. આત્મ-સાક્ષાત્કાર અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન દ્વારા, વ્યક્તિ કર્મ ચક્રને પાર કરી શકે છે અને અંતિમ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

● સતત શીખવું અને વૃદ્ધિ:

કર્મની વિભાવના વ્યક્તિઓને સતત સ્વ-સુધારણા, નૈતિક જીવન અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં જોડાવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આમ કરવાથી, તેઓ સકારાત્મક કર્મ એકઠા કરી શકે છે અને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ અને મુક્તિ તરફના માર્ગ પર પ્રગતિ કરી શકે છે.

કર્મનો કાયદો એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં એક પાયાનો ખ્યાલ છે જે કારણ અને અસર, વ્યક્તિગત જવાબદારી અને ક્રિયાઓના નૈતિક અને નૈતિક પરિણામોના સિદ્ધાંતોને રેખાંકિત કરે છે. તે વિવિધ ભારતીય આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક પરંપરાઓમાં નૈતિક વર્તન, આધ્યાત્મિક વિકાસની શોધ અને જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મના ચક્રને સમજવામાં કેન્દ્રિય ભૂમિકા ભજવે છે.

સુખ (સુખ) અને દુઃખ (દુઃખ):

સુખા (સુખ) અને દુઃખ (દુઃખ) એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં મૂળભૂત ખ્યાલો છે, ખાસ કરીને બૌદ્ધ ધર્મના સંદર્ભમાં અને હિંદુ ધર્મના કેટલાક પાસાઓ. આ વિભાવનાઓ માનવ અસ્તિત્વની પ્રકૃતિ, દુઃખના કારણો અને આંતરિક શાંતિ અને સુખાકારીની શોધ માટે કેન્દ્રિય છે. અહીં સુખા અને દુઃખની સમજૂતી છે:

સુખા (સુખ):

વ્યાખ્યા: સુખા એ સુખ, સંતોષ અથવા સુખાકારીની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે હકારાત્મક અનુભવો, આનંદ અને જીવનમાં પરિપૂરણાની ભાવનાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

સુખાનો સ્વભાવ: સુખને જીવનનું અસ્થાયી અને અસ્થાયી પાસું માનવામાં આવે છે. તે સુખદ અનુભવોમાંથી ઉદભવે છે, જેમ કે સંવેદનાત્મક આનંદ, સિદ્ધિઓ અથવા હકારાત્મક લાગણીઓ. જો કે, તે ક્ષણિક છે અને ફેરફારને પાત્ર છે.

સુખા સાથે આસક્તિ: બૌદ્ધ ધર્મ અને હિંદુ ધર્મની કેટલીક શાખાઓમાં એક મુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે સુખા સાથેના જોડાણથી દુઃખ (દુઃખ) થઈ શકે છે. જ્યારે વ્યક્તિઓ આનંદની શોધમાં વધુ પડતી જોડાઈ જાય છે અને તેને વળગી રહે છે, ત્યારે તે આનંદદાયક અનુભવો અનિવાર્યપણે બદલાઈ જાય છે અથવા નિસ્તેજ થઈ જાય છે ત્યારે તેઓ નિરાશા અને અસંતોષ અનુભવી શકે છે.

સંતુલન અને મધ્યસ્થતા: ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી સૂચવે છે કે જ્યારે સુખ જીવનનો એક ભાગ છે, ત્યારે તેને સંતુલિત અને મધ્યમ રીતે કેળવવું મહત્વપૂર્ણ છે. વિષયાસક્ત આનંદ માટે અતિશય જોડાણ અસંતુલન અને આધ્યાત્મિક સ્થિરતા તરફ દોરી શકે છે.

આંતરિક સુખ: સાચું સુખ, આ પરંપરાઓ અનુસાર, ફક્ત બાહ્ય સંજોગો પર આધારિત નથી, પરંતુ સંતોષ અને શાંતિની આંતરિક સ્થિતિ છે. જેવી પ્રેક્ટિસ

સ્થાયી આંતરિક સુખ કેળવવા માટે ધ્યાન, માઇન્ડફુલનેસ અને સ્વ-જાગૃતિની વારંવાર ભલામણ કરવામાં આવે છે.

દુઃખ (દુઃખ):

વ્યાખ્યા: દુઃખાનું ભાષાંતર ઘણીવાર "વેદના" તરીકે થાય છે, પરંતુ બૌદ્ધ અને હિંદુ દાર્શનિક સંદર્ભોમાં તેનો અર્થ વધુ સૂક્ષ્મ છે. તે અસંતોષ, અસ્વસ્થતા અને અસંતોષના વિવિધ સ્વરૂપોને સમાવે છે જે વ્યક્તિઓ જીવનમાં અનુભવે છે.

દુઃખાના ત્રણ પાસાઓ (બૌદ્ધ ધર્મ): બૌદ્ધ ધર્મમાં, દુઃખાને ત્રણ વર્ગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે:

1. દુઃખા-દુઃખા: આ શારીરિક અને માનસિક પીડા, જેમ કે માંદગી, નુકશાન અને ભાવનાત્મક તકલીફને કારણે થતી વેદનાને દર્શાવે છે.
2. વિપરિનામ-દુઃખા: આ આનંદદાયક અનુભવોની અસ્થાયીતાને કારણે થતી વેદના છે. તે અનુભૂતિ છે કે સુખની ક્ષણો પણ અસ્થાયી છે અને પરિવર્તનને પાત્ર છે.
3. સાંખરા-દુઃખા: આ કન્ડિશનડ અસ્તિત્વની સહજ અસંતોષકારકતાને કારણે થતી વેદના છે. તે સૂચવે છે કે જીવન, તેની પ્રકૃતિ દ્વારા, અસ્થાયીતા અને કાયમી સંતોષ પ્રદાન કરવામાં અસમર્થતા દ્વારા ચિહ્નિત થયેલ છે.

દુઃખા (બૌદ્ધ ધર્મ) ના મૂળ કારણો: બૌદ્ધ ધર્મ શીખવે છે કે દુઃખાના મૂળ કારણો અજ્ઞાનતા (વાસ્તવિકતાના સ્વભાવને ન સમજતા), તૃષ્ણા અથવા ઈચ્છા (સંવેદનાત્મક આનંદ અને દુઃખ પ્રત્યે આગ્રાહો) અને જન્મ અને મૃત્યુનું ચક્ર (સંસાર) છે.

દુઃખા (બૌદ્ધ ધર્મ) નો અંત: બૌદ્ધ ધર્મમાં ધ્યેય નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાનું છે, જે દુઃખની સમાપ્તિ (દુઃખા) છે. આ અષ્ટંગમિત માર્ગ દ્વારા દુઃખના મૂળ કારણોને દૂર કરીને અને વાસ્તવિકતાના સાચા સ્વરૂપની સમજ પ્રાપ્ત કરીને પ્રાપ્ત થાય છે.

હિંદુ ધર્મમાં દુઃખા: જ્યારે હિંદુ ધર્મ પણ વેદનાને સ્વીકારે છે (દુઃખા), વેદનાને સંબોધવા માટેનો તેનો અભિગમ વિવિધ દાર્શનિક શાળાઓ અને પરંપરાઓમાં અલગ અલગ હોઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, દુઃખાની વિભાવનાની ચર્યા ધર્મ (ફરજ) અને મોક્ષના અંતિમ ધ્યેય (સંસારના ચક્રમાંથી મુક્તિ)ના સંદર્ભમાં કરવામાં આવી છે.

સુખા સુખ અને સુખાકારીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જ્યારે દુઃખામાં દુઃખ અને અસંતોષના વિવિધ સ્વરૂપોનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં, ખાસ કરીને બૌદ્ધ ધર્મ અને અમુક હિંદુ પરંપરાઓમાં માનવીય સ્થિતિ અને આધ્યાત્મિક વિકાસ અને મુક્તિની શોધને સમજવા માટે બંને વિભાવનાઓ અભિન્ન છે. સ્થાયી શાંતિ અને મુક્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે દુઃખના કારણોને પાર કરીને આંતરિક સુખ કેળવવાનો ઉદ્દેશ્ય છે.

જીવનનો આદર્શ (પુરુષાર્થ):

જીવનનો આદર્શ, જેને ઘણીવાર પુરુષાર્થ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં એક પાયાનો ખ્યાલ છે, જેમાં હિંદુ ધર્મ સહિત ભારતની વિવિધ આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક પરંપરાઓનો સમાવેશ થાય છે. પુરુષાર્થ માનવ જીવનના લક્ષ્યો અને આકાંક્ષાઓને સમજવા માટે એક વ્યાપક માળખું પ્રદાન કરે છે. ચાર પ્રાથમિક પુરુષાર્થો છે, દરેક જીવનના હેતુ અને અર્થના એક અલગ પાસાને રજૂ કરે છે:

● ધર્મ (ફરજ અને સદાચાર):

ધર્મ એ નૈતિક અને નૈતિક ફરજો અને જવાબદારીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે જે વ્યક્તિઓએ તેમના જીવનમાં પૂરણ કરવી જોઈએ. તે પ્રામાણિકતા, સત્ય, ન્યાય અને નૈતિક અખંડિતતાના સિદ્ધાંતો અનુસાર જીવવાનો સમાવેશ કરે છે. વ્યક્તિની ઉમર, લિંગ, જાતિ, વ્યવસાય અને જીવનના તબક્કા (આશ્રમ)ના આધારે ધર્મ બદલાય છે. સદાચારી અને હેતુપૂર્ણ જીવન જીવવા માટે પોતાના ધર્મનું પાલન કરવું આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

● અર્થ (સમૃદ્ધિ અને સંપત્તિ):

અર્થ ભૌતિક સુખાકારી, સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિની શોધનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેમાં જરૂરી સંસાધનો, સુરક્ષા અને પોતાની જાતને અને પોતાના પરિવારને ટેકો આપવા માટેના માધ્યમો મેળવવાનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે સંપત્તિની શોધને સ્વીકારવામાં આવે છે, ત્યારે તેને પોતાના ધર્મને પરિપૂર્ણ કરવાના સાધન તરીકે જોવામાં આવે છે અને તેના પોતાનામાં અંત નથી. સંપત્તિ પ્રામાણિકતા અને નૈતિક વિચારણાઓ સાથે હસ્તગત અને સંચાલિત કરવાની છે.

● કામ (આનંદ અને ઈચ્છા):

કામ એ વિષયાસક્ત આનંદો, ઈચ્છાઓ અને જીવનના આનંદની પ્રાપ્તિનો સંકેત આપે છે. આમાં પ્રેમ, સંબંધો, કલા, સંગીત અને સંવેદનાત્મક આનંદના અન્ય સ્વરૂપોથી સંબંધિત અનુભવોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે કામની શોધને માન્યતા આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે નૈતિક અને નૈતિક સિદ્ધાંતો દ્વારા માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે, તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે આનંદને સંતુલિત અને સદ્ગુણી રીતે શોધવામાં આવે છે.

● મોક્ષ (મુક્તિ અને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા):

પુરૂષાર્થોમાં મોક્ષ એ અંતિમ ધ્યેય અને સર્વોચ્ચ આદર્શ છે. તે સંસારના ચક્રમાંથી મુક્તિ (જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મનું ચક્ર) અને વ્યક્તિના સાચા સ્વભાવની અનુભૂતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. મોક્ષ હાંસલ કરવાનો અર્થ છે ભૌતિક જગતની મર્યાદાઓને પાર કરી દૈવી અથવા અંતિમ વાસ્તવિકતા (બ્રહ્મ) સાથે જોડાણ પ્રાપ્ત કરવું. તે દુઃખનો અંત અને શાશ્વત શાંતિ અને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ દર્શાવે છે.

જીવનના આદર્શ (પુરૂષાર્થ) વિશેના મુખ્ય મુદ્દાઓમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

- I. પુરૂષાર્થોનું સંતુલન: પુરૂષાર્થ જીવનમાં સંતુલનના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. ધર્મ, અર્થ અને કામને અનુસરતી વખતે, વ્યક્તિઓએ સુમેળમાં કરવું જોઈએ, તેની ખાતરી કરવી જોઈએ કે વ્યક્તિની ક્રિયાઓ નૈતિક અને નૈતિક સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત છે.
- II. જીવનના તબક્કાઓ દ્વારા પ્રગતિ: પુરૂષાર્થને ઘણીવાર જીવનની પ્રગતિના તબક્કા તરીકે જોવામાં આવે છે. યુવાનીમાં, કામ (આનંદ) પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકાય છે, જ્યારે પછીના તબક્કામાં, ધર્મ (ફરજ) અને મોક્ષ (મુક્તિ) વધુ નોંધપાત્ર બને છે.
- III. વ્યક્તિગત અને સામાજિક સુખાકારી: પુરૂષાર્થની પરિપૂર્ણતા એ માત્ર વ્યક્તિગત સુખાકારી માટે જ નહીં પરંતુ સમાજના વધુ સારા માટે પણ છે. જ્યારે વ્યક્તિઓ સદ્ગુણી અને સંતુલિત જીવન જીવે છે, ત્યારે તે સમુદાયના એકંદર કલ્યાણ અને સંવાદિતામાં ફાળો આપે છે.

IV. ફિલોસોફિકલ ફાઉન્ડેશન્સ: જ્યારે પુરૂષાર્થો સામાન્ય રીતે હિંદુ ધર્મ સાથે સંકળાયેલા હોય છે, ત્યારે આ આદર્શોના તત્વો જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ સહિત અન્ય ભારતીય પરંપરાઓમાં પણ જોવા મળે છે, જો કે તેઓ તેનું અર્થઘટન અને પ્રાથમિકતા અલગ રીતે કરી શકે છે.

જીવનનો આદર્શ, જેમ કે પુરૂષાર્થો દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે, માનવ અસ્તિત્વના વિવિધ પાસાઓને સમજવા માટે એક સર્વગ્રાહી માળખું પૂરું પાડે છે, નૈતિક અને નૈતિક ફરજોથી લઈને સંપત્તિ, આનંદ અને આધ્યાત્મિક મુક્તિની શોધ સુધી. આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ અને જન્મ અને મૃત્યુના ચક્રમાંથી મુક્તિના અંતિમ ધ્યેયની શોધમાં તે વ્યક્તિઓને હેતુપૂર્ણ, સંતુલિત અને સદ્ગુણી જીવન જીવવામાં માર્ગદર્શન આપે છે.

પાપ (પાપ) અને પુણ્ય (પુણ્ય):

પાપ (પાપ) અને પુણ્ય (પુણ્ય) એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં મૂળભૂત વિભાવનાઓ છે, જેમાં હિન્દુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને અન્ય સહિત ભારતમાં વિવિધ આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક પરંપરાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ખ્યાલો નૈતિક અને નૈતિક સિદ્ધાંતોની આસપાસ ફરે છે જે માનવ વર્તન અને તેના પરિણામોને નિયંત્રિત કરે છે. અહીં પાપ અને પુણ્યની સમજૂતી છે:

પાપ (પાપ):

વ્યાખ્યા: પાપ એ ક્રિયાઓ, વિચારો અથવા વર્તનનો ઉલ્લેખ કરે છે જે નૈતિક અથવા નૈતિક રીતે ખોટા, હાનિકારક અથવા સચ્ચાઈ અને ધર્મના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ હોય. તે એવી ક્રિયાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જે વ્યક્તિ અને સમાજ માટે નકારાત્મક પરિણામો બનાવે છે.

પાપનો સ્વભાવ: પાપમાં જૂઠું બોલવું, ચોરી કરવી, હિંસા કરવી, અન્યને નુકસાન પહોંચાડવું, લોભ, વાસના અને નફરતનો સમાવેશ થાય છે. આ ક્રિયાઓને નૈતિક અને નૈતિક ધોરણોના ઉલ્લંઘન તરીકે જોવામાં આવે છે.

પાપના પરિણામો: પાપની વિભાવના એ વાત પર ભાર મૂકે છે કે નકારાત્મક ક્રિયાઓ વ્યક્તિઓ માટે દુઃખ, અપરાધ અને નકારાત્મક કર્મના સ્વરૂપમાં પ્રતિકૂળ પરિણામો પેદા કરે છે. આ પરિણામો માત્ર વ્યક્તિના વર્તમાન જીવનને જ નહીં પરંતુ સંસાર (પુનર્જન્મ)ના ચક્રમાં તેમના ભાવિ જીવનને પણ અસર કરી શકે છે.

વિમોચન અને પ્રાયશ્ચિત્ત: કેટલાક કિસ્સાઓમાં, વ્યક્તિઓ પસ્તાવો, પ્રાર્થના અથવા દાનના કાર્યો જેવા વિવિધ માધ્યમો દ્વારા તેમના પાપ માટે મુક્તિ અથવા પ્રાયશ્ચિત્તની માંગ કરી શકે છે. આ ક્રિયાઓનો હેતુ ભૂતકાળના ખોટા કાર્યોની નકારાત્મક કર્મની અસરોને ઘટાડવાનો છે.

પુણ્ય (ગુણ):

વ્યાખ્યા: પુણ્ય એ ક્રિયાઓ, વિચારો અથવા વર્તનનો ઉલ્લેખ કરે છે જે નૈતિક અને નૈતિક રીતે સદ્ગુણ, ન્યાયી અને ધર્મ (ફરજ) સાથે સંરેખિત હોય છે. તે એવી ક્રિયાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જે વ્યક્તિ અને સમાજ માટે સકારાત્મક પરિણામો બનાવે છે.

પુણ્યનો સ્વભાવ:પુણ્યમાં દયા, કરુણા, સત્યતા, ઉદારતા, નિઃસ્વાર્થતા અને નૈતિક આચરણનો સમાવેશ થાય છે. આ ક્રિયાઓને સદ્ગુણ માનવામાં આવે છે અને તે ન્યાયીપણાના સિદ્ધાંતો સાથે જોડાયેલી છે.

પુણ્યના પરિણામો:એવું માનવામાં આવે છે કે પુણ્ય વ્યક્તિઓ માટે સકારાત્મક પરિણામો ઉત્પન્ન કરે છે, જેમ કે સુખ, આંતરિક શાંતિ અને સારા કર્મ. આ સકારાત્મક પરિણામો વધુ અનુકૂળ અને સુમેળભર્યા જીવન તરફ દોરી શકે છે, તેમજ ભવિષ્યના જીવનમાં સકારાત્મક પરિણામો પણ મેળવી શકે છે.

પુણ્યનો સંયય:સદાચારી ક્રિયાઓ દ્વારા પુણ્યનો સંયય એ વ્યક્તિના કર્મ અને આધ્યાત્મિક સુખાકારીને સુધારવાના સાધન તરીકે જોવામાં આવે છે. પુણ્યના સંયયને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે કારણ કે તે વ્યક્તિઓને આધ્યાત્મિક વિકાસ અને મુક્તિના માર્ગ પર પ્રગતિ કરવામાં મદદ કરે છે.

મુખ્ય મુદ્દાઓ:

- I. પાપ અને પુણ્ય વચ્ચે સંતુલન: ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી પાપ અને પુણ્ય વચ્ચે સંતુલન જાળવવાના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. જ્યારે વ્યક્તિઓને પાપી કાર્યો (પાપ) ટાળવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓને પુણ્ય કાર્યો (પુણ્ય) માં સક્રિયપણે જોડાવા માટે પણ પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.
- II. કર્મ અને પાપ-પુણ્ય: પાપ અને પુણ્ય બંને કર્મની વિભાવના, કારણ અને અસરના નિયમ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલા છે. વ્યક્તિની ક્રિયાઓ કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે, અને આ કર્મ હકારાત્મક (પુણ્ય) અથવા નકારાત્મક (પાપ) હોઈ શકે છે. આ કર્મ, બદલામાં, વ્યક્તિના જીવનના સંજોગો અને અનુભવોને પ્રભાવિત કરે છે.
- III. નૈતિક માર્ગદર્શન: પાપ અને પુણ્ય નૈતિક માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે અને વ્યક્તિઓ માટે નૈતિક હોકાયંત્ર તરીકે સેવા આપે છે, તેમને નૈતિક પસંદગી કરવામાં અને સદ્ગુણી જીવન જીવવામાં મદદ કરે છે.
- IV. વૈવિધ્યસભર અર્થઘટન: જ્યારે આ વિભાવનાઓ વિવિધ ભારતીય પરંપરાઓ માટે સામાન્ય છે, ત્યારે વિવિધ દાર્શનિક શાળાઓ અને પરંપરાઓમાં પાપ અને પુણ્ય શું છે અને તેઓ આધ્યાત્મિક વિકાસ અને મુક્તિની શોધ સાથે કેવી રીતે સંબંધિત છે તેના સૂક્ષ્મ અર્થઘટન હોઈ શકે છે.

પાપ અને પુણ્ય એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં આવશ્યક ખ્યાલો છે જે માનવ વર્તનના નૈતિક અને નૈતિક પરિમાણો અને તેમના કર્મના પરિણામોને સંબોધિત કરે છે. તેઓ વ્યક્તિઓને સદ્ગુણી પસંદગીઓ કરવા અને નકારાત્મક પરિણામો તરફ દોરી જતા કાર્યોને ટાળવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે, જે આખરે તેમની આધ્યાત્મિક વૃદ્ધિ અને સુખાકારીમાં ફાળો આપે છે.

મોક્ષ (મુક્તિ):

મોક્ષ, જેને વિવિધ ભારતીય દાર્શનિક પરંપરાઓમાં મુક્તિ અથવા નિર્વાણ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, તે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં એક ગહન અને અંતિમ ખ્યાલ છે. તે જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મ (સંસાર) ના ચક્રમાંથી મુક્તિ અને ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક સ્થિતિની પ્રાપ્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને કેટલીક અન્ય ભારતીય આધ્યાત્મિક પરંપરાઓમાં મોક્ષ એ કેન્દ્રીય ખ્યાલ છે. અહીં મોક્ષની વિસ્તૃત સમજૂતી છે:

1. સંસારથી મુક્તિ:

મોક્ષનું પ્રાથમિક અને સૌથી મૂળભૂત પાસું સંસારના ચક્રમાંથી મુક્તિ છે. સંસાર એ જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મનું સતત ચક્ર છે કે જેનાથી તમામ જીવો બંધાયેલા હોવાનું માનવામાં આવે છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો અર્થ છે આ ચક્રમાંથી મુક્ત થવું અને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી.

2. દૈવી અથવા અંતિમ વાસ્તવિકતા સાથે એકતા:

મોક્ષમાં ઘણીવાર વ્યક્તિના સાચા સ્વભાવની અનુભૂતિનો સમાવેશ થાય છે, જે દૈવી અથવા અંતિમ વાસ્તવિકતા (હિંદુ ધર્મમાં બ્રહ્મણ, બૌદ્ધ ધર્મમાં નિર્વાણ) સમાન હોવાનું કહેવાય છે. તે સમજ છે કે વ્યક્તિગત આત્મા (આત્મા) અનિવાર્યપણે સાર્વત્રિક ચેતના અથવા વાસ્તવિકતા સાથે સમાન છે.

3. દુઃખનો અંત:

મોક્ષ દુઃખનો અંત દર્શાવે છે (બૌદ્ધ ધર્મમાં દુક્ર્કા), જે સંસારના ચક્રમાં સહજ છે. મોક્ષની શોધ વેદનાને પાર કરવાની અને સ્થાયી શાંતિ, સુખ અને સંતોષ મેળવવાની ઇચ્છાથી પ્રેરિત છે.

4. મોક્ષના માર્ગો:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં વિવિધ આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવિધ માર્ગો અથવા અભિગમો પ્રદાન કરે છે. આ માર્ગોમાં ઘણીવાર પ્રથાઓ, શિસ્ત અને દાર્શનિક પૂછપરછનો સમાવેશ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે:

- હિંદુ ધર્મમાં, ભક્તિ યોગ (ભક્તિનો માર્ગ), જ્ઞાન યોગ (જ્ઞાનનો માર્ગ), કર્મયોગ (નિઃસ્વાર્થ ક્રિયાનો માર્ગ), અને રાજયોગ (ધ્યાનનો માર્ગ) જેવા માર્ગો છે.
- બૌદ્ધ ધર્મમાં, નિર્વાણ હાંસલ કરવા માટે આઠ ગણો માર્ગ, માઇન્ડફુલનેસ અને આંતરદૃષ્ટિનું ધ્યાન જરૂરી છે.
- જૈન ધર્મમાં, મોક્ષ અહિંસા (અહિંસા), સત્યતા, સ્વ-શિસ્ત અને સન્યાસના માર્ગ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

5. ડિટેચમેન્ટ અને સ્વ-અનુભૂતિ:

મોક્ષ તરફની યાત્રામાં ઘણી વખત એવી પ્રથાઓનો સમાવેશ થાય છે જે દુન્યવી આસક્તિ અને ઈચ્છાઓથી અલગતા કેળવે છે. આત્મ-અનુભૂતિ અને ભૌતિક અસ્તિત્વના ક્ષણિક સ્વભાવની સમજ સંસારના બંધનોને તોડવા માટે નિર્ણાયક છે.

6. શાશ્વત આનંદ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ:

મોક્ષ શાશ્વત આનંદ (આનંદ) અને સર્વોચ્ચ જ્ઞાન (જ્ઞાન) દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ છે. તે ગહન આનંદ, શાણપણ અને જ્ઞાનની સ્થિતિ છે જ્યાં વ્યક્તિ બ્રહ્માંડ સાથે એકતાની ગહન ભાવના અનુભવે છે.

7. વ્યક્તિગત આધ્યાત્મિક પ્રવાસ:

મોક્ષ એ ઊંડાણપૂર્વકની વ્યક્તિગત અને વ્યક્તિગત આધ્યાત્મિક યાત્રા છે. તે એવી વસ્તુ નથી જે બાહ્ય શક્તિઓ અથવા ધાર્મિક વિધિઓ દ્વારા મંજૂર થઈ શકે છે પરંતુ તે વ્યક્તિના પોતાના પ્રયત્નો અને આધ્યાત્મિક વિકાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.

8. જીવનનું મહત્વ અને હેતુ:

મોક્ષ એ ઘણી ભારતીય આધ્યાત્મિક પરંપરાઓમાં માનવ જીવનના અંતિમ હેતુ અને મહત્વને રજૂ કરે છે. તે અસંખ્ય જીવનકાળ અને તેના સાચા સ્વભાવની અનુભૂતિ દ્વારા આત્માની યાત્રાની પરાકાષ્ઠા છે.

મોક્ષ એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં સર્વોચ્ચ અને સૌથી ગહન ધ્યેય છે, જે સંસારના ચક્રમાંથી મુક્તિ, દૈવી અથવા અંતિમ વાસ્તવિકતા સાથે એકતા, દુઃખનો અંત અને શાશ્વત આનંદ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું પ્રતીક છે. તે એક કેન્દ્રિય ખ્યાલ છે જે જીવનમાં અંતિમ અર્થ અને પરિપૂર્ણતા મેળવવા માંગતા વ્યક્તિઓ માટે આધ્યાત્મિક માળખું પૂરું પાડે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીમાં આ ગર્ભિત ખ્યાલો ભારતની દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક પરંપરાઓનો પાયો બનાવે છે. તેઓ અસ્તિત્વની પ્રકૃતિ, જીવનનો હેતુ અને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ અને મુક્તિના માર્ગને સમજવા માટે એક વ્યાપક માળખું પ્રદાન કરે છે. આ વિભાવનાઓએ ભારતીય સંસ્કૃતિ, ફિલસૂફી અને આધ્યાત્મિકતા પર ઊંડો અને કાયમી પ્રભાવ પાડ્યો છે, જે લોકો માનવ અસ્તિત્વની જટિલતાઓને સમજવા અને નેવિગેટ કરવાની રીતને આકાર આપે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં સામાજિક દૃષ્ટિકોણ

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં સામાજિક દૃષ્ટિકોણ વિવિધ ભારતીય દાર્શનિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓમાં હજારો વર્ષોથી વિકસિત થયેલા વિચારો અને સિદ્ધાંતોના સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર સમૂહને સમાવે છે. તે સમાજ કેવી રીતે સંગઠિત થવો જોઈએ, તેની અંદરની વ્યક્તિઓની ભૂમિકાઓ અને જવાબદારીઓ અને ન્યાય, નૈતિકતા અને સંવાદિતાના સિદ્ધાંતો કે જે સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓને માર્ગદર્શન આપવી જોઈએ તેની આંતરદૃષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. અહીં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં સામાજિક દૃષ્ટિકોણના મુખ્ય પાસાઓ છે:

1. ધર્મ (કરજ અને સદાચાર):

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓના સામાજિક દૃષ્ટિકોણમાં ધર્મ એ કેન્દ્રિય ખ્યાલ છે. તે નૈતિક અને નૈતિક કરજો અને જવાબદારીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે જે વ્યક્તિઓ તેમની સામાજિક ભૂમિકાઓમાં હોય છે. ઉંમર, લિંગ, જાતિ, વ્યવસાય અને જીવનના તબક્કા (આશ્રમ) જેવા પરિબલોને આધારે ધર્મ બદલાય છે. સમાજમાં સદાચારી અને સુમેળભર્યું જીવન જીવવા માટે પોતાના ધર્મનું પાલન કરવું આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

2. જાતિ વ્યવસ્થા:

જાતિ પ્રણાલી, જે ભારતીય સમાજનું એક નોંધપાત્ર લક્ષણ છે, તે એક જટિલ સામાજિક વંશવેલો છે જે વ્યક્તિઓને ચોક્કસ જાતિઓ અથવા સામાજિક જૂથોમાં વર્ગીકૃત કરે છે. જ્યારે જાતિ પ્રણાલીની અસમાનતા અને ભેદભાવને કાયમ રાખવા માટે ટીકા કરવામાં આવી છે, ત્યારે ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં તેનું વિવિધ રીતે અર્થઘટન પણ કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાક તેને શ્રમ અને જવાબદારીઓના વિભાજન પર આધારિત સમાજને સંગઠિત કરવાના સાધન તરીકે જુએ છે, જ્યારે અન્ય તેના સુધારા અથવા નાબૂદીની હિમાયત કરે છે.

3. સામાજિક સંવાદિતા અને એકતા:

સામાજિક દૃષ્ટિકોણ સામાજિક સંવાદિતા અને એકતાના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. તે વ્યક્તિઓને સહકાર અને પરસ્પર આદરમાં સાથે મળીને કામ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે, તે માન્યતા આપે છે કે સમાજમાં વિવિધતા કુદરતી છે અને તે વિભાજન અથવા સંઘર્ષો તરફ દોરી ન જોઈએ.

4. અહિંસા (અહિંસા):

અહિંસા અથવા અહિંસા એ સામાજિક દૃષ્ટિકોણમાં મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે. તે તમામ જીવો પ્રત્યે નુકસાન અથવા હિંસા ટાળવા માટે હિમાયત કરે છે. અહિંસાને સમાજમાં શાંતિ અને સંવાદિતા જાળવવા માટે આવશ્યક માનવામાં આવે છે અને તે મહાત્મા ગાંધીની અહિંસક પ્રતિકારની ફિલસૂફીનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

5. વડીલો અને પરંપરાઓ માટે આદર:

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ વડીલો અને પરંપરાઓનું સન્માન કરવાના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. વડીલોને ઘણીવાર શાણપણ અને અનુભવના ભંડાર તરીકે જોવામાં આવે છે અને સાંસ્કૃતિક સાતત્ય જાળવવામાં તેમની ભૂમિકા માટે પરંપરાગત મૂલ્યોનું મૂલ્ય છે.

6. જાતિની ભૂમિકાઓ અને મહિલા અધિકારો:

લિંગ ભૂમિકાઓ અને મહિલાઓના અધિકારોના સંદર્ભમાં સમય જતાં સામાજિક દૃષ્ટિકોણ વિકસિત થયો છે. જ્યારે પરંપરાગત ભૂમિકાઓ ઘણીવાર મહિલાઓને ઘરેલું ક્ષેત્રોમાં સ્થાન આપે છે, ત્યારે ભારતીય નોલેજ સિસ્ટમ્સમાં લિંગ સમાનતા અને મહિલા સશક્તિકરણના મહત્વની માન્યતા વધી રહી છે.

7. સમુદાય અને કૌટુંબિક મૂલ્યો:

સામાજિક દૃષ્ટિકોણમાં સમુદાય અને પારિવારિક મૂલ્યોને ખૂબ જ ગણવામાં આવે છે. મજબૂત પારિવારિક બંધનો અને સમુદાયની ભાવનાને સામાજિક સમર્થન, પરસ્પર સંભાળ અને સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક મૂલ્યોના પ્રસારણ માટે નિરૂણાયક તરીકે જોવામાં આવે છે.

8. કડુણા અને પરોપકાર:

કડુણા અને પરોપકારને સામાજિક દૃષ્ટિકોણમાં સદ્ગુણો તરીકે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. દયા, ઉદારતા અને નિઃસ્વાર્થતાના કાર્યોને સુમેળભર્યા અને નૈતિક સમાજ માટે અભિનૂન ગણવામાં આવે છે.

9. ન્યાય અને ઉચિતતા:

સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓમાં નૈતિક અને નૈતિક ધોરણોને જાળવી રાખવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને ન્યાય અને વાજબીતાના સિદ્ધાંતો પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતોનો હેતુ એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે વ્યક્તિઓ સાથે સમાન વર્તન કરવામાં આવે અને અન્યાયને સંબોધવામાં આવે.

10. પર્યાવરણીય કારભારી:

સામાજિક દૃષ્ટિકોણના કેટલાક પાસાઓમાં પ્રકૃતિ પ્રત્યે ઊંડો આદર અને મનુષ્ય અને પર્યાવરણ વચ્ચેના આંતરસંબંધની સમજનો સમાવેશ થાય છે. આ પરિપ્રેક્ષ્ય કુદરતી વિશ્વ સાથે જવાબદાર અને ટકાઉ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

ભારતીય નોલેજ સિસ્ટમ્સમાં સામાજિક દૃષ્ટિકોણ એ બહુપક્ષીય માળખું છે જે વ્યક્તિઓને સમાજમાં નૈતિક, સુમેળભર્યું અને સદાચારી જીવન જીવવામાં માર્ગદર્શન આપે છે. તે ધર્મ, અહિંસા, સામાજિક સંવાદિતા અને નૈતિક જવાબદારીઓ પર મજબૂત ભાર મૂકે છે, જ્યારે

બદલાતી સામાજિક ગતિશીલતાના પ્રતિભાવમાં અનુકૂળનકષમતા અને સુધારાની જરૂરિયાતને ઓળખવી. તે વિવિધ સાંસ્કૃતિક, દાર્શનિક અને ધાર્મિક પરંપરાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે જેણે હજારો વર્ષોથી ભારતીય સમાજને આકાર આપ્યો છે.

પ્રકૃતિ અને માનવ પ્રકૃતિનું સહ-અસ્તિત્વ, ઉપાસનાના મેનીફોલ્ડ પાથ, મૂલ્ય

સુમેળભર્યું અસ્તિત્વ- રિતમ

કુદરત અને માનવ પ્રકૃતિનું સહઅસ્તિત્વ, ઉપાસનાના અનેકવિધ માર્ગો અને સુમેળભર્યા અસ્તિત્વનું મૂલ્ય (રિતમ) એ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીના પરસ્પર જોડાયેલા પાસાઓ છે જે મનુષ્ય અને પ્રાકૃતિક વિશ્વ વચ્ચેના ગહન સંબંધને પ્રકાશિત કરે છે અને આધ્યાત્મિક અને આધ્યાત્મિક માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. નૈતિક જીવન. ચાલો આ દરેક વિભાવનાઓનું અન્વેષણ કરીએ:

1. પ્રકૃતિ અને માનવ પ્રકૃતિનું સહ-અસ્તિત્વ:

- **ઇન્ટરકનેક્ટેડનેસ:** ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓમાં, તમામ જીવન સ્વરૂપો અને કુદરતી વિશ્વની પરસ્પર જોડાણની ઊંડી સમજણ છે. તે માન્ય છે કે મનુષ્ય પ્રકૃતિનો અભિન્ન ભાગ છે, અને એકની સુખાકારી બીજાની સુખાકારી સાથે સંકળાયેલી છે.
- **પ્રકૃતિ માટે આદર:** આ પરંપરાઓ પ્રકૃતિનો આદર અને આદર કરવાના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. પ્રકૃતિને ઘણીવાર દૈવી શક્તિ તરીકે અથવા દૈવીના અભિવ્યક્તિ તરીકે મૂર્તિમંત કરવામાં આવે છે (જેમ કે હિંદુ ધર્મમાં માતા પૃથ્વી, ગંગા અથવા ગાય જેવા પ્રાણીઓની પૂજામાં જોવા મળે છે). પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો આ આદર ઇકોલોજીકલ કારભારી અને ટકાઉપણને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- **કુદરત સાથે સંવાદિતા:** કુદરત અને માનવ પ્રકૃતિનું સહઅસ્તિત્વ માનવોને કુદરતી વિશ્વ સાથે સુમેળમાં રહેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે, પ્રકૃતિની લયને ઓળખે છે અને તે મુજબ તેમની જીવનશૈલી અને વ્યવહારને અનુકૂલિત કરે છે.

2. ઉપાસનાના અનેકવિધ માર્ગો:

- **વિવિધ અભિગમો:** ઉપાસના એ દેવતા, પ્રતીક અથવા પરમાત્માના કોઈ પાસાની પૂજા અથવા ભક્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ માનવ સ્વભાવની વિવિધતાને ઓળખે છે અને વ્યક્તિઓને પરમાત્મા સાથે જોડાવા માટે વિવિધ માર્ગો પ્રદાન કરે છે. આ માર્ગોમાં શામેલ છે:

- A. **ભક્તિ યોગ:** ભક્તિનો માર્ગ, જ્યાં વ્યક્તિઓ પસંદ કરેલા દેવતા અથવા પરમાત્માના સ્વરૂપ પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ અને ભક્તિ વ્યક્ત કરે છે.
- B. **જ્ઞાન યોગ:** જ્ઞાનનો માર્ગ, જેમાં આત્મ-તપાસ, ચિંતન અને વાસ્તવિકતાના સ્વરૂપને સમજવા માટે શાણપણની શોધનો સમાવેશ થાય છે.
- C. **કર્મયોગ:** નિઃસ્વાર્થ ક્રિયાનો માર્ગ, પરિણામો સાથે આસક્તિ કર્યા વિના વ્યક્તિની ફરજો અને ક્રિયાઓ પર ભાર મૂકે છે.
- D. **ધ્યાન યોગ:** ધ્યાનનો માર્ગ, એકાગ્રતા અને આંતરિક અનુભૂતિની ઊંડી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

E. મંત્ર યોગ: પરમાત્મા સાથે જોડાવા માટે પવિત્ર અવાજો અથવા મંત્રોનો ઉપયોગ.

- વૈયક્તિકરણ: ઉપાસનાના અનેકવિધ માર્ગો વ્યક્તિઓને તેમના આધ્યાત્મિક અભ્યાસને વ્યક્તિગત કરવા અને તેમના સ્વભાવ અને ઝોક સાથે સૌથી વધુ પડઘો પાડતો માર્ગ પસંદ કરવા દે છે.

3. સુમેળભર્યા અસ્તિત્વનું મૂલ્ય (રિતમ):

- રિતમ: રિતમ એ સંસ્કૃત શબ્દ છે જે કુદરતી ક્રમ, કોસ્મિક ઓર્ડર અથવા સાર્વત્રિક સત્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તે બ્રહ્માંડના લય અને કાયદાઓ અનુસાર જીવવાનો સંકેત આપે છે. તે સંતુલિત અને સુમેળભર્યા અસ્તિત્વની શોધ છે.
- નૈતિક જીવનનિર્વાહ: નૈતિક અને વૈશ્વિક સિદ્ધાંતોને અનુસરીને, નૈતિક રીતે જીવવા માટે રિતમ વ્યક્તિઓને માર્ગદર્શન આપે છે. તે સત્ય, પ્રામાણિકતા અને પ્રામાણિકતામાં જીવવા પર ભાર મૂકે છે.
- સંતુલિત જીવન: સુમેળભર્યું અસ્તિત્વ (રીતમ) વ્યક્તિઓને જીવનના તમામ પાસાઓમાં સંતુલન જાળવવા પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેમાં પ્રકૃતિ, સમાજ અને સ્વ સાથેના તેમના સંબંધોનો સમાવેશ થાય છે. તે સંતુલન અને સંતુલનની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- ધર્મ સાથે સંરેખણ: રિતમ ધર્મની વિભાવના સાથે સંરેખિત થાય છે, નૈતિક અને નૈતિક ફરજો કે જે વ્યક્તિના જીવનને માર્ગદર્શન આપે છે. રિતમ સાથે સુમેળમાં રહેવું એ પોતાના ધર્મ સાથે સંરેખિત રહેવું છે.

કુદરત અને માનવ પ્રકૃતિનું સહઅસ્તિત્વ તમામ જીવન સ્વરૂપોની પરસ્પર જોડાણ અને કુદરતી વિશ્વ માટે આદર અને આદરની જરૂરિયાતને પ્રકાશિત કરે છે. ઉપાસનાના અનેકવિધ માર્ગો આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ અને પરમાત્મા સાથે જોડાણ માટે વિવિધ અભિગમો પ્રદાન કરે છે. સુમેળભર્યા અસ્તિત્વનું મૂલ્ય (રિતમ) સાર્વત્રિક સત્યો અને નૈતિક સિદ્ધાંતો અનુસાર જીવન જીવવા, જીવનના તમામ પાસાઓમાં સંતુલન અને સંવાદિતા જાળવવાના મહત્વને રેખાંકિત કરે છે. આ વિભાવનાઓ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ માટે અભિન્ન છે અને સર્વગ્રાહી અને આધ્યાત્મિક રીતે અર્થપૂર્ણ જીવન ઇચ્છતી વ્યક્તિઓ માટે ગહન માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

વસુધૈવ કુટુંબકમનો વિચાર

"વસુધૈવ કુટુંબકમ" નો વિચાર ભારતીય ફિલસૂફીનો એક ગહન અને પ્રાચીન ખ્યાલ છે જે તમામ જીવોની એકતા, પરસ્પર જોડાણ અને એકતા પર ભાર મૂકે છે. તે ઘણીવાર સંસ્કૃત વાક્ય તરીકે વ્યક્ત થાય છે, "વસુધૈવ કુટુંબકમ," જેનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થાય છે "વિશ્વ એક પરિવાર છે". આ વિચારના મૂળ ઉપનિષદ અને મહાભારત સહિત અનેક ભારતીય ગ્રંથોમાં છે અને તેને ભારતીય વિચારના વિવિધ પાસાઓમાં માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, જેમાં ફિલસૂફી, આધ્યાત્મિકતા, નીતિશાસ્ત્ર અને મુત્સદ્દીગીરીનો સમાવેશ થાય છે. અહીં "વસુધૈવ કુટુંબકમ" ના વિચારના મુખ્ય પાસાઓ છે:

- માનવતાની એકતા:

આ વિચારનો કેન્દ્રિય આધાર એ છે કે તમામ મનુષ્યો, તેમની રાષ્ટ્રીયતા, જાતિ, ધર્મ અથવા સામાજિક દરજ્જાને ધ્યાનમાં લીધા વિના, એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે અને એક માનવ પરિવારના છે. તે વિભાગો અને સીમાઓને પાર કરે છે, માનવતાની આવશ્યક એકતાને પ્રકાશિત કરે છે.

● સાર્વત્રિક પ્રેમ અને કડુણા:

"વસુધૈવ કુટુંબકમ" સર્વ જીવો પ્રત્યે સાર્વત્રિક પ્રેમ (મૈત્રી) અને કડુણા (કડુણા) ને પ્રોત્સાહન આપે છે. તે વ્યક્તિઓને અન્ય લોકો માટે દયા, સહાનુભૂતિ અને સમજણ આપવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે, તમામ માનવીઓમાં ભાઈચારો અને બહેનપણાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

● વિશિષ્ટતાનો અસવીકાર:

આ ખ્યાલ વિશિષ્ટતા અને "અમે તેમની વિરુદ્ધ" ની કલ્પનાને નકારી કાઢે છે. તે વિભાજનના વિચારને પડકારે છે અને લોકોને દરેકમાં વહેંચાયેલ માનવતાને ઓળખીને, તફાવતોની બહાર જોવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

● નૈતિક અને નૈતિક માળખું:

"વસુધૈવ કુટુંબકમ" માનવ વર્તન માટે નૈતિક અને નૈતિક માળખું પૂરું પાડે છે. તે વ્યક્તિઓને એવી રીતે કાર્ય કરવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે જે સંવાદિતા, શાંતિ અને બધાની સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપે છે, જ્યારે વિભાજન, સંઘર્ષ અને નુકસાન તરફ દોરી જાય તેવી ક્રિયાઓને નિરુત્સાહિત કરે છે.

● રાજદ્વારી અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો:

મુત્સદ્દીગીરી અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોના સંદર્ભમાં, આ વિચારને રાષ્ટ્રો વચ્ચે સહકાર, શાંતિ અને સમજણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે આહવાન કરવામાં આવ્યું છે. તે મુત્સદ્દીગીરીના મહત્વને રેખાંકિત કરે છે જે વૈશ્વિક સમુદાયના સહિયારા અર્થમાં મૂળ છે.

● પર્યાવરણીય કારભારી:

આ વિભાવના કુદરતી વિશ્વ સુધી વિસ્તરે છે, મનુષ્ય અને પ્રકૃતિના આંતરસંબંધ પર ભાર મૂકે છે. તે પર્યાવરણના જવાબદાર અને ટકાઉ કારભારીને પ્રોત્સાહિત કરે છે, તે માન્યતા આપે છે કે ગ્રહની સુખાકારી તમામ જીવંત પ્રાણીઓને અસર કરે છે.

● આધ્યાત્મિક અને ફિલોસોફિકલ મહત્વ:

"વસુધૈવ કુટુંબકમ" નું ઊંડું આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક મહત્વ છે. તે વિવિધ ભારતીય આધ્યાત્મિક પરંપરાઓમાં જોવા મળતી દૈવી અથવા અંતિમ વાસ્તવિકતા સાથે એકતાના વિચાર સાથે સંરેખિત છે. તે વ્યક્તિઓને પોતાની અંદર અને સમગ્ર સર્જનમાં દેવત્વને ઓળખવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

● સમકાલીન સુસંગતતા:

આજના ગ્લોબલાઇઝ્ડ વિશ્વમાં, "વસુધૈવ કુટુંબકમ" નો વિચાર સમકાલીન સુસંગતતા ધરાવે છે કારણ કે તે આબોહવા પરિવર્તન, ગરીબી, સંઘર્ષ અને રોગચાળા જેવા વૈશ્વિક પડકારોને સંબોધવા માટે એકતા, સહકાર અને સહિયારી જવાબદારીની હાકલ કરે છે.

"વસુધૈવ કુટુંબકમ" એ ગહન વિચારને સમાવે છે કે વિશ્વ એક પરિવાર છે, જે તમામ જીવોમાં એકતા, પ્રેમ અને કડુણા પર ભાર મૂકે છે. તે માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત તરીકે સેવા આપે છે

વ્યક્તિગત અને સામાજિક બંને સ્તરે વૈશ્વિક સમુદાય, નૈતિક જીવન અને સુમેળભર્યા સહઅસ્તિત્વની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે.

ભારતીય વાંગમાયા અને સામાજિક જીવનમાં શાણપણનો સુચિતાર્થ

"ભારતીય વાંગમાયા" એ ભારતના વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે ગ્રંથો, શાસ્ત્રો, દાર્શનિક ગ્રંથો, સાહિત્ય, કવિતા અને મૌખિક પરંપરાઓની વિશાળ શ્રેણીને સમાવે છે જે હજારો વર્ષોથી વિકસિત છે. જ્ઞાનના આ સમૃદ્ધ ભંડારમાં ગહન શાણપણ છે જે ભારત અને તેનાથી આગળના સામાજિક જીવન માટે ઊંડી અસરો ધરાવે છે. અહીં ભારતીય વાંગમાયાના કેટલાક મુખ્ય પાસાઓ અને સામાજિક જીવનમાં શાણપણ માટે તેની અસરો છે:

● વિવિધ શાણપણ પરંપરાઓ:

ભારતીય વાંગમાયામાં વિવિધ દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક વિચારધારાઓમાંથી ઘણી બધી શાણપણ પરંપરાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ પરંપરાઓ વેદ, ઉપનિષદ, ભગવદ્ ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ, જૈન ગ્રંથો, બૌદ્ધ ઉપદેશો અને વધુ જેવા ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. દરેક પરંપરા નૈતિકતા, નૈતિકતા, આધ્યાત્મિકતા અને માનવ વર્તનમાં અનન્ય આંતરદૃષ્ટિ આપે છે.

● નૈતિક અને નૈતિક માર્ગદર્શન:

ભારતીય વાંગમાયામાં સમાયેલ શાણપણ વ્યક્તિઓ અને સમાજ માટે નૈતિક અને નૈતિક માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. તે ધર્મ (કર્મ/સદાચાર), અહિંસા (અહિંસા), સત્ય (સત્ય), કડુણા (કડુણા) અને સેવા (નિઃસ્વાર્થ સેવા) જેવા સિદ્ધાંતો પર ભાર મૂકે છે. આ સિદ્ધાંતો નૈતિક આચરણ અને આંતરવ્યક્તિત્વ સંબંધોને આકાર આપે છે.

● સામાજિક સંવાદિતા અને સર્વસમાવેશકતા:

ભારતીય વાંગમાયાની અંદરના ઘણા ગ્રંથો સામાજિક સંવાદિતા અને સર્વસમાવેશકતાના વિચારને પ્રોત્સાહન આપે છે. "વસુધૈવ કુટુમ્બકમ" (વિશ્વ એક પરિવાર છે) ની વિભાવના લોકોને મતભેદોને પાર કરવા અને તમામ જીવો સાથે પ્રેમ અને કડુણાથી વર્તે છે, એકતા અને વિવિધતા પ્રત્યે આદરની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

● આધ્યાત્મિક વિકાસ અને આત્મ-અનુભૂતિ:

ભારતીય વાંગમાયા આધ્યાત્મિક વિકાસ અને આત્મ-અનુભૂતિ પર ખૂબ ભાર મૂકે છે. તે ભક્તિ યોગ (ભક્તિ), જ્ઞાન યોગ (જ્ઞાન), કર્મયોગ (નિઃસ્વાર્થ કરિયા), અને ધ્યાન યોગ (ધ્યાન) જેવા માર્ગો પ્રદાન કરે છે જે વ્યક્તિઓને સ્વ-શોધ અને તેમના સાચા સ્વભાવની અનુભૂતિ તરફ માર્ગદર્શન આપે છે.

● પર્યાવરણીય કારભારી:

ભારતીય વાંગમાયાના શાણપણમાં પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ પ્રત્યે ઊંડો આદર શામેલ છે. તે માનવીઓ અને કુદરતી વિશ્વ વચ્ચેના આંતરસંબંધને ઓળખે છે અને પર્યાવરણ સાથે જવાબદાર અને ટકાઉ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ પરિપ્રેક્ષ્ય પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અંગેની આધુનિક ચિંતાઓ સાથે સંરેખિત છે.

● સામાજિક ન્યાય અને સમાનતા:

ભારતની શાણપણ પરંપરાઓ સામાજિક ન્યાય અને સમાનતાની હિમાયત કરે છે. તેઓ અસમાનતા, ભેદભાવ અને શોષણના મુદ્દાઓને સંબોધિત કરે છે, સામાજિક જીવનમાં ન્યાયીતા અને કરુણાને પ્રોત્સાહન આપે છે. "દાન" (દાન) અને "સેવા" (નિઃસ્વાર્થ સેવા) જેવી વિભાવનાઓ જરૂરિયાતમંદોને મદદ કરવાના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે.

● સંઘર્ષનો ઉકેલ:

મહાભારત જેવા ગ્રંથોમાં સંઘર્ષ નિવારણ અને નૈતિક નિર્ણય લેવાના મૂલ્યવાન પાઠો છે. આ ગ્રંથોમાં મળેલ શાણપણ વિવાદોને ઉકેલવા, પ્રામાણિક પસંદગીઓ કરવા અને સંઘર્ષોના શાંતિપૂર્ણ ઉકેલો શોધવા અંગે માર્ગદર્શન આપે છે.

● સમુદાય અને કૌટુંબિક મૂલ્યો:

ભારતીય વાંગમાયા સમુદાય અને પારિવારિક મૂલ્યોના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. મજબૂત પારિવારિક બંધનો, પરસ્પર સમર્થન અને સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક મૂલ્યોનું પ્રસારણ સામાજિક જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

● સમકાલીન સુસંગતતા:

ભારતીય વાંગમાયાનું શાણપણ સમકાલીન સમાજમાં સુસંગત છે. તેના સિદ્ધાંતો આધુનિક પડકારોનો સામનો કરવા, નૈતિક નેતૃત્વને પ્રોત્સાહન આપવા અને વૈવિધ્યસભર અને એકબીજા સાથે જોડાયેલા વિશ્વમાં એકતા અને સહકારની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે લાગુ કરી શકાય છે.

ભારતીય વાંગમાયા શાણપણના ભંડારનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જે સામાજિક જીવન માટે ગહન અસરો ધરાવે છે. તે કરુણા, સર્વસમાવેશકતા, સામાજિક ન્યાય અને પર્યાવરણીય જવાબદારી જેવા મૂલ્યો પર ભાર મૂકતા નૈતિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન આપે છે. આ શાણપણ વ્યક્તિઓ માટે માત્ર પ્રેરણાનો સ્ત્રોત નથી પણ સુમેળભર્યા અને નૈતિક સમાજના નિર્માણ માટેનો પાયો પણ છે.

ગૌરવશાળી ભારત અને તેની પરંપરા.

ભારત પર લગભગ એક હજાર વર્ષોથી આક્રમણ થઈ રહ્યાં છે. જે આક્રમનોએ માત્ર ૧૫ વર્ષમાં અને ૧૦ વર્ષમાં યુનિશિયા, ૨૦ વર્ષમાં ઈજીપ્ત, ૧૫ વર્ષના સીધીમાં અને ૩૦ વર્ષમાં ઈરાન જેવાં રાષ્ટ્રોને ખત્મ કરી નાખ્યા; પણ ભારતમાં આટલાં લાંબા આક્રમણો પછી પણ ભારત નષ્ટ નથી થયું. તે સતત લડતું રહ્યું, પ્રતિકાર કરતું રહ્યું. આટલા વર્ષોના આક્રમણો પછી પણ ભારત નષ્ટ કેમ નથી થયું,? તેનું કારણ છે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા..... ભારતનો ધર્મ અન્યોની જેમ કોઈ પુર્વનિર્ધારિત નિયમાવલી કે પુર્વલિખિત પુસ્તકો પર આધારિત નથી.. બખ્તિયાર બીલજી જેવાને લાગ્યું કે ભારતનું જ્ઞાન નાલંદામાં છે એટલે તેણે નાલંદા બાળીને ખાક કરી... ભારતનું અનમોલ જ્ઞાનસંગ્રહ નાલંદાની લાઈબ્રેરી સાથે બળીને નષ્ટ થયો ખરો પણ ભારતનું જ્ઞાન માત્ર લાઈબ્રેરીમાં નહોતું.. મહમુદ ગઝનીને એમ થયું કે ભારતનું જ્ઞાન મંદિરોમાં છે, ભારતનો ધર્મ અને ભારતની હિંદુ સંસ્કૃતિ સોમનાથ મંદિરને ભઝન કરવાથી નષ્ટ થઈ જશે.. પણ તેવું થયું નહિ... ભારતીય ધર્મ સંસ્કૃતિનાં મૂળ આક્રોતાઓ શોધી શક્યાં નથી... કેમ કે તે એટલાં જટીલ છે; તેઓ કુરતાપુર્વક હિંદુ સંસ્કૃતિનાં નાશ માટે જીવવાની હિંદુ પદ્ધતિનાં નાશ માટે વર્ષો સુધી અમાનવીય કૃત્ય કરતાં રહ્યા.... સ્પેન, ટ્યુનિશીયા, પર્શિયા જેવાં રાજ્યોમાં માત્ર તે દેશનાં ધર્મગુરુને મારી નાખવાં અને તેમના પુસ્તકોને બાળી નાખવાથી કામ થઈ જતું...પણ અહીં તેવું બન્યું નહિ... બર્બર આક્રોતાઓએ મંદિર તોડ્યા, ભારતની મહિલાઓને મધ્યએશીયાનાં ગુલામોનાં બજારમાં લઈ જઈ વેચી નાખી, પંડિતો સંતોને માર્યા... પણ ભારતે તેનો પ્રતિકાર કર્યો અને વિજય પણ પ્રાપ્ત કરી... જુઓ આજે પણ ભારત જીવંત છે.. પ્રભુ શ્રીરામનાં લઝન જે મંત્રોની રચનાથી થયાં હતાં આજે પણ એજ મંત્રોરચાર સાથે ભારતમાં લઝન સંપન્ન થાય છે. નાલંદા ભારતથી પણ વેધ્યો, ઉપનિષદો, ધર્મ-ગ્રંથો સંપૂર્ણરૂપે નષ્ટ થયો નથી..

ભારત આ આક્રમણો સામે લડવામાં સફળ થઈ શક્યો સંસ્કૃતિના મૂળ શોધી શક્યાં નહિ... આજ ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા નું પ્રશિક્ષક છે. ભારતીય જ્ઞાન આવ્યું છે. ક્યાંથી ક્યાં ગ્રંથોનાં આધારે આ જીવન પદ્ધતિ બની છે... અને ભારતની આ હિંદુ સંસ્કૃતિ અથવા જીવવાની જે હિંદુ પદ્ધતિએ અહીં આકાર લીધો છે તે હિંદુ સંસ્કૃતિનાં તે જ્ઞાન પરંપરાનાં મૂળ કયા છે...

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः।

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥

કોપનિષદનાં બીજા અધ્યાયની ત્રીજા ક્રમ ની વલ્લીનો આ પ્રથમ શ્લોક ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનાં સ્વરૂપ ઉદ્દગમ અને સામર્થ્યનું વર્ણન કરે છે. ભારતીય ધર્મસંસ્કૃતિ જ્ઞાન પરંપરાનાં

મુળ આક્રમકોને કેમ ન મળ્યા. કેમ કે આક્રમકો તેને પુસ્તકો મંદિરોમાં શોધતાં રહ્યાં પણ તેના મુળ ઉદ્ભવમાં અર્થાત ઉપર અનંતમાં છે. તેઓ ડાળી અને પાંદડા પર ઘાવ કરતા રહ્યા.. ભારતીય ધર્મ સંસ્કૃતિ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અનંતમાંથી અર્થાત ચૈતન્યમાંથી ઉદ્ભવ પામેલી છે. અને જેના મુળ અનંતમાં હોય.. તેને ક્યારેય કાપી શકાય નહીં... તેથી જ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા કેવી છે. જેના મુળ અનંતમાં અને શાખાઓ નીચે છે, અશ્વત્થ વૃક્ષ સનાતન છે. અર્થાત અનાદિ છે. જે વિશુદ્ધ જ્યોતિ: સ્વરૂપ છે, એ જ બ્રહ્મ છે અને એને જ અમૃત કહેવાયું છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું સામર્થ્ય શું... તો સંપૂર્ણ લોક તેને આશ્રિત છે. કોઈ પણ તેનું અતિક્રમણ કરી શકે નહીં.. બ્રહ્મ એ જ છે....

ભારત નષ્ટ કેમ ન થયો. કેમ કે ભારતનો પ્રાણ અનંત માં વસે છે. રાષ્ટ્રને ખતમ કરવું હોય તો તેના મૂળ પર ઘા કરવો પડે, પણ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનાં મૂળ અનંતમાં સમાયેલું છે તેને નષ્ટ કરવું તકનિકી રીતે અશક્ય છે... ભારતીય સંસ્કૃતિ, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા શુદ્ધ ચૈતન્ય માંથી જન્મેલી છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું શક્તિ સ્ત્રોત ઉધ્વમાં છે. અર્થાત અનંતમાં છે... અને તેમાં સર્વસમાહિત છે. સંસાર તેને આશ્રિત છે.... તેનું અતિક્રમણ કરી શકાય નહિ... તેને નષ્ટ કરી શકાય નહિ.

તે ધીમે ધીમે આકાર પામી છે. E Value થઈ છે તેની પાછળ ખુબ લાંબા સમયનું પરિશ્રમ છે. અને હજારો વર્ષમાં આકાર પામેલી, પ્રયોગસિધ્ધ થયેલી, વિજ્ઞાનિષ્ટ પ્રજ્ઞાના પ્રકાશને, જ્ઞાનને જીવનનાં દરેક આયામમાં ગુથવામાં આવ્યાં અને તે પછી જે જીવનનાં દરેક આયામમાં ગુથવામાં આવ્યાં અને તે પછી જે જીવનપદ્ધતિ બની તેને હિંદુ જીવન પદ્ધતિ કહેવાય છે, અને આ જ્ઞાન જન જન સુધી સહજ બન્યું તેની પાછળ પણ હજારો વર્ષનું તપ છે.

ઇકવેટર નું અનુસરણ કરી વિશ્વની યાત્રા કરનાર પ્રસિદ્ધ લેખક માલ્ક હીન તેમના વિશ્વપ્રવાસ દરમિયાન ભારતમાં આવ્યાં હતા.. મહિનાઓ સુધી ભારતમાં અધ્યાત્મક ધર્મ જીવન સંસ્કૃતિ સ્થાપત્ય સાહિત્યના અધ્યયન પછી પોતાના દેશમા પરત જતાં સમયે તેમને ભારત વિશે કરેલ હિબની ખુબ જ ઊંડાણથી સમજવા જેવી છે, તેમણે કહ્યું કે,

‘પૃથ્વીપર માનવ અને ઈશ્વર દ્વારા જેટલું શક્ય બની શકે તે બધું ભારતમાં થઈ ચુક્યું છે’

પ્રત્યેક ભારતીય માટે આ ખુબજ ગૌરવ અને આત્મશ્રદ્ધા અપાવનારું વાક્ય છે.

**ધર્મે ચ અર્થે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્ષભ ।
યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યત્રેહાસ્તિ ન તત્કચિત્ ॥**

મહાભારતના આ શ્લોક નો અર્થ છે. હે રાજન જીવનમાં ચાર પુરુષાર્થો ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, નાં સબંધમાં એ અહીં છે એ જ બધી જગ્યાએ છે અને જે અ અહીં નથી એ બીજે ક્યાંય નથી.

માર્કટાઈન પોતાના ગ્રંથ, ‘ફોલોવિંગ ધ ઇક્વેટર’માં ભારતનાં અધ્યાયમાં લખે છે.

India is , the cradle of the Human race, the birthplace of Human speech, the mother of History, the grandmother of tradition our most instructive materials in the History of Man are Trasured up in India only.

Annexure-1

At this supremely dangerous movement in Human History, the only way of mukti is the ancient Hindu way.

એક બીજા અમેરિકન લેખક વિલ દુરાંટ ભારતની જ્ઞાન પરંપરા વિષે કહે છે.

India is the motherland of our race. And Sanskrit the Mother of Europe’s languages. Indian is the Mother of our Philosophy, of the ideals embodied in Christianity... of self-government and democracy

In many was mother India is the mother of us all.

ભારત માનવજાતીની માતા છે, અને સંસ્કૃત સૌ યુરોપિયન ભાષાઓની જનની છે. ભારત આપણા દર્શન, ગણિત, ઈસાઈથનમાં સમ્મલિત આદર્શોની જનની... સ્વશાસન અને લોકતંત્રની જનની...

ઘણી રીતે ભારત આપણા સૌની માતા છે. ગૌરવશાળી ભારતની ગૌરવશાળી જ્ઞાન પરંપરાને સમજવા માટે આ ગ્રાફ જુઓ,

ગ્રાફ

સંપૂર્ણ દુનિયાનો આર્થિક ઇતિહાસ લખનાર લેખક એંગસ મેડીસને The ‘Contours of the World Economy’માં આ આલેખ પ્રકાશિક કર્યો છે, પ્રોફેસર એંગસ મેડીસન સંપૂર્ણ વિશ્વને દેશોનાં

છેલ્લા બે હજાર વર્ષ (ઈ.સ ૦ થી ૨૦૦૩) નાં GDPનાં આધારે વૈશ્વિક યોગદાનને દર્શાવે છે. ચાર્ટમાં Western Europe તરીકે દર્શાવેલ દેશોમાં, યુ.કે, ફ્રાંસ, જર્મની, ઇટલી, બેલ્જિયમ, સ્વિજરલેન્ડ, ડેન્માર્ક, ફેનલેન્ડ, સ્વીડન, નોર્વે, નેદરલેન્ડ, પોર્ટુગલ, સ્પેન સહિત બીજા નાના પશ્ચિમી, યુરોપિયન દેશોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. તેમજ મિડલ ઈસ્ટ તરીકે દર્શાવેલ % GDP માં પશ્ચિમી એશિયાનો દેશો તેમજ પુર્વોત્તર આફ્રિકાનાં ક્ષેત્રનો સમાવેશ કરેલ છે, જેમાં આજનાં આધુનિક દેશ- ઈજીપ્ત, ઇજરાઈલ, ફિલીસ્તાન, લેબનન, સીરિયા, તુર્કી, જોર્ડન, સાઉદી અરેબિયા, કતર, બેહરીન, કુવેત, યુ.એ.ઈ, ઓમન, યમન, ઈરાક, ઈરાન.

આ આલેખ શું દર્શાવે છે? શરૂઆતમાં અર્થાત બે હજાર વર્ષો પૂર્વે ભારતનું વૈશ્વિક GDPમાં યોગદાન ૩૩% હતું. અર્થાત એક તૃત્યાંશ...! આગળ ઈ.સ. ૭૦૦ થી ઈ.સ. ૧૦૦૦ વચ્ચે તે ઘટવા માંડ્યું... ઈ.સ. ૧૦૦૦ થી ૧૭૫૦ સુધી GDP લગભગ ૨૨ થી ૨૪ વચ્ચે રહ્યો. અને ઈ.સ. ૧૮૦૦ પછી એકદમ નીચે આવી જાય છે. ભારતના GDP ઘટવાનો અર્થ ભારતની ઉત્પાદકતા સાથે છે. અર્થાત ભારતમાં ઉદ્યોગો સાથે છે.. ભારતની ઉત્પાદકતા ક્યારે ઘટી...? આક્રમનો શરૂ થયાં પછી... અને એકદમ તળીએ ગઈ અંગ્રેજો આવ્યાં પછી... અંગ્રેજો આવ્યાં પછી ભારતમાં ઔદ્યોગિકતા આવી એવી ભ્રામક ધારણા ભારતના મુખ્ય ઇતિહાસ લેખકો દ્વારા બનાવવામાં આવી છે. પણ સત્ય તેનાથી સાવ ઉલટું છે. અંગ્રેજોના આવવાથી ભારતમાં ઓઉદ્યોગિકારણ નથી થયું. પરંતુ ખુબજ અમાનવીય અત્યાચાર કરીને ભારતીય ઉદ્યોગોને ખતમ કરવામાં આવ્યા છે. ભારતના વણકરોના હાથ કાપવામાં આવ્યા.... પરંપરાગત સ્થાપત્યકળા ધરાવનારા સમજો પર પ્રતિબંધ લાદવામાં આવ્યો... સરકારી ભવનો ફરજિયાત ઈંટનાં હોવા જોઈએ એવા આદેશના કારણે, ભારતમાં વર્ષોથી પથ્થર દ્વારા ભવનો બનાવતા પરિવારો રસ્તા પર આવી ગયા.

અજેન્ડા

- અર્થશાસ્ત્ર ઉચ્ચ સપાટી દ્વારા હાલના જ દિવસોમાં થયેલો રિસર્ચના આધારે તારણ આવ્યું છે કે, જે કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટી પ્રેસ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે તે અધ્યયન મુજબ અંગ્રેજો દ્વારા ૧૭૬૫ થી ઈ.સ. ૧૯૩૮ થી ભારતમાંથી ૪૫ ટ્રીલીયન ડોલરની લૂંટ કરવામાં આવી છે. જે આજના યુકેની વાર્ષિક GDP કરતા ૧૭ ગણા વધારે છે આજનું દેખાતું વૈભવશાળી ઇંગ્લેન્ડ ભારતમાંથી થયેલ લૂંટ માંથી બનેલું છે.

What was the,

The white man's burden to civilz us? Help us, to educate us?

શું હતું ગોરાઓનું ભરણ શેના માટે આવ્યા હતા? ભારતને શિક્ષિત કરવા વાસ્તવિક છે કે તુર્કીઓ ભારતમાં આવતા પૂર્વે ભારત સમૃદ્ધ હતું શિક્ષિત હતું વૈજ્ઞાનિક હતું...

ભારતમાં નાલંદા, તક્ષશિલા, વલ્લવી, વિક્રમશીલા જેવા વિશ્વવિદ્યાલયો હતા. જેમાં સમગ્ર વિશ્વના વિદ્યાર્થીઓ ભણવા માટે આવતા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા એટલી સમૃદ્ધ હતી અંગ્રેજોએ ભારતમાં શિક્ષણની શરૂઆત કરી એ વાત કેટલી મિથ્યા છે. એ અંગ્રેજોના જ રેકૉર્ડ પરથી સાબિત થાય છે. ૧૮મી શતાબ્દીમાં ભારતમાં શિક્ષણ પર શોધ કરનાર ધર્મપાલજીનું ‘રમણીય વૃક્ષ’ (ધ વંડરકુલ ટ્રી) પુસ્તક અંગ્રેજી રેકૉર્ડ્સ પર જ આધારિત છે. તેમને ૪૦ વર્ષના અધ્યયન થકી ઇંગ્લેન્ડના બ્રિટિશ માં જય ભારતીય શિક્ષણ બાબતે અંગ્રેજો દ્વારા કરાયેલા છે. સર્વેક્ષણોનો અભ્યાસ કર્યો, તે વખતે ઝેરોક્ષ નહોતું, ફોટો કોપી કરવાની કોઈ અન્ય પદ્ધતિ નહોતી, તેમને ભારતીય શિક્ષણ સંબોધનના હજારો હજાર પેજેસ પેપર પેનથી હાથથી લખીને કોપી કર્યા અને ઘરે જઈ ફરીથી ટાઈપિંગ કરીને આ ડોક્યુમેન્ટ જીવન કર્યા. ઈ.સ.૧૮૨૨ થી ૧૮૩૫ દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડની સૂચના મુજબ ભારતના વિવિધ તે વખતની બ્રિટિશ સરકારને પરંપરાગત ભારતીય શિક્ષણના સંબંધ સર્વે કરવામાં આવ્યો હતો.

બોમ્બે પ્રેસીડેન્સીનાં ચયનીતી જીલ્લાઓનો સર્વે સર્વપ્રથમ ઈ.સ. ૧૮૨૪-૨૫ તેમજ ઈ.સ.૧૮૨૮-૨૯ માં થયો હતો. ઈ.સ. ૧૮૩૫ માં ગર્વનર જર્નરલ વિલિયમ બેટીંગ નાં આદેશ મુજબ વિલિયમ આદમે બંગાળ પ્રેસિડેન્સીનાં પાંચ જીલ્લાઓ, બિરભુમ, બર્દ્વાના, દક્ષિણ બિહાર, તીરહટ અને મુર્શિદાબાદ નો સર્વે કર્યા હતા. સૌથી વધુ વિગતવાર સર્વે થયો હતો મદ્રાસ પ્રેસીડેન્સી નો, જે ઈ.સ. ૧૮૨૨- ૨૫ માં હાથ ધરાયેલ...

મદ્રાસ સર્વે- ૧૮૨૨-૨૫

બોર્ડ ઓફ રેવેન્યુ, મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સીએ ૨૫ જુલાઈ ૧૮૨૨ નાં રોજ મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સી અંતર્ગત આવતા તમામ જીલ્લાઓના કલેક્ટર્સને નિમ્નલિખિત વિગતો મેળવવાં આદેશ કર્યો હતો...

- જીલ્લાની કુલ જનસંખ્યા
- જીલ્લામાં કાર્યરત કુલ પ્રાથમિક ઉચ્ચ શિક્ષા સંસ્થાઓની સંખ્યા.
- શાળામાં ભળતા વિદ્યાર્થીઓ માં છોકરાઓ તેમજ છોકરીઓનું પ્રમાણ.
- શાળામા બ્રમ્હણ,શુદ્ર,ક્ષત્રિય,વૈશ્ય સમાજનાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
- અન્ય જાતિના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
- કુલ હિંદુ અને કુલ મુસ્લિમ સંખ્યા

CH:- 1

CH:- 2 ફોટા

CH:- 3

શ્રી ધર્મપાલજીએ અંગ્રેજી રિકોર્ડસનાં આધારે કરેલ અનુસંધાનથી ધ્યાને આવે છે કે, અંગ્રેજો ભારતમાં આવ્યા તે પુર્વે ભારતમાં દરેક ગામમાં શાળા હતી. પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ હતી... દરેક સમુદાયના વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં પ્રવેશ હતો... બાળકો અને કન્યા એમ શિક્ષણ બધા માટે હતું. નિશુલ્ક હતું.. અને ગુણવત્તા યુક્ત તેમજ તે સમયે ઈંગલેન્ડમાં અપાતા શિક્ષણ કરતા ભારતમાં શિક્ષણની પદ્ધતિ વધુ વિજ્ઞાન નિષ્ઠ હતી.. તે સમયે ઈંગલેન્ડમાં જેટલી શિક્ષણ સંસ્થાઓ કાર્યરત હતી. તેના કરતા વધુ શિક્ષણિક સંસ્થાઓ ભારતમાં તે સમયે હતી... અંગ્રેજો દ્વારા ભારતમાં શિક્ષણ આવ્યું અને પ્રિન્ટિ મિશનરીના કારણે તે સર્વ સમુદાય સુધી પોહચું એ વાત સાવ તત્વહિન છે.... સત્ય તેનાથી ઉલટું છે.... અંગ્રેજોના આવવાથી ભારતમાં શિક્ષણની દુર્દશા થઈ. ઈ.સ. ૧૮૩૫માં અંગ્રેજો દ્વારા ભારતમાં મેકોલેની શિક્ષા લાગુ કરવામાં આવી અને ત્યારથી ભારતની પરંપરાગત શિક્ષણ વ્યવસ્થા ધીમે ધીમે નષ્ટ થતી ગઈ... શિક્ષણ એટલે અંગ્રેજી ભાષા આ યંત્રકારી સમીકરણ ભારતીયોના મન મસ્તિષ્કમાં ભરાવવા મા આવ્યું. જેનો ખુબ નકારાત્મક પ્રભાવ પડ્યો. અંગ્રેજોનાં મુખામણી ભર્યા આગ્રહના કારણે ભારતનું જ્ઞાન વિશ્વપટલ સુધી પોહચી શક્યું નથી... ભારતના ગામોમાં પરંપરાગત જ્ઞાનની ખૂબ મોટી પ્રણાલી છે પરંતુ માત્ર 'અંગ્રેજી' ની શર્તના કારણે તેને મંચ મળતો નથી... અંગ્રેજી વગર જ્ઞાન નકામું મેકોલેએ કરેલ કામ કેટલી ઊંડાણમાં પોહચું છે. કે આજે પણ જે અંગ્રેજીમાં નથી તેને 'જ્ઞાન' સ્વિકારતા મેકોલેનાં પુત્રો અચકચાતા હોય છે.

જ્યારે વિશ્વના જેટલા દેશોએ પ્રગતિ કરી છે. તે તેમની ભાષાના આધારે કરી છે. અંગ્રેજી તંત્રજ્ઞાનની ભાષા છે. એ વાત પણ મિથ સિધ્ધ થઈ છે. જાપાન, ફ્રાન્સ, ચીન તેમની ભાષામાં જ વિકસાવ્યું છે. અંગ્રેજી વૈશ્વિક ભાષા પણ નથી... વૈશ્વિક શું અંગ્રેજી તો સંપૂર્ણ યુરોપની ભાષા પણ નથી, ફ્રાન્સ, જર્મની, પોર્તુગલ, સ્પેન જેવા યુરોપીય દેશોમાં અંગ્રેજી બોલાતી નથી. અંગ્રેજી માત્ર અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલીયા જેવા દેશોમાં બોલાય છે. જે ઈંગલેન્ડની કોલોની હોવાથી બીજું ઈંગલેન્ડ જ છે...

ભારતમાં લગભગ ૩૮૦૦ બોલીઓ છે... ૧૦૦ કરતા વધુ ભાષાઓ છે. જેના પોતાના લોકગીતો છે...વાર્તાઓ છે અને સાંસ્કૃત...! સાંસ્કૃત તો વિશ્વની તમામ ભાષાઓની જનની છે. જેની પાસે અનંત શબ્દ ભંડોળ છે.. વિશ્વની એક માત્ર ભાષા જેની સંરચના ધ્વની વિજ્ઞાનનાં આધારે થઈ છે.... ભારતમાં સાંસ્કૃત સહીત અન્ય ભારતીય ભાષાઓને પ્રોત્સાહન માનવાથી, જે ભાષામાં ભારતીય વિચારે છે, સ્વપ્ન જોય છે તે ભાષામાં અભિવ્યક્તિનો અવસર મળવાથી નિશ્ચિત રૂપે જ્ઞાનનાં નવા આચામ મળી શકશે.

સંસ્કૃત વિશેના ગૌરવશાળી તત્થ.

- સંસ્કૃત સંસારની પ્રથમ ભાષા છે. અને આજે વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી સર્વ ભાષાઓ ક્યાંકને ક્યાંક સંસ્કૃત થી પ્રભાવિત છે, તે અર્થમાં સંસ્કૃત વિશ્વની ભાષાઓની જનની છે.
- વિશ્વનો પ્રથમ ગ્રંથ ઋગ્વેદ- સંસ્કૃતમાં છે અર્થાત માનવજાતીનું પ્રથમ લિખિત દસ્તાવેજ સંસ્કૃતનો છે.
- ઓછા શબ્દોમાં લાંબી વાત મુકવાનું સમર્થ સંસ્કૃત ભાષામાં છે.

દા.ત. ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય- ધર્મની સ્થાપનાનાં ઉદ્દેશ્યથી

અશ્વરેદાત્મનાત્માનમ

તેજસ્વી આત્માનાં માધ્યમથી આત્માનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ.

- સામાન્ય સંસ્કૃત શબ્દોમાં જ ખગોળીય તત્થ છુપાયેલું છે.

દા.ત. જગત- જે ગતિશીલ છે તે...અર્થાત આપણને લાખો વર્ષથી ખબર હતી કે પૃથ્વી ગતિશીલ છે.

બ્રહ્માંડ:- અર્થાત જે અંડાકાર છે તેવું... આજે ગેલેક્ષીનો આકાર ઈંડા જેવો છે તેવું વૈજ્ઞાનિકો માને છે.

ભુગોળ:- ભૂમિ જે ગોળ છે... આધુનિક સેટેલાઈટ બનતા પૂર્વે આપણા પૂર્વે જાણતા હતા કે પૃથ્વી ગોળ છે.

- સંસ્કૃત ઉચ્ચારણની રકતાભિસરણ સારૂ થાય છે. સાંસ્કૃત બોલવામાત્ર થી સ્વાસ્થ્ય પર સારા પરિણામ જોવા મળે છે... સાંસ્કૃતનો ચિકિત્સા તરીકે પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
- સંસ્કૃત સ્વર અને વ્યંજનોની સંખ્યા જે ભાષાની સમૃદ્ધિ અને વૈજ્ઞાનિકતા દર્શાવે છે. અત્યારસુધી સંસ્કૃતમાં ૧૦૨ અરબ ૭૮ કરોડ ૫૦ લાખ શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે. અને સંસ્કૃત વૈજ્ઞાનિક ભાષા હોવાથી ઉચારણ અને અર્થનાં આધારે તેમા નવા શબ્દો જોડાતા જાય છે... તેથી સંસ્કૃત ભાષાનાં કુલ શબ્દો ગણવા શક્ય નથી.
- સંસ્કૃત જેવી લખાય છે, તેમજ રૂપમાં તેજ રૂપમાં બોલાય છે, તેના લેખન અને ઉચ્ચારણમાં વિસંગતો નથી.
- સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દભંડોળ એટલો સમૃદ્ધ છે કે એકજ વસ્તુ માટે અનેક સમાનર્થી શબ્દ, જેવા મળે છે, જેમકે હાથી માટે સંસ્કૃત સો અન્ય નામો છે.
- આર્ટીફિશિય ઇન્ટેલેજન્સ માટે સંસ્કૃત પ્રોગ્રામીંગની દ્રષ્ટિએ સૌથી વધુ અનુકુળ ભાષા છે.
- સંસ્કૃતના વ્યાકરણનો જન્મ સ્વયં શિવાજીનાં ડમરુંમાંથી ઉત્પનની ધ્વનીનાં આધારે થયો છે. જેને મહર્ષીપાણીનીએ સુત્રબધ્ધ કરેલ છે. જેમાં વ્યાકરણનાં ચાર હજાર સુત્રો છે.

સંસ્કૃતમૂળના અંગ્રેજી શબ્દો.

➤ Ambarell	અમ્બ્રેલી
➤ Soup	સુપ્તમ્
➤ Punch	પંચ
➤ Jungle	જંગલ
➤ Juggernaut	જગ્ગનાથ
➤ Three	ત્રિ
➤ Sugar	શર્કરા
➤ Dental	દત્
➤ MAN	મનુ
➤ Path	પથ
➤ Same	સમાન
➤ Mix	મિશ્ર
➤ That	તત્
➤ Ignited	Agni

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનાં ગૌરવશાળી તત્થ.

- વિશ્વની પ્રથમ સભ્યતા
 - હિંદુ સભ્યતા
- વિશ્વનું પ્રથમ શહેર
 - કાશી.
- વિશ્વનું પ્રથમ પુસ્તક
 - સાંસ્કૃત
- વિશ્વનું પ્રથમ વ્યાકરણગ્રંથ
 - વાલ્મીકી રામાયણ
- વિશ્વનું એકગણિત નું પ્રથમ પુસ્તક
 - કલ્પાપ્ત

આ બધું ભારતમાં થયું.

ભારતના ત્રણ કાર્ય

કાશી-કૈલાશ અને કંબોડિયા

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનાં ફળરૂપે અનેક કાર્ય ભારતે સિદ્ધ કાર્ય છે. પણ માનવ તરીકે જેનો ગર્વ લઈ શકાય તેવી ભારતની સ્થાપત્યક્ષેત્રે ત્રણ ગૌરવશાળી ઉપલબ્ધીઓ જોઈએ, જેનાથી ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા કેટલી ઉજ્જવળ છે, માનવીની ચેતનાં ક્યા સુધી વિચારી શકે, તંત્રજ્ઞાન કેટલું વિકસીત હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ આવે. ભારતના મંદિરો એવીરીતે બનાવવામાં આવ્યા કે જેનાથી અનંતને આમંત્રિત કરી શકાય.

ભારતના લોકોમાં કાશી પ્રત્યેની લાગણી સૌએ અનુભવી શિક્ષિત અભણ ધણી નિર્ધન કોઈ પણ ખુણામાં વસતો ભારતીય જીવનમાં એક વખતે કાશી જવા ઇચ્છે છે. કેમ? તેને હમણાં યાદ નથી... પણ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાએ તેણે ક્યારેક કહ્યું છે, અહીં જવાથી તેને મુક્તિ મળશે... નિશ્ચયસ પ્રાપ્ત થશે.

એવું દરેક ભારતીયની સાંસ્કૃતિક સ્મૃતિમાં છે... કાશી શહેરમાં આજે જઈએ તો અસંખ્યા વિદેશી લોકો પણ જોવા મળે છે. તેમાંથી મોટાભાગના યુવાન હોય છે, તેમને પુછીએ કે કેમ કાશી આવ્યા... તે કોઈ કહેશે યોગ શીખવા, કોઈ નૃત્ય શીખવા, કોઈ સંસ્કૃત શીખવા, કોઈ શાંતિની શોધમાં આવેલું હોય તો કોઈ વિશ્વનું પ્રથમ શહેર જોવા કાશી વિશ્વનું પહેલું શહેર શિવજીએ વસાવ્યું...

વરુણા અને અસી નદી વચ્ચે વસેલું હોવાથી તેને વારાણસી પણ કહેવાય છે... બનારસ પણ કહેવાય છે. કાશી શબ્દનો અર્થ છે... ‘પ્રકાશનો સ્તંભ’ જ્યારે એથેસ નહોતું.. રોમ નહોતું ઈજીપ્ત નહોતું તે પહેલાની કાશી છે.... કાશી શહેર એક યંત્ર છે જે નગર રૂપે બનાવવામાં આવ્યું. હા કાશી એક જીવંત યંત્ર છે, જે બ્રહ્માંડીય સંરચનાને બંધબેસતું (Align) છે... બ્રહ્માંડીય જ્યાનિતી અને કાશીની જ્યામીતી એક બીજાને પુરક છે. જે સુક્ષ્મ અને વિરાટનો સંપર્ક કરાવે છે, યોગ કરાવે છે કાશીની આ સંરચના બ્રહ્માંડીય (cosmic) ઉર્જા સાથે એક રૂપ થવાના સુંદરતાની બાબતમાં છે આજે આપણી પાસે ભવન નિર્માણ નગર નિયોજનના ઘણા સાધન છે પણ ઉચ્ચકોટીની ચેતનાની ધુન હોવી જોઈએ. અહીં મનુષ્યની ૭૨ હજાર નાડીઓને અનુરૂપ ૭૨ હજાર ઉર્જામંદિરો બનાવવામાં આવ્યા હતા... આ એવી યંત્રણા છે જે એક માનવીય સંરચનાને બ્રહ્માંડીય સંરચનાથી મેળ કરાવે... તેથી આપણા ત્યાં ‘કાશીના મરણ’ નું મહત્વ છે... ત્યાં મારવાથી અનંતમાં વિલીન થયા એ પરંપરાગત ભારતીય જ્ઞાનનું સભ્યતાની સમૃતિનાં થયેલું બીજરોપન છે.

કાશી શહેરની સંપૂર્ણ સંરચના ઘાટ, મંદિર બધુજ એક યંત્રનો પુરની છે.

ગ્રાફ

માનવીય ઉત્કર્ષ માટે જે કંઈ જરૂરી છે તે, એક સ્થાને એકત્રિત કરવામાં આવ્યું હતું... એક સમયે મહાનાતિમહાન વિધવાનો કાશીમાં વસતા હતા... આકમણોના કારણે કાશીની વ્યવસ્થા

બગડી... પણ આજે પણ કાશીનું ઉર્જારૂપ યથાવત છે, ત્યાં જઈને એ ઉર્જાનો અનુભવ કરી શકાય છે. વાંચન માત્ર જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિ પશ્ચિમી પદ્ધતિ છે, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી અનુભૂતિ દ્વારા જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિ છે.

परमाणु परममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः।

અર્થાત ચિત્તના શાંત થવાથી અનુથી લઈ સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ સુધીની સમજણ થાય છે.

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्

ધ્યાન લગાવવાથી જ્ઞાનનો અબાધિત ધારા પ્રવાહિત થાય છે.

કાશી' એ જ ઉદ્દેશ્યથી બની છે, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ને સમજવા માટે 'કાશી'ની સ્વ અનુભૂતિ કરવી જોઈએ.

❖ કૈલાશ મંદિર

સ્થાપત્ય નિર્માણનું વિજ્ઞાન, કેટલું વિકસીત હોઈ શકે... આજના સમયમાં તેનો સારા દાખલામાં એફિલ ટાવર, બુર્જ ખલીફા ગણાય છે. પણ કોઈ એની ખાતરી લઈ શકશે કે હજાર વર્ષ પછી એ સ્થાપત્યો આજની સ્થિતિમાં જ રહેશે? કૈલાશ મંદિરની ખાતરી છે કે એ હજાર વર્ષ બાદ પણ આજે છે એવું જ હશે... અને અભિયાંત્રિકી, સ્થાપત્ય કલા, આધુનિક તંત્રજ્ઞાન, અત્યાધુનિક યંત્રો હોવા છતાં શું કોઈ એવી કલ્પના કરી શકે કે કોઈ ઇમારત ઉપરથી નીચે બની શકે?

અજંતા પાસેનું કૈલાશ મંદિર એ રીતે બનેલું છે.... એ મંદિર બનાવવામાં નથી આવ્યું એક મોટા પહાડને ઉપરથી નીચે કોતરીને પથ્થરમાંથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. પહાડ કોતરીને મંદિર બનાવવાની આ પ્રક્રિયામાં 40 લાખ 3 પથ્થર કાઢવામાં આવ્યો. મંદિરના ત્રણ માળ છે અને દરેક દિવાલ પર સેકડો મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. અને આ બધું ઉપરથી કોતરેલું છે... આ મંદિર બનાવવા માટે 135 થી 150 વર્ષ લાગ્યા. ત્રણથી ચાર પેઢીઓએ આ એક પ્રકલ્પ પર કાર્ય કર્યું... પથ્થર કોતરીને મંદિર બનાવવું સહેલું છે પણ ઉપરથી નીચે કોતરવું આજના અને લગભગ ભવિષ્યમાં વિકસિત તંત્ર જ્ઞાનને તે શક્ય થવાનું નથી... કોઈ આવું ક્યારે કરી શકે? કલ્પના શક્તિના વિકાસનો સ્તર જુઓ... માત્ર ભારતીય તરીકે નહીં... માનવ તરીકે ગર્વ અપાવે તેવી આ ઉપલબ્ધિ છે. આ મંદિર એથેન્સના પાર્થેનોન કરતાં ઊંચાઈમાં બમણું છે. એન્જિનિયરિંગના જગતમાં અત્યાર સુધીની સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપલબ્ધિ છે... ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા નો ઉત્કર્ષ કયા બિંદુ સુધી થયો હતો અને એ જ્ઞાન પરંપરાના પુનર્જાગરણ પછી કયા બિંદુ સુધી જવાનું છે, કૈલાશ મંદિર તે સમજાવે છે...

આવા અનેક મંદિરો ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની દેન રહ્યા છે. ભારતીય યોગીઓ, સ્થપતિઓ, વિજ્ઞાનીઓ, અને ૬૪ કળાઓમાં નીપુણ કુશળ કારીગરોએ લેખનન, ગ્રીસ, તુર્કી સુધી

અભિયોગીકીના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાપત્યોનાં વિહમ સર્જ્યા છે... બલવન ના મંદિર પરનું કમળ અને તુર્કીના સ્થાપત્યો પર અંકિત કળશ તેની સાક્ષ આપે છે... તેવું જ એક મંદિર છે વિશ્વનું સૌથી વિશ્વ મંદિર તો છે જ સાથે સાથે વિશ્વનું સૌથી મોટું ધાર્મિક સ્થાપત્ય પણ છે. આકારમાં અને ભવ્યતામાં વેટીકન સીટી કરતા વિશાળ છે.

કાશી, કૈલાશ, કંબોદીયા, વિજયસ્તંભ આ ઉપલબ્ધ છે... બની શકે એવા કેટલાક બીજા મંદિરો અથવા અન્ય ભવન નષ્ટ થયા હશે, જે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ કૈલાશ મંદિર કરતા... કંબોડિયાના એકોરવટ કરતાં પણ ચડિયાતા હશે... સંપૂર્ણ અર્થશાસ્ત્રીની દુનિયામાં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં વર્ણિત સિદ્ધાંતો, સંકલ્પનાઓ ચર્ચિત છે... આ પુસ્તક ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે અપ્રાપ્ય હતું... પછી દક્ષિણની લાઇબ્રેરીમાં તે પ્રાપ્ત થયું... કદાચિત આવા અન્ય અસંખ્ય ગ્રંથો હશે જે હવે પ્રાપ્ય નથી થતા... વિજ્ઞાનની આવી અનેક સિદ્ધિઓ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા નો ભાગ છે જે આજે પ્રાપ્ત થતી નથી... નાલંદાની લાઇબ્રેરી નવ માળની હતી તેને બળતાં છ મહિના લાગ્યા વિચારવા જેવું છે શું હશે તે લાઇબ્રેરીમાં, કયા શોધપત્ર હશે, કઈ કઈ વિદ્યા શાખાના ગ્રંથો હશે?

